

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúráról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeff Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Böröczki Tamás
Tamás Ábel
Vámos Péter
Vér Ádám

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: okorcikk@gmail.com
okorportal.hu

MEGRENDDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉG CÍMÉN

VAGY AZ ALÁBBI EMAIL-CÍMEN:
esztari.reka@gmail.com

Egy szám ára 1600 Ft,
az éves előfizetés ára
2014-ben 4000 Ft

Kiadja
a Gondolat Kiadó
1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: info@gondolatkiado.hu

Tördelő Lipót Éva

Nyomtatás és kötészet
OOK-Press Kft.
Felelős vezető Szathmáry Attila

ISSN 1589-2700

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

Tartalom

VÁROS

Tanulmányok

Kóthay Katalin Anna	Illahun: egy királyi alapítású egyiptomi település	3
Simon Zsolt	Hattuša végnapjai – avagy hogyan lesz egy fővárosból falu?	13
Szabó Miklós	Görög városépítészet	18
Hegy W. György	A város és a király	26
Rung Ádám	Romulus költözködései A Casa Romuli értelmezései és a római mitológia	32
Kristine Iara	Makacs szentség Túlélő pogány szakralitás a késő antik Forum Romanumon	40
Szabó Edit	Hódítás és integráció Városok a Római Birodalomban	52
Grüll Tibor	Mediterrán kikötővárosok a római korban	61
Sándor Pál László	Nagy Sándor látogatása a török kori Budán Ókori bölcsességek és újkori városok a Thesaurus Philopoliticusban	76

Régészet

Kovaliczky Gergely – Tóth Zsolt	Pécs római kori településtörténetének vázlata	80
------------------------------------	---	----

Múzeum

Ferenczi Attila	Nem történésznek való – Augustus-kiállítás Rómában	92
Hans Rupprecht Goette – Nagy Árpád Miklós	A viennai satyros	97

Könyvek

R. Facsády Annamária: „Forma bonum fragile est...” Szépítkezés a római korban (T. Bíró Mária)	99
Déri Balázs (szerk.): Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai (Peszlen Dóra)	100
Déri Balázs (szerk.): Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai (Herner Máté)	102

A címlapon: A Forum Romanum részlete (Entz Géza felvétele)

A címlap belső oldalán: A Kr. e. 450–440 körül épült, dór stílusú akragasi (mai Agrigento, Szicília) templom (Concordia-templom) (Vámos Péter felvétele)

A hátsó borító belső oldalán: Satyrost ábrázoló márványszobor torzója. Kr. u. 1. század. Szépművészeti Múzeum (Mátyus László felvétele) – lásd a cikket a 97. oldalon

A hátsó borítón: Utcarészlet Pompeiiben (Tüdös Balázs felvétele)

Város

Az *Ókor* idei első száma az elmúlt évtizedekben szinte önálló tudományággá vált „Urban/Metropolitan Studies” (városkutatás, nagyvároskutatás) lehetőségeit szeretné bemutatni az ókor adta történeti kereteken belül. A kortárs kultúratudományok – többek között Georg Simmel és Walter Benjamin nyomdokain – a várost és különösen a nagyvárost olyan komplex jelenségként értelmezik, amely nemcsak a modernitás termékeként, hanem akár a modernitás (egyik) létrehozójaként is felfogható. A legkülönbébb építészeti, társadalmi, kulturális, vallási, etnikai, közlekedési, technikai, kommunikációs stb. törmelékekből a nagyváros „használói”, „előállítói”, „termékei”, azaz a városban kószálók által megteremtett kaleidoszkopikus nagyváros-olvasatok létrejöttében és értelmezésében fontos szerepet játszanak olyan filmes, fotóművészeti és irodalmi technikák, amelyek a maguk esztétikai teljesítménye révén alkalmasak ezeknek az olvasatoknak a kanalizálására, akár gazdaságilag, turisztikailag értékesíthető módon is. Miközben a nagyvárosok módfelett alkalmasak a politikai és vallási rituálék reprezentatív helyszíneiként szolgálni, a nagyváros mindig az ellenállás, a forradalom, az alternatív és kisebbségi életmódok fészke is.

Az ókor kutatói számára óriási kihívás, hogy miképpen használhatók fel a nagyváros-kutatás interdiszciplináris alapokon nyugvó módszerei az ókori nagyvárosok jobb megértéséhez, amelyek egyfelől, legalábbis kulturális reprezentációikat tekintve, persze sok hasonlóságot mutatnak a modern metropoliszokkal, másfelől viszont egy olyan történeti korszakhoz kapcsolódnak, amelyben a modern nagyvárost életre hívó technikai, diszkurzív, társadalmi stb. keretfeltételek nem voltak adottak. A lehető legegyszerűbben feltéve a kérdést: beszélhetünk-e bármiféle modernitásról akkor, amikor – Simmel híres esszéjére utalva – az ókori nagyvárosokat és szellemi életüket vizsgáljuk? Vagy felfedezhetjük-e, legalábbis az ókori nagyvárosokat tematizáló irodalomban, a kaleidoszkopikus érzékelés nyomait? Lehetett-e modern *flâneur* módjára kószálni az antik nagyvárosban?

A tematikus összeállítás szerzői ennél persze valamivel egyszerűbb kérdések megválaszolására törekedtek. Olyan alapvető témák bemutatásáról van szó, mint a különféle birodalmi központok politikai, vallási, kereskedelmi stb. jelentősége, a város eszméje, a város mint emlékezeti helyek együttese, illetve önálló emlékezeti hely, a városok és alapító mítoszaik, gyarmatváros és anyaváros (*métropolis*) kapcsolatai s ennek gazdasági, vallási vetületei, az *akropolis*ok és a *nekropolis*ok jelentősége. Az *Ókor* jelenlegi száma egy olyan *guided tourra* hívja olvasóját, amely a Kr. e. 2. évezred egyiptomi Illahunjában kezdődik, s a 17. századi Budán ér véget, természetesen megmaradva az antik hagyományok keretei között.

A szerkesztőség

Kóthay Katalin Anna (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területei: a Középbirodalom társadalomtörténete; történeti földrajz, historiográfia és halotti művészet a Ptolemaios-korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Mágikus-rituális eszközök az egyiptomi késő középbirodalmi régészeti leletanyagban (2013/1).

Illahun: egy királyi alapítású egyiptomi település

Kóthay Katalin Anna

A lelőhely: kutatások és leletek

A fáraókori Egyiptomból kevés olyan települést ismerünk, amelynek történetéről építészeti maradványok, tárgyi emlékek és írásos dokumentumok egyaránt tanúskodnak. Ezek közül a legkorábbi Kairótól körülbelül 90 km-re délre, a mai el-Lahun falu mellett található.

Az egyiptológiai szakirodalomban modern elnevezéssel Illahun, Kahun vagy Lahun/el-Lahun néven említett város¹ maradványait Flinders Petrie angol régész fedezte fel 1889-ben az el-Lahun melletti, sivatagszéli lelőhelyen folytatott ásatásai során, ahol egykor II. Szenuszer (Kr. e. kb. 1877–1870) középbirodalmi uralkodó piramisát és az ahhoz kapcsolódó halotti körzetet építtették. Petrie a piramistól 1180 m-re keletre található, a királyi halotti együttesnek funkcionálisan részét alkotó – de ebben az esetben a tradicionális elrendezéstől eltérően ahhoz építészeti szempontból közvetlenül nem kapcsolódó –, az uralkodó kultuszát szolgáló ún. völgytemplom mellett bukkant a városra. A település, amely két, egymástól fallal elválasztott – egy nagyobb (keleti) és egy kisebb (nyugati) – részből áll, nem spontán módon jött létre, hanem a királyi halotti körzet részeként tervezték és építtették. Az ásatások során a város megmaradt részét (valószínűleg eredeti kiterjedésének mintegy kétharmadát) tárták fel, amelyről Petrie alaprajzot is közölt.² Emberei számtalan, a város lakóinak életét dokumentáló tárgyi leletet (kerámiát, pecsétlenyomatokat, súlyokat, munkaeszközöket, szépségápolási kellékeket, bútorok és társasjátékok tartozékait, rituális és kultusztárgyakat) találtak, és a város különböző pontjairól több száz, a 12. dinasztia második feléből és a 13. dinasztia első feléből (kb. Kr. e. 1850 és 1750 között) származó, változatos tartalmú papiruszt (vallási, irodalmi, orvosi, matematikai és jogi szövegeket, magánleveleket, számlákat, listákat) gyűjtöttek össze.³ Sajnos Petrie az ásatási publikációkban az előkerült leletek pontos régészeti kontextusát általában nem, vagy nem egyértelműen jelölte. Az utóbbi években publikációinak és kiadatlan ásatási naplóinak, jegyzeteinek modern elemzésével több esetben is sikerült kapcsolatot kimutatni a város területéről előkerült bizonyos tárgyak/papiruszok között, némelyiknek az előkerülési helyét is sikerült azonosítani (vagy legalább valószínűsíteni), ám az illahuni leletek nagy részének régészeti kontextusa továbbra is ismeretlen.⁴

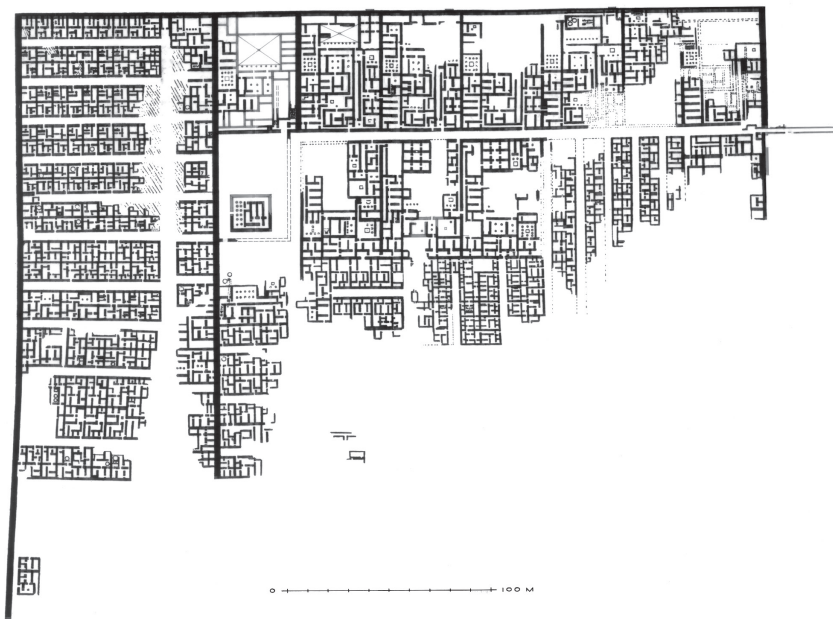
1899-ben, tíz évvel a város felfedezését követően az egyiptomi műkincspiacon késő középbirodalmi papiruszok jelentek meg. Ludwig Borchardt német egyiptológusnak sikerült ezeket a papiruszokat majdnem maradéktalanul felvásárolnia. Tartalmuk és az eredetükre vonatkozó információk alapján feltételezte, hogy Illahunból származnak, ezért kutatásokat kezdett a lelőhelyen. A városfalon kívül, a völgytemplomtól északra rá is bukkant egy dombra, ahol további papiruszokat talált, és kimutatta, hogy a műkincspiacról összegyűjtött darabok ugyaninnen származnak.⁵ Szemben a Petrie ásatásai alatt előkerült „városi” (azaz a város területéről származó) papiruszokkal, a Borchardt-féle, ún. „templomi” papiruszok egységes korpuszt alkotnak, amely a templom működése során keletkezett hivatalos levelekből, valamint a templomi napló részleteiből, elszámolásokból és listákból áll, és a 12. dinasztia második feléből (Kr. e. 19–18. század) származik.⁶ Legnagyobb

részükből a címzett vagy a feladó egy Horemszaf nevű templomi tisztviselő, aki előbb a templomi írnok, majd a birtok-elöljáró címet viselte, és jelentős szerepet játszott a templomi adminisztráció mindennapi működésében.⁷

Az 1970-es években Barry Kemp brit egyiptológus az Egyiptomból előkerült minőségi kerámiákkal foglalkozott. Mivel Petrie annak idején arról számolt be, hogy Illahun területéről is kerültek elő ilyen kerámiák, Kemp rövid terepszemlét tartott a lelőhelyen. Saját megfigyeléseit összevetette Petrie beszámolóival, és ennek fényében újraértelmezte Illahun és az onnan származó kerámiák és egyéb leletek jelentőségét – első-sorban kronológiai szempontból.⁸

Terepmunka azonban csak 1988-ban kezdődött ismét a város területén, amikor a kanadai Royal Ontario Museum expedíciója Nicholas Millet vezetésével kutatásokat kezdett az el-Lahun melletti lelőhelyen – mind a temető, mind a település kiválasztott pontjain. A kanadai expedíció munkája megszakításokkal 1997-ig folyt, amelynek során a város területén végzett kutatások eredményeképpen addig még ismeretlen építészeti struktúrákat azonosítottak, valamint pontosították és egyes helyeken módosították Petrie alaprajzát (1. kép). A kutatások Millet betegsége, majd halála miatt végleg megszakadtak, az eredményeket csak részben publikálták.⁹

A kanadai ásatások teljes, részben publikálatlan dokumentációja 2007-ben Budapestre került, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Osztályára, amelynek Horváth Zoltán által vezetett expedíciója (El-Lahun Survey Project) 2008-ban kezdett terepmunkát az el-Lahun melletti lelőhelyen. A magyar kutatások a teljes el-lahuni lelőhely modern technikai eszközökkel történő felmérését és dokumentálását, az írott forrásokból ismert építészeti struktúrák azonosítását és rekonstrukcióját tűzték ki célul, de az expedíció munkája a második, 2009-es szezon után megszakadt. Az eddig megjelent közleményekből az derül ki, hogy a munka kezdeti fázisában az elsődleges célpont nem a város területe volt, hanem a völgytemplom és a piramis.¹⁰

1. kép. A város ma ismert legpontosabb alaprajza, szürkével a kanadai expedíció módosításai Petrie eredeti alaprajzához képest (Nicholas B. Millet Archivum, Budapest)

A környezet

Illahun a Fajjúm bejáratánál épült. Az oázisnak is nevezett Fajjúm önálló geográfiai és ökológiai egységet alkot:¹¹ a Kairótól kb. 70 km-re délre található termékeny mélyföldet északnyugatról a Birket el-Qarun (ókori nevén Moirisz-tó) határolja, és a Nílus egyik mellékágán, a Bahr Juszufon keresztül összeköttetésben áll a Nílussal. Míg a predinasztikus kor és az Óbirodalom idején a Fajjúm jelentős része víz alatt állt, a Középbirodalom alatt a terület fontos mezőgazdasági régióvá vált: a termőterületek nagysága becslések szerint a korábbi 100 km²-ről a többszörösére (maximálisan 450 km²-re) növekedett, ami együtt járt a népesség és népsűrűség jelentős növekedésével.¹² Ez a változás kapcsolatban állhatott a Moirisz-tó vízszintjének természetes csökkenésével, amelynek következtében nagy területek váltak szabaddá a termelés számára. A mezőgazdasági expanzióhoz hozzájárulhattak azok a közvetett bizonyítékok alapján feltételezett, a 12. dinasztia második felében uralkodó királyoknak – II. Szenuszernek és/vagy III. Amenemhatnak – tulajdonított vízszabályozási munkák is, amelyek lehetővé tették a Fajjúmban az öntözés kiterjesztését – egy éppen Illahun mellett épített gát maradványait sok kutató középbirodalmi eredetűnek tartja.¹³

A Fajjúm jelentőségének növekedése azonban nem a késő Középbirodalom idején, hanem annak korábbi periódusában, a 12. dinasztia első felében kezdődött, és egy királyi – tehát politikai – döntésnek is köszönhető volt. I. Amenemhat, a 12. dinasztia első uralkodója, akinek a források szerint az uralkodása nem volt mentes a komoly udvari-politikai ellentétektől,¹⁴ Thébából a memphiszi régió (az egykori óbirodalmi központ) és az attól délre elterülő Fajjúm közötti területre helyezte át a székhelyét: a Fajjúm bejáratától kissé északra, a mai el-List nevű település közelében építtette fel Amenemhat-Itj-taui nevű fővárosát és halotti együttesét. Ezzel az óbirodalmi királyi székhelyek és nekropoliszok régiójának központi szerepét igyekezett feléleszteni, miközben ki is terjesztette azt dél felé. Az őt követő uralkodók alatt, de főként II. Szenuszer uralkodásától kezdődően, aki elsőként építtetett királyi halotti együttest a Fajjúmban, a terület fellendült és kiemelkedő urbanizációs régióvá vált, ahol monumentális építmények (piramisok, masztabák és templomok) uralták a tájat, új települések jöttek létre, és ahol a terület lakosságának egy része valószínűleg az új monumentális épületekhez kapcsolódó kultuszok kiszolgálásából élt.

A város: funkció(k) és elnevezés(ek)

Illahun tehát egy – legalábbis részben – központi döntés hatására fellendülő régióban épült, és magát a várost is királyi kezdeményezésre tervezték és építtették. Az ókori Egyiptomban tervezett településeket központi (királyi) projektek részeként hoztak létre, gyakran a királyi halotti emlékmű építéséhez és az uralkodó kultuszának műkö-

déséhez kapcsolódóan, és általában a Nílus-völgy termékeny, lakott sávján kívül, a sivatag szélén építették fel őket.¹⁵ Illahun építői is ezt a mintát követték: a várost II. Szenuszer halotti körzetének a részeként a Nílus termékeny sávjának és a sivatagnak a határán építették. A település területén és környékén talált papiruszok pedig megerősítik, hogy Illahun – legalábbis részben – a piramishoz kapcsolódó királyi kultusztemplom (völgytemplom) működését biztosító tisztviselők és személyzet lakhelye volt.¹⁶

A város királyi halotti kultusszal való kapcsolatára eredeti ókori elnevezése is utal. A településről és környékéről előkerült papiruszok két topográfiai nevet is említenek, amelyeket a modern kutatás a város ókori neveként értelmez: ezek Szehem-Szenuszer („Szenuszer hatalmas”) és Hetep-Szenuszer („Szenuszer elégedett”). Egy elterjedt elképzelés szerint az első elnevezés (Szehem-Szenuszer) II. Szenuszer halotti együttesét jelölhette, amely magában foglalta a piramist és a völgytemplomot – valamint egyes kutatók szerint a városnak a völgytemplomhoz közelebb eső nyugati részét is –, míg a Hetep-Szenuszer név a városnak (vagy csupán a város nagyobb, keleti részének) az elnevezése volt.¹⁷ Ezzel szemben áll egy másik hipotézis, amely szerint Szehem-Szenuszer együttesen jelölte a piramist, a völgytemplomot és a várost – ahogyan királyi halotti együttes és a mellette épített város ilyen típusú közös elnevezésére van más példa is a késő Középbírodalomból¹⁸ –, Hetep-Szenuszer pedig a királyi halotti együttestől távolabb feküdt, ugyanakkor Szehem-Szenuszer igazgatási szempontból Hetep-Szenuszer alá tartozott.¹⁹ Perdöntő bizonyítékkal egyik hipotézist sem lehet igazolni, de a két városrész eltérő elnevezése – ahogyan erről még lesz szó – nem tűnik valószínűnek. Annyi azonban bizonyos, hogy a város neve – bármelyik legyen is a kettő közül – királyi alapításra utal, hiszen mindkét településnevet a Szenuszer királyi névvel alkották. Ebben a cikkben az általános gyakorlatnak megfelelően a teljes várost Illahunnak nevezem.

Illahunhoz hasonló, kifejezetten a királyi kultusz kiszolgálására épített települést többet is ismerünk a Középbírodalom korából.²⁰ Ezek közül a legtöbbet Wahszutról, a Dél-Abüdosban, II. Szenuszer utódának, III. Szenuszernek a halotti körzete mellett alapított városról tudunk.²¹ Wahszut III. Szenuszer halotti együttesén belüli elhelyezkedése és a város fennmaradt részének alaprajza számos ponton párhuzamba állítható Illahun elhelyezkedésével és alaprajzával. Funkciójuk – legalábbis részben – azonos kellett legyen. Illahun mérete és lakosság száma azonban mind Wahszutét, mind a többi ismert középbírodalmi központilag tervezett városét jócskán meghaladta: a régészeti maradványok, amelyek a város egykori területének valószínűleg kétharmadát képviselik, kb. 130000 m²-nyi (384 × 335 m) területre terjednek ki, míg becslések a népességet 3000 és 10000 fő közé teszik.²² Ezek a számok a kor viszonyai között magasak, és arra mutatnak, hogy Illahun jelentős település lehetett – még akkor is, ha a lakosság szám-

2. kép. A keleti városrész középső és déli része az „akropolisz”-ról nézve (Horváth Zoltán felvétele)

nál a realitásabbnak tűnő alacsonyabb értéket fogadjuk el.²³ Így lehetséges, hogy fénykorában Illahunnak a királyi kultusz kiszolgálásán túl más szerepe is lehetett, ami talán összefüggött a Fajjúm korabeli gazdasági fellendülésével és a régióban zajló, minden korábbinál jelentősebb királyi vállalkozásokkal, amelyek éppen II. Szenuszer idején, azaz a város alapításával egy időben kezdődtek, és III. Amenemhat alatt még nagyobb méreteket öltöttek.²⁴

A városi tér

Illahun központi tervezéséről árulkodik a helyválasztás, az ortogonális alaprajz és a típustervek variációi alapján épített lakóépületek. A város helyét a királyi halotti együttes, azon belül pedig a völgytemplom elhelyezkedése szabta meg: a városnak a völgytemplomhoz közel, a sivatag és a termőföld határán kellett épülnie.²⁵ Ez azt jelentette, hogy csak a völgytemplomtól keletre eső területre lehetett építkezni, ez a terület azonban sziklás és egyenetlen domborzata miatt praktikus szempontokból nem volt túl alkalmas terep egy ortogonális elrendezésű település felépítésére,²⁶ bár – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – a városon belüli szintkülönbségeket a tervezők nagyon jól használták ki a városlakók közötti társadalmi különbségek hangsúlyozására. A derékszögben találkozó városfalak és az egymással párhuzamos, a kevés főutcat merőlegesen metsző kisebb utcák tipikus jellemzői voltak a korabeli egyiptomi várostervezésnek.²⁷ Az egymáshoz szorosan illeszkedő, tömböket alkotó, néhány típusú, illetve azok variációi alapján épített házak arra vallanak, hogy a város egységes koncepció alapján épült – ami nem jelenti azt, hogy a teljes várost időben egyszerre építették fel. Az épülettípusok és -méretek szektoronkénti koncentrációja pedig azt mutatja, hogy a tervezőknek pontos elképzelése volt a várost benépesítő társadalomról, és a tervezendő településre legalább annyira társadalmi, mint építészeti térként tekintettek.²⁸

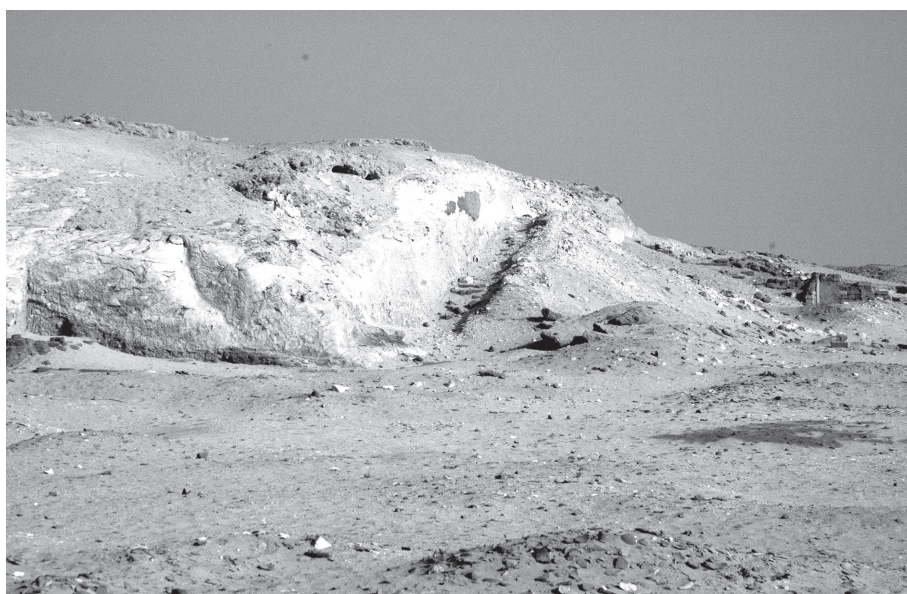
A város építészeti két részből állt: a nagyobb méretű, egykor négyzet alaprajzú keleti részből (2. és 3. kép) és az attól

3. kép. Az északi városfal és az északi villák az „akropolisz”-ról nézve
(Horváth Zoltán felvétele)

fallal elválasztott, kisebb, téglalap alakú nyugati részből. A kanadai expedíció igazolta, hogy a két építészeti struktúra nem egy időből származik: a keleti városrész északi fala és ugyanennek a falnak az északnyugati sarka mentén megtalálták egy külső védfal maradványait, amely a városfalnak a környezeti hatásoktól való megóvását szolgálta. Mivel a nyugati fal mentén ez a védfal nem épülhetett volna fel, ha a nyugati városrész – amely a keleti városrész nyugati falához csatlakozik – már állt volna, a keleti és a nyugati városrész építése között bizonyos időnek el kellett telnie.²⁹ A két városrész tervezői és építői azonban – akár ugyanazok voltak, akár mások – azonos típustervek és szabványok felhasználásával dolgoztak: mindkét városrész lakóépületeinél ugyanazoknak a típusterveknek a variációit használták,³⁰ továbbá a városfalakat mindkét város-

ti struktúra fallal való elválasztásából elvben következhetne a két település eltérő elnevezése. Azonban a nyugati városrész építészeti a keleti városrészhez, és nem a völgytemplomhoz csatlakozik, ezért ha a teljes együttesnek (piramisnak, völgytemplomnak és városnak) nem egy elnevezése volt, akkor valószínűbb, hogy az új városrész a már álló város, és nem a piramist és a völgytemplomot magában foglaló halotti körzet nevét vette fel. (Ha pedig a halotti együttes és a város azonos nevet viselt, akkor a két városrész külön elnevezésének kérdése fel sem merülhet.) Ismerünk más olyan, eredetileg szintén a Középbírodalom idején központilag tervezett települést – a Deltában található Avariszt –, ahol egy későbbi bővítés során az újonnan épített elit rezidenciákat fallal választották el a nem elit lakónegyedektől.³³ Illahunban a már meglévő falat használták fel hasonló célra, nevezetesen arra, hogy az eredeti város északi részén épített, egyenként 2700 m² alapterületű elit rezidenciákat (3. kép) elszigeteljék az újonnan épülő nyugati városrésztől, amelyet sűrűn épített, kisebb méretű házaival nyilvánvalóan alacsonyabb társadalmi csoportok lakóhelyéül szántak: az új városrészben épített házak 60–450 m² közötti, változó alapterülete változatos összetételű, de a nagy rezidenciák tulajdonosainál jóval alacsonyabb társadalmi állású lakókra vall. A bővítésre a nyugati oldal volt az egyetlen alkalmas hely, mivel a város déli oldala a termőfölddel volt határos, a keleti fal mentén volt a városkapu, az északi fal mentén pedig olyan – a későbbiekben még tárgyalandó – másodlagos építészeti elemek maradványait fedezte fel a kanadai expedíció, amelyek az északi fal belső oldalához illeszkedő nagy rezidenciák-

4. kép. A természetes magaslaton fekvő „akropolisz” lépcsős bejárata
(Horváth Zoltán felvétele)

nak a falon kívülről való megközelítését szolgálták. Így az új városrésznek a régi város nyugati fala melletti, a völgytemplomhoz egészen közeli elhelyezése adott volt, és nem biztos, hogy bármiféle speciális funkcióra vagy a völgytemplommal való, a keleti városrészénél szorosabb kapcsolatra utal. Az valószínű, hogy a bővítés a völgytemplomban folyó kultuszhoz kapcsolódott – esetleg a kultuszszemélyzet létszámának jelentős megemeléséhez –, de ugyanez igaz a város korábbi negyedének építése esetében. Vagyis lehet, hogy a nyugati városrészben a völgytemplom személyzete – vagy inkább annak egy része – lakott, de a keleti városrészben szintén.

A majdani városlakók társadalmának szektorokra osztása és a szektorok egymástól való bizonyos fokú elszigetelése általános elv volt már a keleti városrész tervezésénél és építésénél is. A legnagyobb lakóépületek, az előbb említett, egyenként 2700 m² alapterületű elit rezidenciák a keleti fal északi végén lévő, a modern irodalomban keleti kapunak nevezett, a város feltárt részének egyetlen bejáratától induló, a város északi falával párhuzamosan futó főutca két oldalát foglalták el (1. kép): hét épült az utca északi oldalán (északi villák), három a déli oldalon (déli villák).

Ezek a nyilvánvalóan a magas rangú tisztviselők és családjuk által lakott épületek egy majdnem zárt szektort alkottak. A villákat két tömbben, egy-egy tömbön belül egymáshoz szorosan illeszkedve építették. Így a széles főutcának csak a két végén volt kapcsolata a város többi részével: a nyugati végén egy széles, merőleges utcába torkollt, ami egy templomkörzet mellett elhaladva a déli szektor nyugati részét kötötte össze az elit negyeddal, a főutca keleti végén pedig néhány egymással párhuzamos, a főutca merőleges utca biztosította a város déli fele és a keleti városkapu közötti kapcsolatot. Ez az elrendezés viszonylag könnyen átláthatóvá tette az emberek mozgását az elit szektoron belül, ami a negyed számára védelmet is biztosított.

Az elit negyedtől délre jóval kisebb épületeket építettek. Ezek alapterülete körülbelül 44 és 165 m² között változott. Vízszintesen nagyobb házak (77–150 m² közötti alapterületűek) sorakoztak három tömbben elhelyezve az elit rezidenciáktól kissé távolabb, a két városrészt elválasztó fal déli szakasza mellett, míg a főutca keleti vége felé, a közvetlenül a déli villáktól keletre épített házsorokban találjuk a város legkisebb alapterületű házait (44 m²).³⁴ Az előbbieket tulajdonosai/lakói talán alacsonyabb rangú funkcionáriusok vagy különféle specialisták lehettek, az utóbbiakban esetleg az elitet közvetlenül kiszolgáló, az előbbieknél alacsonyabb társadalmi rangú csoportok tagjai élhettek (de nem a háziszolgák, akik nyilván a rezidenciák lakói voltak), esetleg gazdasági vagy adminisztratív épületek lehettek.

A tervezők és építők a település domborzati viszonyainak a felhasználásával is hangsúlyozták a társadalmi különbségeket. A szektorokat úgy alakították ki, hogy az elit rezidenciák a város legmagasabb szintjén, az északi részen épültek, míg a város

5. kép. A főutca a keleti kapu felől fényképezve (Horváth Zoltán felvétele)

déli részén a kisebb lakóházak az alacsonyabban fekvő területeket foglalták el. A domborzati viszonyokat az egyes szektorokon belül is felhasználták a különbségek kifejezésére: a keleti városrészben az északi fal nyugati végén található villa, amely valószínűleg a város legmagasabb rangú lakójának a rezidenciája volt, egy természetes magaslaton, a település legmagasabb pontján épült – amelyet éppen ezért a modern irodalomban Petrie nyomán sokszor akropoliszként is emlegetnek (4. kép).

Illahun tervezői nemcsak külön szektorokba telepítették a város társadalmának különböző csoportjait, hanem az épített tér segítségével a szektorok közötti közlekedést is szabályozták. Az elit negyedet egyetlen utca, a főutca szelte ketté, amelyen keresztül az itt lakók egyenesen juthattak ki a városból anélkül, hogy a nem elit szektorokat érinteniük kellett volna (5. kép). A főutca a városkapun túl egy mindkét oldalán téglából készült (legalább 0,92 méter magas) fallal határolt, 2,5 méter széles útban – tulajdonképpen egy, a városon kívüli térből kihalított folyosóban – folytatódott egyenesen kelet felé. Ez a folyosó, amelyet az elit negyed városon kívüli kiterjesztésének tekinthetünk, talán egy eddig még feltáratlan kikötővel kötötte össze a várost.³⁵ Az ókori Egyiptomban, ahol a fő szállítási és kommunikációs útvonalat a Nílus jelentette, a társadalmi élet egyik legfontosabb színtere a kikötő volt, amely piacként, kereskedelmi és kommunikációs csomópontként működött, és lehetőséget adott különféle társadalmi csoportok egymás közötti érintkezésére, de mindenképpen egy közös térben hozta össze őket. Több forrás is igazolja, hogy a hivatali munkának is fontos helyszíne volt a kikötő. Egy éppen Illahunból származó levélből megtudjuk, hogy egy hivatalnok egy kikötőbe érkezve arról értesül, hogy ura éppen érkezése előtt hajózott ki ugyanabból a kikötőből. Ekkor keres egy hajót, amellyel rakományt és üzenetet küld utána, amelyben beszámol arról, hogy milyen ügyeket intézett a kikötőben.³⁶ A Középbírodalom idején született, *A paraszt panasza* című elbeszélésből pedig az is kiderül, hogy a kikötő felé vezető

6. kép. A város melletti keleti terület a keleti kapuból fényképezve (Horváth Zoltán felvétele)

út lehetőséget adott az alsóbb társadalmi csoportok számára, hogy ügyes-bajos dolgaikkal egy-egy hivatalnokhoz forduljanak: a címszereplő paraszt éppen akkor közelít panaszával egy magas rangú tisztviselőhöz, Renszi birtokelőjáróhoz, amikor az kilép a háza kapuján, és a kikötőbe tart, hogy beszálljon a hivatali hajójába.³⁷ Az ilyen találkozások – feltéve, ha valaki oda tudott férközni egy kísérők és szolgák által védelt tisztviselőhöz³⁸ – szokványosak lehettek, de feltehetőleg nem voltak kíváncsiak a mindig elfoglalt és a társadalom alsóbb csoportjaival nem szívesen érintkező tisztviselők számára – Renszi házelöljáró sem foglalkozik a paraszttal, hanem az egyik kísérőjét küldi hozzá. Az Illahunból kivezető út/folyosó is valószínűleg egy kikötőhöz vezetett, és a falakat talán azért építették, hogy a városban élő és oda érkező magas rangú személyeket elszigeteljék attól az elit számára terhes környezettől, amelyen egyébként kénytelenek lettek volna áthaladni a város és a kikötő között (6. kép).

Bár a város megmaradt részén a keleti kapun kívül más bejáratnak egyetlen expedíció sem találta nyomát, logikusnak tűnik, hogy még legalább egy bejárat létezését feltételezzük. Egyrészt azért, mert az elit negyedben lakó hivatalnokok a várostól délnyugatra fekvő királyi kultusztemplomba a keleti kapun keresztül csak egy hosszú kerülő úton, részben a sivatagon áthaladva, tudtak volna eljutni. Másrészt azért, mert az elit negyedből kivezető keleti kapu és a városon kívül folyosóban meghosszabbított főutca aligha lehetett a város alacsonyabb társadalmi csoportjai által használt fő közlekedési útvonal. Ez elég valószínűtlennek tűnne egy olyan város esetében, amelynek tervezésénél pontosan ügyeltek az elit és nem elit szek-

torok és útvonalak elkülönítésére. A hiányzó másik bejáratot (vagy esetleg többet) a város mára már elpusztult, déli részén kell keresnünk. A nyugat–keleti irányú főutca a nyugati végén egy dél felé haladó széles utcába torkolt, amely egy nyitott udvarral rendelkező építészeti struktúra (valószínűleg egy templomkörzet), majd azt követően egy közepes méretű házakból álló lakónegyed mellett haladt el. Ha ennek az utcának a végén – azaz a déli fal nyugati felén – szintén volt egy városkapu, az a lehető legrövidebb és legkényelmesebb közlekedési útvonalat biztosította az elit negyed és a völgytemplom között. A nyugati városrész felépítését megelőzően lehet, hogy a közlekedési útvonalak mások voltak, és nem elképzelhetetlen, hogy a völgytemplomhoz egy ennél rövidebb út vezetett egy, a nyugati falon épített kapun keresztül.

Ugyancsak a város déli részén kellett legyen az a kapu, amely a város nem elit lakói számára biztosította a fő kivezető utat a városból. Ez azonos lehetett az előbb említett utca végén feltételezett kapuval, de valószínűbb, hogy létezett egy harmadik kapu a déli falon vagy a keleti fal déli végén. Ezen a feltételezett kapun keresztül a város lakói könnyen juthattak el a várostól délre fekvő termőföldekre és a várostól keletre található kikötőbe, vagy akár a völgytemplomhoz. Miként arra a közvetlenül a keleti városfalon kívüli területre is (6. kép), ahol az elegyengetett sziklás terepen elszórtan agyaggal fedett padlóreszeket talált a kanadai expedíció, ami a terület rendszeres használatára utal.³⁹ Hogy pontosan milyen tevékenység folyt itt, nem tudjuk. A templomokhoz az ókori Egyiptomban tartozott egy olyan körzet, ahol a kultusz számára szükséges termékeket tárolták és állították elő – például az ételáldozatokat készítették. Ilyen körzetet találtak Dél-Abüdosban, III. Szenusert halotti együttese mellett a völgytemplom és a város közötti területen,⁴⁰ és írásos források igazolják, hogy Illahunban is létezett egy ilyen körzet, amelyet építészeti szempontból eddig még nem sikerült azonosítani. Nem valószínű, azonban, hogy ez a körzet a völgytemplomtól viszonylag távol eső keleti fal melletti területen lett volna – ezt a városlakók inkább saját céljaikra használták. A terület – a kikötőhöz hasonlóan – funkcionálhatott a városlakók és a városon kívüliek találkozó helyeként is. Párhuzamot szolgáltathatnak azok a szintén központilag tervezett középbirodalmi erődök, amelyeket Nubia meghódítása során építettek az egyiptomiak az első és második katarakta közötti területen. Az erődökben állomásozó egyiptomiak az erődök falainak tövében üzeltek a nubiaiakkal, akik kifejezetten azzal a céllal érkeztek az erődökhöz, hogy cseréljenek az ott élőkkel, és akiknek esetenként még azt is megengedték az egyiptomiak, hogy az erőd mellett töltsék az éjszakát.⁴¹ Illahunban a keleti fal melletti külső területre közvetlenül az elit negyed kapuján, a keleti kapun keresztül nem lehetett kijutni, de a kikötőbe vezető folyosóról igen: a kaputól 5,6 méterre a folyosó mindkét falába lépcsősorot építettek, amelyeken keresztül el lehetett hagyni a folyosót.⁴² Ez biztosította az elit negyedben élők – valószínűleg nem a tisztviselők, hanem inkább azok személyzete – számára, hogy kerülő út nélkül jussanak ki a város keleti és északi fala melletti területekre. A városban eddig nem sikerült semmilyen közösségi teret azonosítani. Ha ilyen valóban nem létezett a falakon belül, akkor lehet, hogy azt azokon kívül kell keresnünk, esetleg éppen a keleti fal melletti külső területen.

A város falain belül szintén nehéz azonosítani kultikus, gazdasági és igazgatási célú épületeket. Elvben lehetséges, hogy

voltak ilyenek a város elpusztult, déli részén, de sokkal valószínűbb, hogy ezeket inkább északon, az elit negyed közelében kell keresnünk – ott azonban kevés jelölt akad. Az egyik ilyen az „akropoliszon” épített rezidenciától délre található nyitott udvar déli felében álló épület, amelyet régebben őrháznak vagy hivatali épületnek is hittek,⁴³ ma inkább templomnak tartanak.⁴⁴ Olyan struktúrát azonban nem sikerült azonosítani, amelyről egyértelműen bizonyítani lehetne, hogy gazdasági vagy igazgatási funkciója lett volna, bár a város területén több olyan épület is van, amelynek alaprajza arra utal, hogy nem lakóépületként használták. Azonban nem feltétlenül volt szükség külön igazgatási és gazdasági épületekre. A magas rangú egyiptomi tisztviselők jelentős része ugyanis nem külön hivatalokban, hanem saját házában intézte a hivatali ügyeit. Több kutató is feltételezi, hogy az illahun villákban is volt egy külön helyiség erre a célra, abban azonban eltérnek a vélemények, hogy melyik volt ez a helyiség.⁴⁵ A nagy rezidenciák mindegyikében voltak magtárak is, méghozzá olyan óriási méretűek, hogy azok kapacitása sokkal nagyobb volt annál, mint amekkora a város lakosságának ellátásához szükséges lett volna. Így a város gabonaellátását – elvben legalábbis – ezek a magtárak meg tudták oldani.⁴⁶ Hogy ez valóban így volt-e, nem tudjuk, de ha igen – ami inkább a város történetének korábbi szakaszában valószínű –, akkor ez azt jelentette, hogy a városlakók gazdaságilag függték a nagy rezidenciákban élő tisztviselőktől. A város későbbi története során a kisebb házakban is építettek gabonatárolókat, ami a városlakóknak vagy egy részüknek a nagy rezidenciáktól való függetlenedésére utalhat.⁴⁷

A város tervezett építészeti struktúrái mellett az egyedi „építkezéseknek” sokkal kisebb szerepe volt Illahunban. Ezek a lakóépületek belső terében vagy a városfalon kívül figyelhetők meg, a tulajdonképpeni város terét és így építészeti képét gyakorlatilag érintetlenül hagyták. A típustervek variációi alapján tervezett házak belső elrendezését az ott élők az idők során egyedi igényeik szerint alakították át – például helyiségeket nyitottak egybe vagy választottak le –, és arra is van példa, hogy épületeket osztottak ketté vagy éppen nyitottak egybe.⁴⁸ Ezek a változtatások kapcsolatban állhattak a város társadalmában bekövetkező strukturális változással (például az előbb említett gabonatárolók építése a kisebb házakban), valamint a háztartások gazdasági potenciáljának vagy méretének a változásaival.⁴⁹ De az egyedi „építkezés” nyomait a városfalakon kívül is megfigyelhetjük: a kanadai expedíció a keleti városrész északi falának külső oldalához épített lépcsős feljárók maradványaira bukkant, amelyek az elit rezidenciák hátsó részében lévő magtárakhoz vezettek és valószínűleg azok gabonával való feltöltését szolgálták. Ilyen lépcsős feljárók nem minden rezidenciához kapcsolódtak, a megmaradt három feljárt pedig különféle módokon építették.⁵⁰ Ez arra vall, hogy a feljárók nem a központi terv részeként épültek, hanem a rezidenciák tulajdonosainak egyedi igényeit elégítették ki.

A városlakók

Illahun lakóinak számát csak nagyon hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni. Ahogy fent már volt róla szó, a legrealisabb feltételezések szerint a település népessége 3000 fő körül lehetett. A becslések a magtárak kapacitásán és/vagy a különféle lakó-

épületekben/háztartásokban élők becsült átlagszámán alapulnak.⁵¹ Ezek az értékek azonban csak nagyon hozzávetőleges eredményt adnak. Egyrészt nem biztos, hogy a magtárak teljes kapacitását kihasználták, és az sem biztos, hogy azokból csak a városban élőket látták el. Másrészt nem ismerjük jól a középbirodalmi család- és háztartásszerkezetet. Bár a nukleáris családi háztartás is létezett, az általános a kiterjesztett családi háztartás lehetett, és a többcsaládos háztartás sem lehetett ritka, annak ellenére, hogy a fennmaradt lakosság-összeírások (amelyek éppen Illahunból származnak) – valószínűleg adózási szempontok miatt – egycsaládos háztartásokat tartottak nyilván.⁵² Ahhoz azonban nem áll rendelkezésünkre elég megbízható adat, hogy a háztartások nagyságára vonatkozóan általánosítsunk.

Amit biztosan állíthatunk, az az, hogy a lakosságszám Illahunban nem volt állandó, és valószínűleg nem a város történetének a kezdeti szakaszában volt a legmagasabb, hanem a nyugati városrész építését követően. Mivel a nyugati városrész ugyanúgy a központi tervezés jegyeit viseli magán, mint a keleti városrész, szinte biztos, hogy a bővítés királyi döntés eredménye volt. Ez viszont feltételezi a lakosság számának egyszerre történő jelentős növelését, ami összefügghetett a királyi kultusz személyzete létszámának egyszeri jelentős megemelésével vagy más, a környéken folyó, munkaerő igényes királyi projekttel – a településről és környékéről származó papiruszok többször is utalnak III. Amenemhatnak a környéken folyó építkezéseire. Illahun történetének vége felé a régészeti leletek fokozatos népességsökkenésről, majd elnéptelenedésről tanúskodnak. És ahogy a számok változtak, úgy változhatott Illahun társadalmi összetétele is.

Eredetileg a város társadalmának legfelső rétegét magas rangú királyi tisztviselők alkothatták, akik háztartásukkal (családtagjaikkal és szolgálóikkal) a nagy villákban laktak. Az „akropoliszon” épített villa valószínűleg a város kormányzójának a rezidenciája volt – miként az Illahunhoz hasonló Wahszutban is a település legjelentősebb lakóépülete a város kormányzójának rezidenciája volt.⁵³ A többi villát talán II. Szenusert legmagasabb rangú tisztviselői foglalták el.⁵⁴ A rezidenciák ilyen kiosztására nincs bizonyítékunk, de a keleti kaputól a kikötőbe vezető út fallal való védelme mindenesetre különleges, és arra utal, hogy a városban igen magas rangú személyek laktak és fordultak meg – talán maga II. Szenusert is, hiszen az ő halotti együttese épült itt. A város történetének későbbi szakaszában, II. Szenusert uralkodását követően lehetséges, hogy a villákat alacsonyabb rangú tisztviselők lakták, a Középbirodalom vége felé pedig, ahogy a település kezdett elnéptelenedni, egyre nagyobb szerephez juthattak a társadalom középső rétegeihez tartozó alacsonyabb rangú tisztviselők és funkcionáriusok, akik a város lakosságának korábban is egy igen jelentős hányadát alkották.⁵⁵ Ennek a folyamatnak lehetett része a városlakóknak a nagy rezidenciáktól való – fent már említett – gazdasági függetlenedése.⁵⁶

Illahun lakossága az alapításkor – és a nyugati szektor építéskor is – királyi telepítéssel kerülhetett a városba. A Középbirodalom – különösen a 12. dinasztia – idején a városalapítás és a telepítési politika a királyi hatalom megerősítésének és reprezentációjának egy igen fontos eszköze volt.⁵⁷ A telepítések során egyiptomiak csoportjai kerültek távol korábbi lakóhelyüktől, de a telepítéssel elnyert új státusz általában adózá-

si kiváltságokkal és társadalmi emelkedéssel járt.⁵⁸ Szintén királyi telepítéssel kerülhettek Illahunba az ott élő idegenek, akik a papiruszok és tárgyi leletek tanúság szerint viszonylag nagyobb számban éltek a városban, vagy legalábbis voltak kapcsolatban a kultusszal.⁵⁹ Eredetileg valószínűleg hadifoglyokként hozták őket Egyiptomba – legalábbis egy részüket.⁶⁰ Az illahun papiruszokon leggyakrabban „ázsiaiak” (*aamu*) fordulnak elő, de ritkábban a núbiai sivatagból származó *medzsaiakkal* is találkozunk. Illahunban templomi táncosokként alkalmazták őket, és bizonyos alacsonyabb templomi funkciókat is viselhettek – az ázsiaiak például gyakran kapuőrök voltak. Azonban soha nem tűnnek fel a rituális feladatokat végzők között, ami talán arra utal, hogy ezeket a funkciókat nem töltötték be idegenek.⁶¹

Illahun végnapjai

A központilag alapított települések nem mindig voltak hosszú életűek: amikor funkciójukat már nem tudták betölteni, gyakran elnéptelenedtek. Ez azt jelenti, hogy az ilyen települések jellemzően az alapítást követő időkben is nagymértékben rászorultak a központi gondoskodásra vagy beavatkozásra, azaz olyan megélhetési forrásokra támaszkodtak, amelyek folyamatos működését a központi igazgatás tartotta fenn, vagy legalábbis garantálta. Ha ez megszűnt, a lakók fokozatosan elhagyták az ilyen településeket. Illahun esetében is ez történt.

Jegyzetek

Köszönöm Horváth Zoltánnak, az El-Lahun Survey Project vezetőjének, hogy hozzájárult a városról készített saját felvételeinek és a Budapesten őrzött Nicholas B. Millet Archivumból származó városrajznak a közléséhez.

- 1 Az ókori település modern elnevezéseiről lásd Luft 1998, 1–2.
- 2 Petrie 1890, 21–62; Petrie 1891, 5–15, 47–56, pl. XIV (a város alaprajza); Petrie–Burton–Murray 1923, 39–41.
- 3 A leletek egy modern, komplex elemzését lásd: Quirke 2005, 40–112. A papiruszok publikációi: Griffith 1898; Collier–Quirke 2002; Collier–Quirke 2004; Collier–Quirke 2006. Néhány papirusz magyar fordítását lásd: Kóthay–Gulyás 2007, 342–345 (97 e–h). A Petrie expedíciója által talált tárgyak és a papiruszok jelentős részét ma a londoni Petrie Museumban őrzik, és meg is tekinthetők a múzeum online katalógusában (UCL Petrie Collection Online Catalogue): <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/>
- 4 Kemp–Merrillees 1980, 80–86; Gallorini 1998; Quirke 2007; Collier 2009.
- 5 Borchardt 1899.
- 6 A „templomi papiruszok” fontosabb részleges publikációi: Scharff 1924; Kaplony–Heckel 1971. A levelek publikációi: Luft 1983; Luft 1992; Luft 2006; a templomi listák jelenleg folyó publikációjáról lásd: Osing 2012. Néhány papirusz magyar fordítását lásd: Kóthay–Gulyás 2007, 337–342 (97 a–d).
- 7 Luft 1982.
- 8 Kemp–Merrillees 1980, 79–102.
- 9 Frey–Knudstad 2007.
- 10 Horváth 2009b; Horváth 2009c; Horváth 2010; Horváth 2011; Petrik 2011, 217–218; Horváth 2012.
- 11 Butzer 1976, 58,

hetett: a város területéről származó leletek jó része egy limitált periódusra, a késő Középbírodalom korára (kb. a Kr. e. 19. század közepétől a 18. század második feléig tartó időszakra) datálható. A közvetlenül ezt a periódust követő Második átmeneti korban a települést valószínűleg nem lakták – legalábbis nincs erre utaló régészeti vagy írásos bizonyíték.

A város fokozatos elhagyása, a korabeli nagy – makro – történeti folyamatokba illeszkedik. A Középbírodalom végén a Nílus-völgyben megváltozott a hatalmi struktúra. Az ország északi része a hükszósoknak nevezett idegen eredetű dinasztia uralma alá került, míg délen Théba központtal egy egyiptomi dinasztia uralkodott, amelyik részben továbbvitte a Középbírodalom hagyományait és igazgatási struktúráját, de hatalma már csak Egyiptom déli része fölé terjedt ki. Az egységes királyság felbomlásával és az azt követő politikai széttagoaltsággal megszűnt a királyi halotti kultuszok intézményi háttére is – ahogyan ez a korabeli Wahszutban is történt⁶² –, ami a kultuszok működésének biztosítására alapított városok hanyatlását és adott esetben megszűnését vonta maga után.

A Középbírodalmat követő időkben származó leletek jórészt azt bizonyítják, hogy az el-Lahun melletti területet – a temetőt csakúgy, mint a települést – az utódok különböző korszakokban temetkezőhelyül használták, és csak szórványos emlékek utalnak arra, hogy a várost – de inkább annak csak egyes részeit, és azt is csak átmenetileg – esetleg újra lakták az Újbírodalom idején, azaz az alapítást követően körülbelül ötszáz évvel.⁶³

- 12 Butzer 1976, 83, 92–93.
- 13 A kérdésről lásd: Luft 1994; Luft 1998, 39–40. Vö. Butzer 1976, 29, 33, 36–37, 51–52, 92, 107; Baines–Málek 1992; Quirke 2005, 7–8.
- 14 Ezek az ellentétek végül az uralkodó elleni merényletbe vezettek, amelyről egy irodalmi mű, az *I. Amenemhat intelmei* számolnak be: Helck 1969.
- 15 Vö. Kóthay 2012, 6.
- 16 Petrie 1890, 5; Kemp 1989, 149; Grajetzki 2006, 116; Szpakowska 2008, 5, 14; Luft 2013, 245.
- 17 Kemp 1989, 149; Quirke 1990, 157–159; Quirke 2005, 37–39, 44–45; Wegner 2007, 29; Horváth 2009a. A kérdésről alább még lesz szó.
- 18 Wahszut-Hakauré-maa-heru-em-Abdzsu („Maradandók az igazhangú Hakauré helyei Abüdoszban”) magában foglalta III. Szenu-szert piramisát, a király kultuszát szolgáló templomot és a kultuszt kiszolgáló várost: Wegner 2001, 306–307; Wegner 2007, 26–32.
- 19 Luft 1998; Luft 2013.
- 20 Kemp 1990, 157–166.
- 21 Wegner 1998; Wegner 2001; Wegner 2007, 26–32.
- 22 Kemp 1989, 149, 153–155; Luft 1998, 29–30, 34.
- 23 Összehasonlításként lásd néhány ó- és középbírodalmi település nagyságát: Bietak 2010, 14–15.
- 24 Kemp 1990, 149; Quirke 1990, 159; Quirke 2005, 8–10.
- 25 A halotti együttes és a hozzá tartozó város hasonló elrendezésére lásd a korábban már említett Wahszutot Dél-Abüdoszban, 18. és 22. jegyzet.
- 26 Vö. Frey–Knudstad 2007, 37–38.
- 27 Quirke 2005, 48.

- 28 A lakóépületekről részletesen lásd: Arnold 1989; Kemp 1989, 149–157; O'Connor 1997; Quirke 2005, 55–90; Doyen 2010.
- 29 Frey–Knudstad 2007, 25–26, 29, 31, 66 (Fig. 3–35).
- 30 Vö. Doyen 2010, 88 és 99.
- 31 Frey–Knudstad 2007, 26.
- 32 Horváth 2009; vö. Wegner 2007, 29. A városnevek problémájának részletesebb tárgyalását lásd fent.
- 33 Forstner-Müller 2010, 111.
- 34 Vö. Doyen 2010, 85–87 (fig. 3–5).
- 35 Frey–Knudstad 2007, 36–37.
- 36 UC 32201: Collier–Quirke 2002, 104–109.
- 37 A novella fordítását lásd Dobrovits 1963, 5–18, a szóban forgó részt a 8. oldalon.
- 38 Vö. a szintén középbiradalmi eredetű *Neferkaré király és Sziszene tábornok története* című elbeszélést, amelyben egy nemkívánatos panasztevőt a memphiszi udvar kapujából, amely egyébként hivatalosan a panaszosok meghallgatásának a színhelye volt, a zenészek és táncosok távolítanak el oly módon, hogy hatalmas zenebonát csapnak, és ezzel megakadályozzák panaszának előterjesztésében: Kóthay–Gulyás 2007, 199.
- 39 Frey–Knudstad 2007, 37.
- 40 Wegner 2000, 101–111, 115–122; Wegner 2007, 287–296.
- 41 Smither 1945, 6–7, 10 (1., 7. és 8. levél), pl. II, VII.
- 42 Frey–Knudstad 2007, 36–37.
- 43 Petrie 1891, 6; Kemp 1990, 156.
- 44 Kemp 1990, 156; O'Connor 1997, 390–391; Frey–Knudstad 2007, 34–36.
- 45 Kemp 1990, 153; Quirke 1990, 166–167; O'Connor 1997, 395.
- 46 Kemp 1986; Kemp 1990, 153–154.
- 47 Arnold 1989, 85 és 54. jegyzet; Arnold 2005, 96–97.
- 48 Kemp 1990, 155.
- 49 Vö. Kóthay 2002.
- 50 Frey–Knudstad 2007, 28–29.
- 51 Lásd a 22. jegyzetet.
- 52 Kóthay 2002; Kóthay 2013, 512–515.
- 53 Wegner 1998.
- 54 Quirke 2005, 69.
- 55 Quirke 2005, 69–71.
- 56 Lásd a 47. jegyzetet.
- 57 Lásd Merikaré intelmeit: Kóthay–Gulyás 2007, 195–196.
- 58 Vernus 1970a, 33–35; Vernus 1970b, 166–167; Kóthay 2013, 490–494.
- 59 Luft 1993; Quirke 2005, 93–96; Petrik 2011.
- 60 II. Amenemhat évkönyveiben két alkalommal is említenek „ázsiai” (*aamu*) foglyokat, akiket Elő-Ázsia területén folytatott hadjáratok alkalmával szereztek az egyiptomiak: Altenmüller–Moussa 1991, 12 (M16), 15 (M21).
- 61 Kóthay 2013, 520; Kóthay, megjelenés alatt.
- 62 Wegner 2007, 31–32, 40–44.
- 63 Kemp–Merrillees 1980, 87–102; Quirke 2005, 113–120.

Bibliográfia

- Altenmüller, H. – Moussa, A. M. 1991. „Die Inschrift Amenemhets II. Aus dem Ptah-Tempel von Memphis. Ein Vorbericht”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 18, 1–48.
- Arnold, F. 1989. „A Study of Egyptian Domestic Houses”: *Varia Aegyptiaca* 5/2–3, 75–93.
- Arnold, F. 2005. „Baukonstruktion in der Stadt Kahun. Zu den Aufzeichnungen Ludwig Borchardts”: Jánosi P. (szerk.): *Structure and Significance. Thoughts on Ancient Egyptian Architecture*. Wien, 77–101.
- Baines, J. – Málek, J. 1992. *Az ókori Egyiptom atlasza*. Budapest.
- Bietak, M. 2010. „Houses, Palaces and Development of Social Structure in Avaris”: Bietak *et al.* 2010, 11–68.
- Bietak, M. *et al.* (szerk.) 2010. *Cities and Urbanism in Ancient Egypt. Papers from a Workshop in November 2006 at the Austrian Academy of Sciences*. Wien.
- Borchardt, L. 1899. „Der zweite Papyrusfund von Kahun und die zeitliche Festlegung des mittleren Reiches der ägyptischen Geschichte”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 37, 89–103.
- Butzer, K. W. 1976. *Early Hydraulic Civilization in Egypt. A Study in Cultural Ecology*. Prehistoric Archaeology and Ecology. Chicago–London.
- Collier, M. 2009. „Lots I and II from Lahun”: Silverman–Simpson–Wegner 2009, 205–259.
- Collier, M. – Quirke, S. 2002. *The UCL Lahun Papyri: Letters*. BAR International Series 1083. London.
- Collier, M. – Quirke, S. 2004. *The UCL Lahun Papyri: Religious, Literary, Legal, Mathematical and Medical*. BAR International Series 1209. London.
- Collier, M. – Quirke, S. 2006. *The UCL Lahun Papyri: Accounts*. BAR International Series 1471. London.
- Dobrovits A. 1963. *A paraszt panaszai. Óegyiptomi novellák*. Budapest.
- Doyen, F. 2010. „La résidence d'élite: un type de structure dans l'organisation spatiale urbaine du Moyen Empire”: Bietak *et al.* 2010, 81–101.
- Forstner-Müller, I. 2010. „Settlement Patterns at Avaris: A Study on Two Cases”: Bietak *et al.* 2010, 103–123.
- Frey, R. A. – Knudstad, J. E. 2007. „The Re-Examination of Selected Architectural Remains at el-Lahun”: *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 34, 23–65; *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities Supplement* 34, 66–82.
- Gallorini, C. 1998. „A Reconstruction of Petrie's Excavation at the Middle Kingdom Settlement of Kahun”: S. Quirke (szerk.): *Lahun Studies*. Reigate, 42–59.
- Grajetzki, W. 2006. *The Middle Kingdom of Ancient Egypt. History, Archaeology and Society*. Duckworth Egyptology. London.
- Griffith, F. Ll. 1898. *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob (Principally of the Middle Kingdom)*. London.
- Helck, W. 1969. *Der Text der „Lehre Amenemhets I. für seinen Sohn”*. Wiesbaden.
- Horváth Z. 2009a. „Temple(s) and Town at el-Lahun: A Study of Ancient Toponyms in the el-Lahun Papyri”: Silverman–Simpson–Wegner 2009, 171–203.
- Horváth Z. 2009b. „Magyar régészek expedíciója Szeszósztisz téglapiramisánál”: *Múzeum Café* 8, 29–30.
- Horváth Z. 2009c. „El-Lahun Survey Project: The Archaeological Mission of the Museum of Fine Arts”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 110–111, 186–190.
- Horváth Z. 2010. „Téglából emelt örökkévalóság. Magyar régészeti kutatások El-Lahunban”: *Szalon* 2010/1, 19–22.
- Horváth Z. 2011. „Le temple de Sésostri II de El-Lahoun revisité”: *Pharaon Magazine* 2011/7, 45–50.
- Horváth Z. 2012. „Magyar ásatás Egyiptomban”: *Magyar Múzeumok* 2012. 01. 11. (http://www.magyardarmuzeumok.hu/muhely/432_magyar_asatas_egyiptomban).
- Kaplony-Heckel, U. 1971. *Ägyptische Handschriften*. I. Wiesbaden.
- Kemp, B. J. 1986. „Large Middle Kingdom Granary Buildings”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 113, 120–136.
- Kemp, B. J. 1989. *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London – New York, 149–158.

- Kemp, B. J. – Merrillees, R. S. 1980. *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*. Mainz am Rhein.
- Kóthay K. A. 2002. „Houses and Households at Kahun: Bureaucratic and Domestic Aspects of Social Organization during the Middle Kingdom”: Győry H. (szerk.): „*Le lotus qui sort de terre*.” *Mélanges offerts à Edith Varga*. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts Supplément-2001, Budapest, 349–368.
- Kóthay K. A. 2012. „Tér, társadalom és hatalom az egyiptomi Középbírodalom idején”: *Ókor* 11/1, 3–8.
- Kóthay K. A. 2013. „Categorisation, Classification and Social Reality: Administrative Control and Interaction with the Population”: J. C. Moreno García (szerk.): *Ancient Egyptian Administration*. Handbuch der Orientalistik 1.104. Leiden–Boston, 479–520.
- Kóthay K. A. (megjelenés alatt). „Duties and Composition of the Personnel of the Cults at Lahun”: P. Kousoulis – N. Lazaridis (szerk.): *Proceedings of the Tenth International Congress of Egyptologists*. Leuven.
- Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007. *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Luft U. 1982. „Illahunstudien, I: Zu der chronologie und Beamten in den Briefen aus Illahun”: *Oikumene* 3, 101–156.
- Luft U. 1983. „Illahunstudien, II: Ein Verteidigungsbrief aus Illahun”: *Oikumene* 4, 121–179.
- Luft U. 1992. *Die Chronologische Fixierung des ägyptischen Mittleren reiches nach dem Templearchiv von Illahun*. Wien.
- Luft U. 1993. „Asiatics in Lahun: A Preliminary Report”: *Sesto congresso internazionale di egittologia. Atti. 2. kötet*, 291–297.
- Luft U. 1994. „L’irrigation au Moyen Empire”: B. Menu (szerk.): *Les problèmes institutionnels de l’eau en Égypte ancienne et dans l’Antiquité méditerranéenne*. Bibliothèque d’étude 110. Le Caire, 249–260.
- Luft U. 1998. „The Ancient Town of El-Lâhûn”: S. Quirke (szerk.): *Lahun Studies*. Reigate, 1–41.
- Luft U. 2006. *Urkunden zur Chronologie der späten 12. Dynastie: Briefe aus Illahun*. Wien.
- Luft U. 2013. *Shm-S-n-wsr.t m3c-hrw versus Htp-S-n-wsr.t m3c-hrw*. Remarks on Arguments Pro and Contra the Denomination of the Pyramid Town at El-Lâhûn”: J. Budka – R. Gundacker – G. Pieke (szerk.): *Florilegium Aegyptiacum – Eine wissenschaftliche Blütenlese von Schülern und Freunden für Helmut Satzinger zum 75. Geburtstag am 21. Jänner 2013*. Göttinger Miszellen Beihefte Nr. 14. Göttingen, 235–247.
- O’Connor, D. 1997. „The Elite Houses of Kahun”: J. Phillips et al. (szerk.): *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East. Studies in Honor of Martha Rhoads Bell*. San Antonio, 389–400.
- Osing, J. 2012. „Die Tempeltagebücher von Illahun. Ein Vorbericht”: V. M. Lepper (szerk.): *Forschung in der Papyrussammlung. Eine Festgabe für das Neue Museum*. Ägyptische und Orientalische Papyri und Handschriften des Ägyptischen Museums und Papyrussammlung Berlin. Berlin, 161–164.
- Petrie, W. M. F. 1890. *Kahun, Gurob and Hawara*. London.
- Petrie, W. M. F. 1891. *Illahun, Kahun and Gurob 1889–1990*. London.
- Petrie, W. M. F. – Brunton, G. – Murray, M. 1923. *Lahun II*. London.
- Petrík M. 2011. „Foreign Groups at Lahun during the Late Middle Kingdom”: Bechtold E. – Gulyás A. – Hasznos A. (szerk.): *From Illahun to Djeme: Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*. BAR International Series 2311. London, 211–226.
- Quirke, S. 1990. *The Administration of Egypt in the Late Middle Kingdom: The Hieratic Documents*. New Malden.
- Quirke, S. 1997. „Gods in the Temple of the King: Anubis at Lahun”: S. Quirke (szerk.): *The Temple in Ancient Egypt: New Discoveries and Recent Research*. London.
- Quirke, S. 2005. *Lahun: A Town in Egypt 1800 BC, and the History of Its Landscape*. London.
- Scharff, A. 1924. „Briefe aus Illahun”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache* 59, 20–51.
- Silverman, D. P. – Simpson, W. K. – Wegner, J. (szerk.) 2009. *Archaism and Innovation: Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*. New Haven – Philadelphia.
- Smither, P. C. 1945. „The Semnah Dispatches”: *Journal of Egyptian Archaeology* 31, 1–10.
- Szpakowska, K. 2008. *Daily Life in Ancient Egypt: Recreating Lahun*. Malden–Oxford–Carlton.
- Vernus, P. 1970a. „Quelques exemples du type du ‘parvenu’ dans L’Égypte ancienne”: *Bulletin de la Société Française d’Égyptologie* 59, 31–47.
- Vernus, P. 1970b. „Sur une particularité de l’onomastique du Moyen Empire”: *Revue d’Égyptologie* 22, 155–169.
- Wegner, J. 1998. „Excavations at the Town of *Enduring-are-the-places-of-Khakaure-Maa-Kheru-in-Abydos*: A Preliminary Report on the 1994 and 1997 Seasons”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 35, 1–44.
- Wegner, J. 2000. „The Organization of the Temple Nfr-k3 of Senwosret III at Abydos”: *Ägypten und Levante* 10, 83–125.
- Wegner, J. 2001. „The Town of *Wah-sut* at South Abydos: 1999 Excavations”: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 57, 281–308.
- Wegner, J. 2007. *The Mortuary Temple of Senwosret III at Abydos*. Publications of the Pennsylvania–Yale–Institute of Fine Arts Expedition to Egypt 8. New Haven – Philadelphia.

Simon Zsolt (1981) PhD, régész, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a hettitológia és az indogermánisztika. Az MTA 2014-ben „Akadémiai Ifjúsági Díj”-jal tüntette ki.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Kária és Karkiša? Egy hettita-kori régio lokalizálásáról* (2012/1).

Hattuša végnapjai – avagy hogyan lesz egy fővárosból falu?

Simon Zsolt

Az ezredfordulóig az volt a közvélekedés, hogy Hattušát, az ókori Kelet egyik nagyhatalmának, a Hettita Birodalomnak a fővárosát barbár hódítók gyújtották fel, rombolták le és fosztották ki valamikor a Kr. e. 12. század kezdetén, halálos csapást mérve egyúttal a Hettita Birodalomra is. Ma már tudjuk, hogy a Hettita Birodalom valójában széthullott, ahogy a hatalmi centrumok délre, illetve délkeletre tevődtek át, töretlenül folytatva a Birodalom kulturális hagyományait¹ – a hivatalos nyelv és az ahhoz kapcsolódó írás kivételével: az új államok hivatalos nyelve ugyanis már nem a hettita volt (melynek lejegyzésére az ékírást használták), hanem a rokon luvi, amely már a Hettita Birodalomban is a köznyelv szerepét töltötte be (lejegyzésére viszont a hieroglif luvi írásrendszert használták). Még fontosabb azonban, hogy az is kiderült, Hattuša nem erőszakos véget ért, hanem fokozatosan alakult át fővárosból – faluvá. Noha a részleteket a hattušai finomkronológia és írásos források hiányában nagyon sok esetben homály fedi, már most érdemes áttekinteni, mennyit is tudunk erről az igen érdekes folyamatról. Jelen dolgozat erre tesz kísérletet.²

1. A hettita városfogalom problémái

A város mint olyan fogalma még egy kultúrán, sőt egy országon belül is változhat (gondoljunk arra, hány falut minősítettek városnak a mai Magyarországon), és egy főváros sem feltétlenül mutat városias jegyeket (itt gondoljunk a fiatal Török Köztársaság Ankarájára – mely város Isztambulhoz szembeni hátrányát azóta is legfeljebb adminisztratív értelemben dolgozta le). Hattuša esetében természetesen egyik sem kétséges, ám jobban megértjük hanyatlásának történetét, ha szemügyre vesszük, mit is értettek a hettiták város alatt – már amennyiben ezt meg tudjuk mondani.

Hettita szövegeink e tekintetben kevésbé vannak segítségünkre. Minden településnevet egyformán jelölnek (egy, a név elé helyezett, URU olvasatú ékjellel), legyen az tanya vagy épp a főváros. Ám ez a Mezopotámiától örökölt írásrendszer sajátossága, így nem szükségszerűen tükrözi a saját kategorizálásukat. Annál zavaróbb, hogy eddigi ismereteink szerint e szövegek tényleg csak egyetlen fogalmat használtak a településekre (ez a *hāppir(ij)a-*), ismételten bármire, a falutól a fővárosig, így úgy tűnik, nem tettek ezek között különbséget, legalábbis fogalmi síkon. A kérdés egy érdekes aspektusára világít rá ugyanakkor a szó eredete, melynek alapja az „üzlet, kereskedelem” jelentésű hettita főnév, így a város hettitául eredetileg annyit tett: „az üzlet/kereskedelem helye, piac”.³

A másik lehetőség, hogy régészeti oldalról közelítjük meg a kérdést: hogyan nézett ki egy tipikus hettita város? Voltak-e olyan kötelező vagy jellegzetes elemei, mint mondjuk egy római vagy muszlim városnak? Ennek megválaszolását egyszerre segíti és hátráltatja a hettita régészet egyoldalúsága: a kilencvenes évekig a hettita régészet Hattuša-központú volt, azóta pedig – az új ásatásoknak köszönhetően – város-központú (pontosabban: nagyméretű településekre koncentráló). Ez egyfelől hasznos a mi szempontunkból, hiszen a hettita városokra vonatkozó ismeretanyag ugrássze-

rűen megnőtt, másfelől a lehatárolás kérdésében, illetve az egyszerűbb települések kérdésében alig történt valamilyen előremozdulás. Andreas Schachner, Hattuša jelenlegi ásatója szerint van egy olyan jellegzetesség, amely tipikusnak nevezhető a hettita városok esetén: ez pedig nem más, mint a templomok, az erődítmények és az adminisztratív épületek minden régiót átfogó egységes architektúrája, valamint a víz- és gabonátározók megléte és ismételten minden régiót átfogóan egységes építészete.⁴ Ha valahol ezek az elemek mintaszerűen és kiemelkedő számban előfordultak, az éppen Hattuša volt (vö. még lentebb).

Itt kell kitérni egy széles körben elterjedt feltételezésre is, miszerint Hattuša nem valódi város volt, hanem csak királyi székhely és kultuszközpont.⁵ Ezzel szemben mind a közemberek, mind a birodalmi elit lakónegyedei, illetve lakóházaik megtalálhatóak Hattušában, emellett kulcsfontosságú gazdasági létesítmények (víz- és gabonátározók), nem is említve a Felsőváros (ideiglenes) fazekasnegyedét, vagyis egy teljesen funkcionáló, gazdaságilag is aktív településsel állunk szemben.⁶

Végezetül e feltételezés kapcsán kell megemlíteni egy olyan kérdéskört, amely igencsak összefüggésben áll a hettita városok természetrajzával: a kultuszokat és a nagyszámú ünnepet. Egyfelől minden jelentősebb település rendelkezett legalább egy Viharistennel, adott esetben egy egész helyi pantheonnal. Másfelől minden jelentősebb település helyt adott egy vallási ünnepnek, vagy legalábbis egy birodalmi vallási ünnep egyik állomása volt (bizonyos nagyobb ünnepek szerves részét képezte, hogy az uralkodó és kísérete végiglátogatott bizonyos településeket). Ezek az ünnepek (melyeket mind az írott, mind a régészeti anyagból jól ismerünk) nem a misztériumkultuszok obskúrus helyeken tartott, zártkörű rendezvényei voltak, ahol a beavatottság mértékétől függően értett valaki valamit vagy épp semmit, hanem bővérű spektakulumok: az uralkodó (vagy a királyi család más tagja) és az előkelők (hivatalnokok, papok) felvonulása, áldozatokkal, zenészekkel, táncosokkal, akrobatákkal és sporteseményekkel gazdagítva. Természetesen magához Hattušához is több ilyen ünnep kötődött (mint például az egyik legnagyobb, a KILAM, azaz Kapuzat-ünnep).

2. A fénykor

Hattuša hanyatlásának megértéséhez egészen a Kr. e. 13. századig kell visszamennünk. Hattuša fénykorában járunk, egy kiterjedt, valódi birodalmi fővárosban. A több kilométer hosszúságú erődítménnyel körülvett város szíve a királyi palotakomplexum (ma: Büyükkale), tőle északnyugatra az ún. Alsóváros terül el, benne a monumentális ún. Nagy Templommal (feltehetően a főisten[ek] temploma), az adminisztrációs ügyek egyik központjával és a körülötte levő lakónegyeddel, továbbá az ún. Házzal a Domboldalban, amely az egyik írónoki központ. A város fölé északon a ma Büyükkayának hívott hegy magasodik, amely főképp gabonátározóknak ad helyet. A palotakomplexumtól délre terül el az ún. Felsőváros, mely hatalmas víztározóknak, egy több mint két tucat templomból álló templomnegyednek és az elit házainak ad otthont. Utóbbi a ma Sarikalenak hívott sziklás csúcs környéke: az előtte fekvő völgy, illetve a Sarikale és a Yeniceale közötti hátság, az utóbbi helyen kiásott palota valószínűleg a testőrparancsnoké

(GAL MEŠEDI, általában a nagykirály rokona) volt.⁷ A város lakosságát tehát elsősorban a birodalmi elit alkotja, az uralkodócsalád és a magas rangú tisztviselők (melybe hettita felfogás szerint a papság is beletartozott) és a hozzájuk tartozó (szöveges forrásaink alapján ugyancsak kiterjedt) udvartartás, illetve kíséret.

Az első törés a város életében a Kr. e. 13. század folyamán következik be. Ekkortájt a templomnegyed legtöbb templomát elhagyják, és helyükön fazekasműhelyek létesülnek (a Sarikale előtti völgyben sem laknak többé). Meglehetősen szokatlan esemény, amely gondos magyarázatot igényel. A kutatásban arra szokás utalni, hogy a Kr. e. 13. század első felében történt az a példátlan esemény is, hogy egy hettita nagykirály (jelesül II. Muwattalli) áthelyezte a fővárost, mégpedig délre, Tarhuntaššába. A szövegek szerint az isteneket is magával vitte, amely így rögtön magyarázatot is nyújtana a változásra.⁸ Fia, III. Muršili azonban visszaköltöztette a fővárost Hattušába – amely ott is maradt a Birodalom végéig –, és a templomokat részben újra használatba vették. Bár az egész csak rövidke közjáték volt, kiválóan megmutatja, milyen törekény is volt a „nagyvárosi” lét, mennyire függött Hattuša grandiozitása attól, hogy a birodalom fővárosa, és így mind az adminisztratív, mind a vallási elit központja volt. A következőkben majd látni fogjuk, mi történik akkor, ha az elit már nem tér vissza.

Am az ezt az epizódot követő időszakban (III. Hattušili, IV. Tudhaliya, II. Šuppiluliuma) a Hettita Birodalom még hatalma csúcán áll, Anatólia és Szíria nagy része a kezén van, hettita csapatok szállnak partra Cipruson, és a hettiták szemében felkapaszkodottnak számító Asszíriát nem számítva Egyiptommal együtt uralják az ókori Keletet (*Pax Hethitica*). Ennek megfelelően Hattuša továbbra is épül-szépül (ezen a ponton megjegyzendő: az az ezredfordulóig népszerű elképzelés, hogy a Felsővárost csak ekkor, a Kr. e. 13. században építették ki [„Tudhaliyaváros”], időközben tévesnek bizonyult, mivel a Felsővárost már a Kr. e. 16. században használatba vették).⁹ IV. Tudhaliyához köthető ugyanis a város szélén található yzilikayai sziklaszentély egyik kamrájának monumentális reliefs programja, fiához, II. Šuppiluliumához pedig egy másik kamra apja mauzóleumaként való kialakítása.¹⁰ Ugyancsak neki köszönhető a nišantaši monumentális hieroglif luvi sziklafelirat is, amely dicső tetteiről számol be. Sőt, Andreas Schachner úgy véli, a királyi palotakomplexum előtti térség épületei is II. Šuppiluliuma építési programjához kötődnek: ide tartozna a 31. számú templom; a Nišantepe épülete, amelyet Schachner az uralkodó apjának mauzóleumával azonosít; és az a kultikus „kamra” (Kammer 2), amelynek falán a SÜDBURG néven ismert hieroglif luvi felirat olvasható.¹¹ Bár ennek az építési programnak a létezése erősen megkérdőjelezhető (a Kammer 2 az újabb kutatások szerint még őse, I. Šuppiluliuma idején épült;¹² a mauzóleumról már láttuk, hogy másutt épült meg¹³), a fentiek fényében kétség sem fér hozzá, hogy Hattuša az utolsó ismert uralkodó koráig folyamatosan épült.

3. A város felhagyása

Mindezek ellenére Hattušát felhagyták. Mindössze három tényező világos és egyértelmű, egyelőre minden más többé-kevésbé gondolat kísérlet.¹⁴

Először is, nincsen pusztulási horizont, csak egyes (jellemzően adminisztratív) épületek égtek ki, mely kiegészék között azonban nincs stratigráfiai kapcsolat, így nem tudjuk, egymáshoz képest milyen időtávolságon belül égtek le. Ez rögtön megkérdőjelezi a város végét jelentő ostrom hipotézisét. Ezzel áll összhangban a második megfigyelés, miszerint a várost szó szerint kitakarították. Kiégett, összeomlott épületek esetén elvárnánk, hogy a berendezési tárgyak legalább egy része megmarad, de gyakorlatilag alig találtak valamit a régészek. Ezt hagyományosan azzal magyarázták, hogy a várost elpusztító ellenség elvitt mindent. De egy ellenség mióta gyűjti be még a konyhai edényeket is? S rendelkezik-e egyáltalán egy várost ostromló ellenség olyan szállítóeszközökkel, hogy az utolsó szögig mindent elvigyen? Valószínűbb tehát, hogy az épületeket tudatosan felhagyták és felszámolták, s egykori tulajdonosaik elvitték magukkal mindent, amire az új helyen szükségük lehetett.

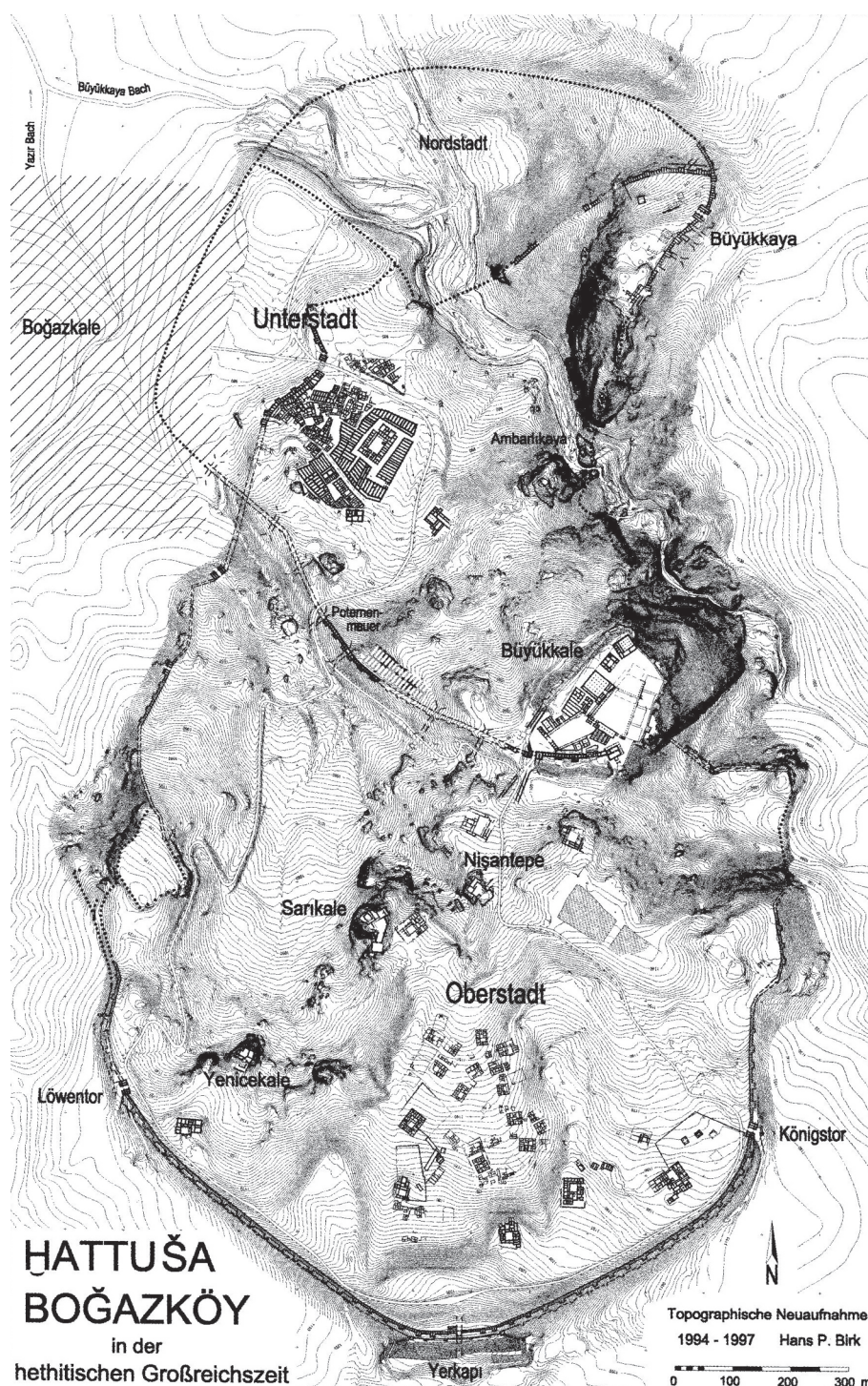
A harmadik megfigyelés pedig az, hogy a városi archívumok és a könyvtár II. Šuppiluliuma tábláival (illetve pecsétlenyomataival) végződnek. A várost tehát vagy az ő uralkodása, vagy az utódja alatt hagyták el.

Mi az, amit ezen felül sejthetünk? A döntés okát, például. Hattuša geopolitikai fekvése korántsem volt kedvező: bár kelet–nyugati irányban némi ráhagyással a Birodalom közepén feküdt, észak–déli irányban nézve túlon túl közel futott az északi határ, amelynek túloldalán a múltban oly sok problémát okozó kaškák laktak, és igencsak messze terültek el a déli, tengerparti tartományok, amelyek ekkoriban igen sok problémával küszködtek az Égeikum felől érkező hajósok miatt. Hamarosan ők fogják majd elpusztítani Ugaritot, és telepednek meg Kilikiában és a Levante északi részén (ám szinte azonnal asszimilálódnak a hettita utódállamokban).

Így logikusnak tűnik egy délebbi székhely választása, ahogy II. Muwattalli erre egyszer már kísérletet is tett.¹⁵ Ezt az is alátámasztja, hogy a közép-anatóliai hettita utódállamok (melyeket az asszír források nyomán Tabalnak hívunk) súlypontja a Halys folyótól (ma Kızıl Irmak) délre került.

Azt viszont egyáltalán nem tudjuk, hová helyezték át a fővárost.¹⁶ Nem utolsósorban azért, mert nem tudjuk, mi történt II. Šuppiluliumával és esetleges utódaival. Az biztos, hogy a délkeleti területeken, Karkamiš központtal folytatódott egy hettita (minden bizonnyal rivális) nagykirályság. De Šuppiluliuma (vagy utóda) ide nem tehetett át a székhelyét, mivel itt a

dinasztia egy másik ága uralkodott. Így a hettita nagykirálynak (és csonka királyságának) maradt Közép-Anatólia – innen valóban ismerünk is nagykirályokat. Ám ők csak a Kr. e. 8. században adatoltak, és a címen magán kívül jószerével nincs más bizonyítékunk a két dinasztia közötti kapcsolatra (bár helyi forrásaink nincsenek is a két időszak között). És végül azt sem tudjuk, kik voltak Šuppiluliuma utódai: csak olyan felirataink vannak ebből az időszakból, amelyeknek még a datálása is vitatott, nemhogy a rajtuk szereplő nagykirályok azonosítása

1. kép. Hattuša (Seeher 2002, 157 nyomán)

(Hartapu feliratai, az ANKARA-ezüsttál és a KARAHÖYÜK [ELBİSTAN]-felirat).¹⁷

De térjünk vissza a Városba, és nézzük meg, mi lett belőle. Az adminisztratív és vallási elit s kíséretük elvonulásával a város nagy része elnéptelenedett. Korábban, amikor II. Muwatalli áthelyezte a fővárost, Hattuša-ba egy magas rangú hivatalnokot nevezett ki kormányzóul: Mittannamuwát, a főírnokot.¹⁸ Talán most is így történt, de nem tudjuk, hiszen nincsenek forrásaink (bár az alább bemutatandó események tükrében ez aligha valószínű). Bárhogyan is, még egy kormányzónak sincs szüksége a teljes uralkodói és birodalmi adminisztrációra. Így nem volt többé igény az általuk használt épületek, a palota, a templomok és az adminisztratív épületek fenntartására. S mivel okkal tehetjük fel a központi hatalom meggyengülését is (lásd fentebb), nemcsak igény, hanem lehetőség sem akadt a fenntartásra. Elhagyatottan omladoztak, és így egyre könnyebben váltak tűz martalékává az immáron üres épületek.

A lakosság itt maradt része folytatta hétköznapi életét, de (a központi hatalom meggyengülése okán) nem voltak eszközei a kifinomult rendszerek, mint a gabonátározók vagy a víztározók folyamatos működtetésére és karbantartására, így idővel azok is beomlottak, összedőltek, feltöltődtek. Mindez gyorsan lejátszódott, így az ettől az infrastruktúrától függő lakosság életszínvonala rövid idő alatt meghökkentő mértékben zuhant, ráadásul az állami ünnepek valószínűleg szintén eltűntek, mivel átkerültek az új fővárosba. Hattuša, az ókori Kelet egyik nagyhatalmának fővárosa egy unalmas, poros vidéki faluvá változott, ahol már csak az impozáns romok emlékeztettek az egykori dicsőségre.

4. A bevándorlók

E vidéki, falusias Hattuša még sokáig háborítatlanul eléledéghetett volna, ahogy számos hettita birodalmi település stratigráfiája sem mutat sem hiátust, sem törést ekkor, a késő bronzkor – korai vaskor váltáskor (például Gordion, Kaman-Kalehöyük, Tille Höyük, Lidar Höyük, Norşuntepe, Kilise Tepe, Tell Afis, Kinet Höyük, Porsuk/Zeyve Höyük – itt természetesen csak a megtelepedettség folyamatosságáról van szó, nem etnikai vagy politikai kontinuitásról). Egy már említett sajátossága azonban alapvetően megkülönböztette Hattušát a többi várostól: a határ közelsége. A Hettita Birodalom északi határát ne úgy képzeljük el, mint a vassüggönyt. Nemcsak politikailag volt felettebb változékony, hanem társadalmilag is igen könnyen átjárható volt.¹⁹ Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a messzire eltávozott és amúgy is meggyengült központi hatalom nem tudta megakadályozni (ha egyáltalán tudott róla), hogy egyre több bevándorló szivárogon be és telepedjen le az egykori főváros-

ban (először a Büyükkayán, majd a város többi részén is).²⁰ Az ő technikai színvonaluk jóval alacsonyabb volt egy vidéki hettita város lakóinál: például eleinte (a korai vaskor első fázisában) még megpróbálták utánozni a hettita korongolt kerámiát, de ennek az amúgy sem magas aránya (az összes kerámialelet egyharmada) drasztikusan lecsökkent a korai vaskor további két fázisában a bevándorlók saját hagyománya, a korongolatlan kerámia javára. Figyelemre méltó, hogy formakincsükben a kerámiák visszatérést jelentenek a pre-hettita (kora és középső bronzkor) kerámiájához (és ugyanazt mutatják más leletek is, például az orsógombok). Az újonnan érkezetteknek éppen a fejletlenségük vált az előnyükre: szemben a városlakókkal, ők nem függtek a hettita infrastruktúrától, mivel önfenntartó földművesek és állattenyésztők voltak. Számukra a romos Hattuša kifejezetten csábító volt, számos forrásával, kőbányaként hasznosítható elhagyott épületeivel, málladozó, de még kitaró és ezért használható erődítményeivel. Régebben azt feltételezték: a hettita kerámia továbbélése azt bizonyítja, hogy az utolsó helyi lakosok még együtt éltek a bevándorlókkal. Am ez nem hettita kerámia volt, hanem csak annak utánzata, amely viszont a hettita hatalom meggyengülésével, illetve visszahúzódásával elvesztette vonzerejét. Így végül nem tudjuk pontosan, mi lett az utolsó hettiták sorsa Hattušában. Vagy beolvadtak az újdonsült jövevények közé, vagy maguk is délre költöztek. Mindenesetre néhány évtizeden belül teljesen eltűnt a hettita anyagi kultúra az egykori hettita fővárosból.

Az utolsó hettitákkal eltűnt a nyelvük is. Nem tudjuk, kik voltak a bevándorlók: kézenfekvő a kaškákát feltételezni, és a kutatás így is tesz, amire a közvetlen bizonyíték az lenne, hogy a bevándorlók kerámiája közeli párhuzamokat mutat a kaška területek egy részén, a mai Çorum, Samsun és Amasya provinciákban, vagyis Hattuša és a Fekete-tenger közötti vidéken a terepbejárások során talált kerámiával.²¹ Bárkik is voltak, hettita szempontból a terület biztosan elveszett, mivel a hettita civilizáció örököseinek legészakibb írásos emlékei is csak jóval Hattušától délre kerültek elő (Alışar Höyük és Çalapverdi), s amikor évszázadokkal később Hattušából (és környékéről) újra írásos emlékek kerülnek elő, azok már phryg nyelven íródnak. Izgalmas kérdés, hogy mikor és hogyan vesztette el a város a nevét. Ezt nem tudjuk, de vélhetően a nyelvsváltással függ össze. Több mint négyszáz évvel későbből (amikor Hattuša helyén már rég egy phryg erődítmény állott), az imént említett Alışar Höyükről származik egy cserép, melybe a következő nevet karcolták: *Hattusamuwas*. Egy földrajzi név és a *muwa-* („erő, hatalom”) szó kombinációja tipikusan luvi név (lásd mint fent Mittannamuwa). Nem tudjuk, mi indította a szülőket e névadásra, csak annyi bizonyos, hogy addigra Hattuša, a Hettita Birodalom grandiózus fővárosa már csak az emlékekben létezett.

Jegyzetek

- 1 A Hettita Birodalom végének kevésbé dramatikus leírásaihoz lásd újabban pl. Harmanşah 2011 és Strobel 2008.
- 2 Hattuša legújabb, a nagyközönség számára is befogadható áttekintéséhez lásd Seeher 2006b és Schachner 2011a.
- 3 Friedrich-Kammenhuber-Hoffmann 1991–2007, 249, irodalommal.

- 4 Schachner 2011b, 98.
- 5 Lásd legújabban Neve 1996, vö. még Hawkins 1992.
- 6 Vö. Schachner 2011b, 98.
- 7 Schachner 2009, 31–40; 2010, 161–164. A Sarkale előtti völgy ún. Badezimmerhaus-Horizontjához lásd Seeher 2008, 7, irodalommal.
- 8 Schachner 2011b, 93–94, irodalommal.

- 9 Lásd főleg Seeher 2006a klasszikus dolgozatát. A Felsővárost körülvevő falak is a Kr. e. 16. századból erednek, lásd Simon 2011.
- 10 Yazılıkayához a legújabb kézikönyv Seeher 2011.
- 11 Schachner 2011b, 95–96.
- 12 Oreshko 2012.
- 13 A mauzóleum helye (vagyis a két említett javaslat közötti választás) igen régóta vitatott kérdés, kielégítő megoldást nyújt azonban Singer 2009, 182–186, irodalommal.
- 14 Minderre részletesen lásd Seeher 2001 alapvető dolgozatát.
- 15 Az ő kísérletéhez lásd elsősorban Singer 2006.
- 16 Egyedülként Bemporad 2006, 73–74, 77 tett konkrét javaslatot (Karkamıştól délre), amely azonban geopolitikailag teljesen logi-

- kátlan (vö. Simon 2009, 264, 32. jegyzet) – s ma már tudjuk, hogy bizonyosan téves, mert ott az előbb említett bevándorlók révén W/Pala/stin(i) királysága jön létre.
- 17 Hartapuhoz lásd legutóbb Bryce 2007; az ANKARA-felirat körüli kiterjedt vitához lásd kül. Simon 2009 és Giusfredi 2013, mindkettő átfogó irodalommal; a KARAHÖYÜK uralkodójához lásd legutóbb Simon 2013, átfogó irodalommal.
- 18 Hattušához ebben az időszakban lásd Singer 2001.
- 19 Glatz–Matthews 2005, 54.
- 20 Az átmenet alapvető összefoglalása Seeher 2010, irodalommal.
- 21 Lásd legutóbb Seeher 2010, 224–226, irodalommal.

Bibliográfia

- Bemporad, Andrea 2006. „Considerazioni sulla fine dell'impero ittita”: *Kaskal* 3, 69–80.
- Bryce, Trevor 2007. „The Secession of Tarhuntašša”: Detlev Groddek – Marina Zorman (szerk.): *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. DBH 25. Wiesbaden, 123–129.
- Feliu, Lluís et al. (szerk.) 2013. *Time and History in the Ancient Near East. Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale at Barcelona. 26-30 July 2010*. Winona Lake.
- Friedrich, Johannes – Kammenhuber, Annelies – Hoffmann, Inge 1991–2007. *Hethitisches Wörterbuch III/1*. Heidelberg.
- Giusfredi, Federico 2013. „Further Considerations on the ANKARA Silver Bowl”: Feliu 2013, 665–679.
- Glatz, Claudia – Matthews, Roger 2005. „Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia”: *BASOR* 339, 47–65.
- Harmanşah, Ömür 2011. „Moving Landscapes, Making Place: Cities, Monuments and Commemoration at Malizi/Melid”: *Journal of Mediterranean Archaeology* 24, 55–83.
- Hawkins, J. David 1992. „Hattusa: Home to Thousand Gods of Hatti”: Joan Goodnick Westenholz (szerk.): *Capital Cities. Urban Planning and Spiritual Dimensions*. Jerusalem, 65–82.
- Neve, Peter 1996². *Hattuša. Stadt der Götter und Tempel*. Mainz am Rhein.
- Oreshko, Rostislav 2012. *Studies in Hieroglyphic Luwian: Towards a Philological and Historical Reinterpretation of the SÜDBURG inscription*. Doktori értekezés. Freie Universität, Berlin.
- Schachner, Andreas 2009. „Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2008”: *Archäologischer Anzeiger* 2009, 21–72.
- Schachner, Andreas 2010. „Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2009”: *Archäologischer Anzeiger* 2010, 161–221.
- Schachner, Andreas 2011a. *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München.
- Schachner, Andreas 2011b. „Von einer anatolischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreichs – Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattušas in hethitischer Zeit”: *Mesopotamia* 46, 79–101.
- Seeher, Jürgen 2001. „Die Zerstörung der Stadt Hattuša”: Gernot Wilhelm (szerk.): *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*. StBoT 45. Wiesbaden, 623–634.
- Seeher, Jürgen 2002. „Hattuša-Boğazköy – Hauptstadt des Reiches. Die Entwicklung der Stadtanlage und ihr Ausbau zur Großreichs-metropole”: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Stuttgart, 156–163.
- Seeher, Jürgen 2006a. „Hattuša – Tuthalija-Stadt? Argumente für eine Revision der Chronologie der hethitischen Hauptstadt”: Theo P. J. van den Hout (szerk.): *The Life and Times of Hattusili III and Tuthaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. De Roos, 12-13 December 2003, Leiden*. PIHANS CIII. Leiden, 131–146.
- Seeher, Jürgen 2006b. *Hattuscha-Führer. Ein Tag in der hethitischen Hauptstadt*. Istanbul.
- Seeher, Jürgen 2008. „Abschied von Gewusstem. Die Ausgrabungen in Hattuša am Beginn des 21. Jahrhunderts”: Gernot Wilhelm (szerk.): *Hattuša – Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients. 6. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft. 22.-24. März 2006, Würzburg*. CDOG 6. Wiesbaden, 1–13.
- Seeher, Jürgen 2010. „After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia”: Itamar Singer (szerk.): *ipamati kistamati pari tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday*. Tel Aviv, 220–229.
- Seeher, Jürgen 2011. *Götter in Stein gehauen. Das hethitische Felsheiligtum von Yazılıkaya*. Istanbul.
- Simon Zsolt 2009. „Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches”: *Zeitschrift für Assyriologie* 99, 247–269.
- Simon Zsolt 2011. „When Were the Fortifications of the Upper City of Hattuša Built?”: *Anatolica* 37, 239–249.
- Simon Zsolt 2013. „Wer war Großkönig I(a)+ra/i-TONITRUS der KARAHÖYÜK-Inschrift?”: Feliu 2013, 823–832.
- Singer, Itamar 2001. „The Fate of Hattuša During the Period of Tarhuntašša's Supremacy”: Thomas Richter – Doris Prechel – Jörg Klinger (szerk.): *Kulturgeschichten. Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*. Saarbrücken, 395–403.
- Singer, Itamar 2006. „The Failed Reforms of Akhenaten and Muwatalli”: *BMSAES* 6, 37–58.
- Singer, Itamar 2009. „In Hattuša The Royal House Declined”. Royal Mortuary Cult in 13th Century Hatti”: Franca Pecchioli-Daddi – Giulia Torri – Carlo Corti (szerk.): *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007)*. Studia Asiana 5. Roma, 169–191.
- Strobel, Karl 2008. „Die kulturelle und religiöse Entwicklung Altphyrgiens II. Von Hattuša nach Gordion. Mit einem Anhang zu Kızıl Dağ”: *Asia Minor Studien* 65, 639–671.

Szabó Miklós (1940) Széchenyi-díjas régész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. Kutatási területe a klaszika-archaeologia és a kelták régészete.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A carnyx füle (2010/1).

Görög városépítészet

Szabó Miklós

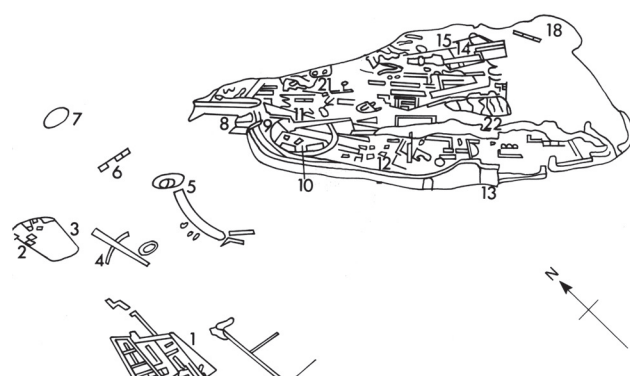
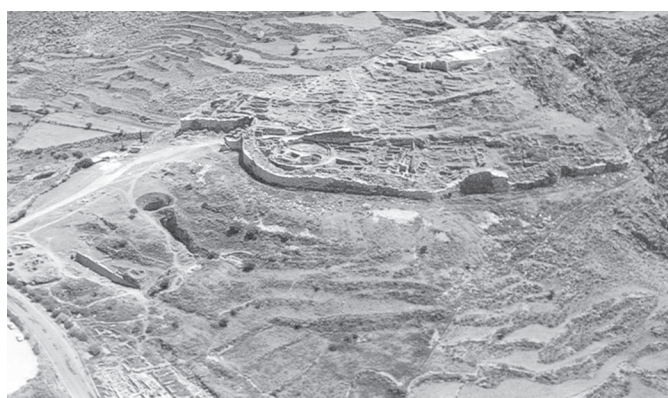
Az ókori görögség felfogása szerint a művészetek kialakulásához különféle tálmányoknak köszönhetően vezetett az út. Ezek régi hagyományokból táplálkozó listáját Plinius őrizte meg (*Naturalis historia* VII. 194–198). A feltalálók között a tégláé éppúgy szerepel, mint a kalapácsé vagy a falé. S magától értetődően az első városépítő neve sem hiányozhat az összeállításból, aki nem más, mint Kekrops, Kekropia névadója, amely Athén akropolisával volt azonos. A *Marmor Parium* szerint Kekrops Athén első királya volt, s uralkodása a „héroikus” kor kezdetét jelentette, ami Kr. e. 1582/81-re tehető. Ugyanakkor Plinius megjegyzi, hogy „egyesek szerint” Phoróneus király ennél korábban alapította Argost. Akárhogy is volt, ez a hagyomány görög földön a mykénéi korra teszi a város születését.¹ Ennél távolabbi múltra utalhat az *Odysseia*, amikor Kréta 90 városát említi (XIX. 172–178), vagy Thukydides, amikor arról ír, hogy Minós a Kykládok szigeteit kolóniákkal telepítette be (I. 4).

A régészeti kutatások mai állása szerint a minói kultúra történetében a Kr. e. 1700 körül bekövetkezett pusztulást követő újjáépítési periódus során bontakozott ki és vált megfoghatóvá a városiasodás folyamata. Ezt elsősorban az úgynevezett másodlagos lelőhelyeken végzett feltárások bizonyítják. A Kréta északkeleti partján, hegyoldalon fekvő Gurnia meglehetősen szabálytalan elrendezésű negyedeit, illetve házcsoportjait kövezett utcák hálózata határolja, amely a főutakhoz igazodik (1. kép). A legmagasabb részt kis „palota” foglalja el. A „nagy” paloták (Knóssos, Phaistos, Mallia) körül formálódó települési struktúra a kutatások mai állása mellett egyelőre nehezebben értelmezhető: sűrűn lakott zónák különálló, nem egyszer reprezentatív építményekkel vagy egyszerűbb házakkal váltakoznak, s a periférián tanyaszerű létesítmények tűnnek fel. Az újabb ásatások kikötővárost is napvilágra hoztak: Kommosban a raktárak egy domb lábánál, míg a lakóházak már a domboldalon épültek. A minói „kolóniák” közül legjobban a thérai Akrotirit ismerjük. Az más kérdés, hogy a leletanyag alapján a lakosság helyi komponense jelentősebbnek tűnik a krétaiak jelenléténél.²

A mykénéi kor akropolisain, illetve azok körül kialakuló városokról egyelőre nagyon hézagos a képünk. Mykénai fellegvárában, valamint az attól délre fekvő zónában az épületek elhelyezkedése nem utal szigorú tervezési elképzelésekre (2. kép). Tiryns úgynevezett alsó citadellájának területén a Kr. e. 13–12. században sűrűn és levegősen beépített térségek váltakoztak. Mai ismereteink korlátozott volta ellenére sem kétséges, hogy a mykénéi kor központjai a történeti idők „rég” vagy inkább régi eredetű városainak az előzményei voltak.³ Ugyanakkor azonban a mykénéi kultúra és a homérosi kor közötti századok városépítészetéről a jelenleg összeálló kép, finom megfogalmazással, erősen elmosódott. A mykénéi világ összeomlása a Mediterráneum történetében egyike volt a legjelentősebb törésvonalaknak. A régészet mai eredményei alapján

1. kép. Gurnia városa. Légi fotó és alaprajzi vázlat
1) palota, 2) „agora”, 3) szentély, 4) utcák, 5) iparosnegyed
(Schoder 1975 után)

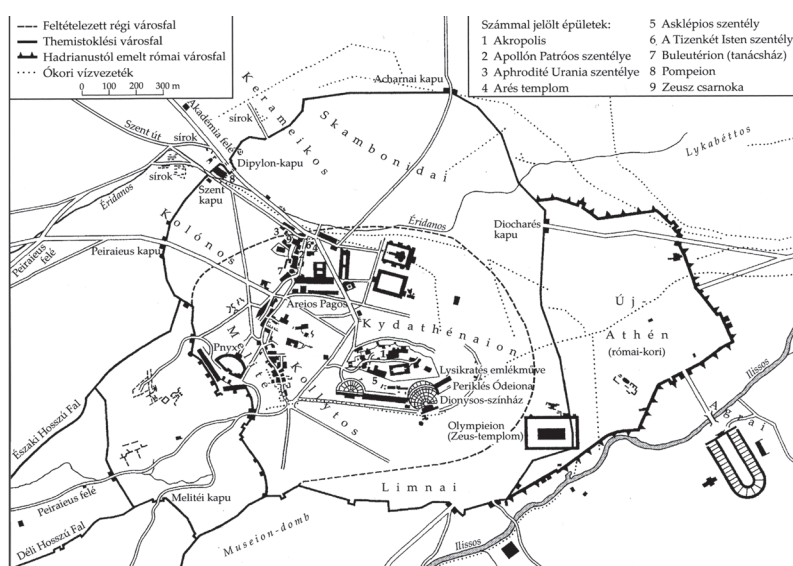
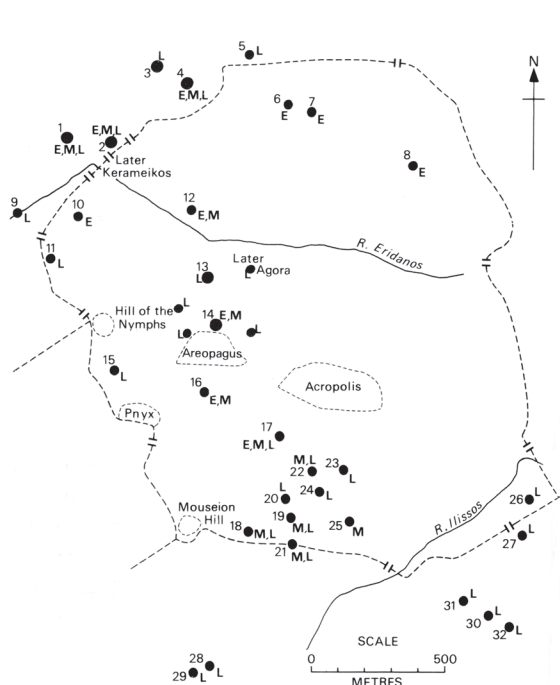

2. kép. Mykénei fellegrvár és az alsóváros.
Légi foto és alaprajzi vázlat. 1) az olajkereskedő háza;
3), 5), 7) tholos-sírok; 8) Oroszlán-kapu; 10) A-sírközet;
12) nyugati házak; 14) palota; 15) görög templom
(Schoder 1975 után)

nincs esély arra, hogy a 11–8. századból olyan építészeti emlékek kerüljenek elő, amelyek a Kr. e. 2. évezred királyi központjaihoz vagy a homérosi leírásokhoz (Nestor vagy Alkinoos palotája) mérhetőek volnának.

Kréta „sötét korból”, a Kr. e. 11–10. századból fennmaradt települései, mint Karphi vagy Vrokastro *refugium*nak, azaz menedékhelynek minősülnek. A hegyi környezetnek köszönhető védeltséget élvező kis házak méhkaptárszerű szövevénye urbanisztikai koncepcióról nem árulkodik. A mykénei kyklópikus építési technika „feléledéseként” értelmezett Kr. e. 9. századi városfalak Ó-Smyrnában (ma: Bayrakli) nem bizonyítják a várostervezés kezdeteit, mint ahogy a polis kialakulásának sem bizonyítékai. De az 1960-as években Andros szigetén feltárt Kr. e. 8. századi Zagora városfalai és szegényes házcsoportjai alapján sem beszélhetünk a városállam megszületéséről. A település igazgatása és a polgárok jogvédelme szempontjából alapvetően fontos agora a mai régészeti eredmények szerint a Kr. e. 8. század utolsó negyedében jelent meg, amint ezt a krétai Drérosz környékével körülvett négyszögletes tér szemlélteti.⁴ Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy korábbi települések beépítetlen zónáinak valamelyike főtérként szolgálhatott.

A későbbi nagy polisok általában a már a mykénei korban kialakult központ, az akropolis körül jöttek létre; példa erre Athén, Korinthos vagy Argos. A fellegrvár fokozatosan elvesztette korábbi funkcióit (uralkodói székhely, előkelők lakhelye stb.), s leggyakrabban a városvédő istenség szentélyének színtere lett. A települési mag felszívta a környező kisebb falvakat. Erről a folyamatról Athén esetében jó képünk van: a későbbi történeti polis területét szinte elborították a geometrikus kori sírok, amelyek azután a Kr. e. 8. század kései szakaszában fokozatosan megszűntek, illetőleg a temetkezés az északi városhatáron kívülre, a Kerameikosba szorult ki (3. kép). Ezáltal az Akropolisztól északra helye lett az agorának is. Nem részletezve

3. kép. Athén. a) Geometrikus temetkezések Athén területén; e) kora geometrikus, m) közép geometrikus, l) késő geometrikus (Coldstream 1977 után); b) az ókori Athén (Németh *et al.* 2006 után)

ezt a folyamatot,⁵ az urbanisztika szempontjából ennek a legfontosabb következménye az volt, hogy az anyaország „rég” városaiiban a „funkcionális” átalakulást (a városvédő istenség kultushelyének kialakulása, az agora létrejötte, a temetkezések kiszorulása a lakott területről) nem kísérte városrendezés: a lakóházak továbbra is a „természetes” burjánzás spontán zűrzavarát tükrözték. Ez a fajta rendezetlenség gyakran a római korig fennmaradt.⁶

Az előbbiekkal szemben a tengeren túli gyarmatvárosok (*apoikiák*) alapítása lehetőséget nyújtott a tervszerűség elveinek érvényesítésére. Ez lényegében abból adódott, hogy a földkérdés megoldására a kolónusok részére egalitárius parcellarendszert (*kléro*i) mértek ki. Ennek megléte Dél-Itáliában és Szicíliában már a geometrikus kor óta kimutatható. Különösen látványos eredményeket hozott a légi fényképezés a Kr. e. 650 körül alapított Metapontion esetében: a felvételeken világosan kirajzolódnak az árokrendszer által határolt 5-6 hektáros telkek.⁷ Nem meglepő tehát, hogy ez a mérnöki gyakorlat, ha nem is kizárólagosan, a várostervezésben is tért hódított. A jelenleg ismert legkorábbi példa a szicíliai Megara Hyblaiáé, ahol Kr. e. 700–650 között $11 \times 11/12$ méteres parcellákra osztották fel a város területét, melyek másodlagos utcák által határolt insulákká alakultak át. A város agoráját a parcellarendszer alapján alakították ki; trapéz alakja valószínűleg korábbi útvonalak megőrzésével magyarázható (4. kép). Ez a szkéma ugyan nem szigorúan ortogonális, azonban olyan várostervezésről tanúskodik, amely a derékszögű utca-, illetve insula-rendszer érvényesítését készítette elő.⁸ Az utóbbi a nyugati görögség körében az archaikus korban fokozatosan tért hódított. Legkésőbb a Kr. e. 6. században egyszerű földmérési módszerrel jelölték ki az azonos méretű telkeket a telepesek részére. Példa erre Akragas, Lokroi Epizephyrioi, Poseidónia, Taras stb. Ezekben az új városokban az útrendszer fő tengelyei általában kelet–nyugat irányúak voltak, s ezeket metszették derékszög-

4. kép. Megara Hyblaea városközpontja a trapéz alakú agorával az archaikus korban; g), h) templomok; e), f) porticusok (Etienne et al. 2000 után)

ben a szűkebb, másodlagos utcák. A lakóházakat magukba foglaló insulák eleinte 1:4 arányú téglalap alakúak voltak. A teljes szabályszerűség azonban nem minden szicíliai vagy dél-itáliai várost jellemzett. Himera ortogonális rendszere, amely Kr. e. 580–570 körülre keltezhető, a felső és az alsó városban eltérő tájolású, s az utóbbiban az insulák mérete is különböző volt. Újabban az északnyugat-görögországi korinthusi kolóniák (Ambrakia, Apollónia) archaikus városszerkezetében ugyancsak szabályszerűségeket figyeltek meg.⁹ Tehát az ortogonális rendszerű várostervezés a nyugati görög kolóniákban a telepeseket megillető azonos földterület (*kléros*) elvének adaptációja révén a Kr. e. 7–6. században született meg. Ez a felfedezés alapjaiban rendíti meg a görög urbanisztika történetének az 1950-es években kidolgozott modelljét. S ezzel elérkeztünk a Hippodamos-kérdéshez.

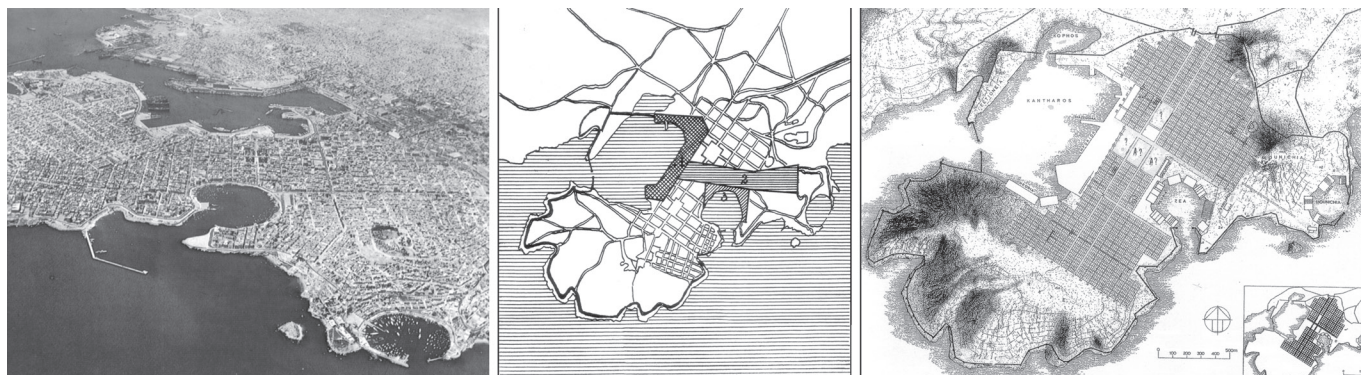
A klasszikus kor görög városépítészetének megújulását a szakirodalom a milétosi Hippodamos nevéhez kapcsolja.¹⁰ Valójában nagyon komplex személyiségről van szó, akinek megítélése máig ellentmondásos; még életének dátumai is vitatottak. Ismereteink legfontosabb forrása Aristotelész (*Politika* II. 1267b):

*A milétosi Hippodamos, Euryphón fia volt az, aki a város részekre osztását kitalálta, és a Peiraieus építését szabályozta, s aki feltűnési vágyból magánéletében is annyira különcé lett, hogy sokan túlságosan is piperkőcnek tartották megjelenését dús hajzata, költekező életmódja miatt, s aki azonkívül az egész világegyetemről is tudományosan iparkodott gondolkodni – szóval ez a Hippodamos volt az első, nem a közügyeknek élő férfi, aki a legjobb alkotmányról nézetet próbált nyilvánítani.*¹¹

Ez a szöveg úgy értelmezhető, hogy Hippodamos valójában nem építész volt, hanem a városállam teóriájával foglalkozó politikai gondolkodó. Ebben a felfogásban a város részekre osztása jelenthette a polgárok felosztását osztályokra, s ennek megfelelően a városét szakrális, közösségi és magán zónára. Peiraieus „szabályozása” azonban rendezett alaprajzra utalhat, ahogy Aristotelész egy másik helyen (*Politika* VIII. 1330a–b) a hippodamosi tervrajz szerint épült szabályos szerkezetű városról ír.¹² A kései lexikográfus, Hésychios azt hangsúlyozta, hogy Hippodamos égi jelenségek megfigyelésével foglalkozott, s csak ezután említi, hogy Peiraieust utcákra osztotta.

Az előbbi adatokból azonban az a következtetés adódik, hogy Hippodamos végeredményben építészként is működött, sőt mi több, az ortogonális városalaprajz feltalálója volt. Életrajzában Peiraieus a „biztos pontja”; s minthogy a kikötő feltehetően Themistoklész kreációja volt Kr. e. 475 táján, ez Hippodamos működését is keltezi. Egy következő támpont Thurioi alapítása Kr. e. 444/443-ban, ahová Hippodamos Athénból átköltözött, s ahol – újabb hipotézis – a kolónia megtervezésében részt vett. Ekkor már meglehetősen koros lehetett, s ezért „biológiai okokból” nem valószínű, hogy hihetünk Strabón adatának (XIV. 654), amely szerint építészként Rhodos alapításában (Kr. e. 407/406) játszott szerepet.¹³ Ezek után logikus az az újabb következtetés, hogy az „életmű” egyetlen biztos alkotása Peiraieus.

Vitathatatlan, hogy Peiraieus az „új városok” közé tartozik (5. kép). Ugyanakkor ráépült Athén modern kikötője, s emiatt

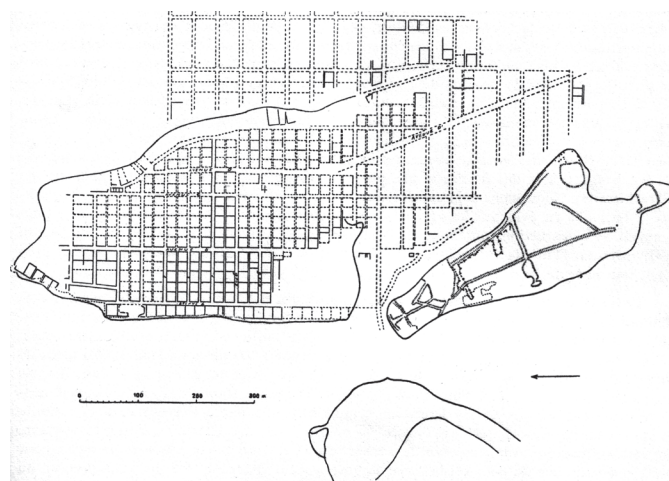
5. kép. Peiraieus: a) légi fotó a Kantharos, a Zea és a Munychia kikötőkkel (Schoder 1975 után).
A városszerkezet rekonstrukciója: b) Martin 1956 után; c) Hoepfner-Schwandner 1994 után

nagy felületeket érintő régészeti ásatásokra nem kerülhet sor. A kisebb leletmentések, szondázások tisztázták, hogy az utca-rendszer nagy artériáinak (*plateia*) szélessége 8 és 14 méter között váltakozott, míg a mellékutcáké (*stenopos*) az 5 métert nem haladta meg. Rekonstruálható továbbá egy kb. 40×46 méteres insulaméret is. Az adott körülmények között a város kiterjedésére vonatkozóan az erődítések, míg belső szerkezetére a határkövek (*horoi*) nyújtanak támpontokat. A városfalak a terepadottságokhoz idomulnak, s nem a település geometrikus keretbe foglalását szolgálták. Az egyes szám első személyben „megszólaló” határkövek (például: „az Agora határköve vagyok”) alapján a főter, a város politikai, vallási és gazdasági központja teremtette meg a szerves kapcsolatot a kereskedelmi (Kantharos) és a hadi kikötő (Zea) között, s lehetséges, hogy a másik hadi kikötőt (Munychia) is elérte. Ásatások híján nem ismerjük az agora pontos méretét, illetve kiterjedését. Újabban előtérbe került a „dupla” főter lehetősége, vagyis a kereskedelmi és a „hippodamosi” agora megkülönböztetése. Feltehető, hogy az alapvető szerkezeti zónák kijelölése után tervezték meg a lakónegyedeket. Ezekkel kapcsolatosan ismét két nézet ütközik: az egyik szerint egyetlen, a másik szerint eltérő tájolású ortogonális utcahálózattal épültek; az utóbbit az egyes zónák terepadottságai határozták meg. Mindenesetre az kétségtelen, hogy a tervezés során nem törekedtek teljes beépítettségre, hanem a város későbbi fejlődését tartották szem előtt. A bizonytalansági tényezők ellenére a hippodamosi tervezés lényege Peiraieus esetében a funkcionalitás elvének érvényesítése volt, s ehhez képest az ortogonális szerkezet másodrendűnek mondható.¹⁴ Aristophanés gúnyolódása a *Madarakban* (1004–1009) ennek az elvnek a felismerését tükrözi: Metón „légmérő rúddal” kiméri, hogy a kör négyszögű legyen, s középen piac, amely felé egyenes utak vigyenek, stb.

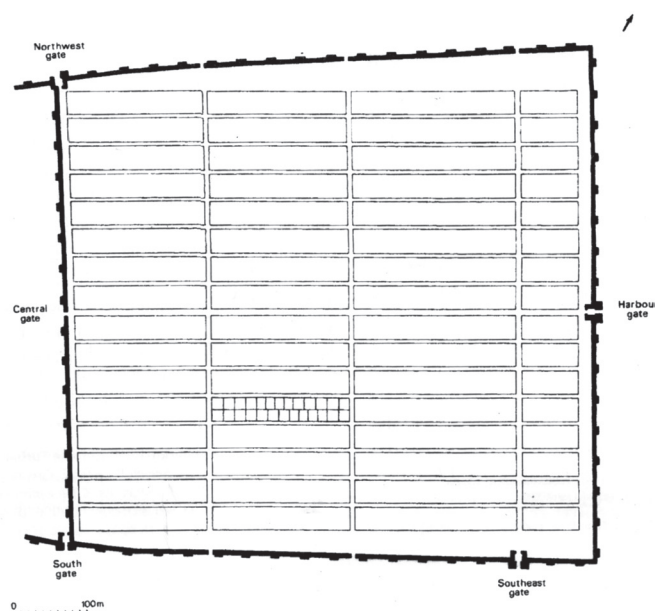
Peiraieus és Milétos várostervének hasonlósága szülte azt a feltevést, mely szerint Hippodamos Kr. e. 494-ben a perzsák által lerombolt szülővárosának újjáépítése során „találta fel” a róla elnevezett urbanisztikát. A legújabb milétosi kutatások (szondázások és geofizikai vizsgálatok) azonban azt a meglepő eredményt hozták, hogy a település északi részén már az archaikus korban $28,6 \times 50,3$ méteres insulák voltak, s délen, a Kr. e. 6. század végén ugyancsak ortogonális hálózat mutatható ki 36×90 méteres insulákkal. Továbbá az 5. század elején, az újjáépítés során, ezeket az előzményeket respektálták.¹⁵

Az eddigiekből az következik, hogy Hippodamos biztosan nem volt az ortogonális városszerkezet feltalálója, vagy inkább bevezetője a görög urbanisztikában, s ezt nem ő érvényesítette elsőként szülővárosa városképének kialakításában. Talán inkább közvetítőnek nevezhetjük, aki az ióniai tudomány és a filozófia művelőjeként ismerte fel a funkcionális várostervezés és az ortogonális szerkezet összeegyeztethetőségét, s Peiraieusban ennek nagyhatású példáját hozta létre. Egyelőre csak feltételezni lehet, hogy Thurioi, ahová az élettrajzi hagyomány szerint Hippodamos átköltözött, ugyancsak az ő keze nyomát viselte (lásd ehhez Diodóros XII. 10. 7 leírását).

Az észak-görögországi Olynthost Kr. e. 348-ban II. Philippos serege pusztította el. Miután újjáépítésére nem került sor, feltárással a Kr. e. 432-ben újraalapított település teljes városképe tanulmányozható lett (6. kép). Az első benyomás a geometrikus elv szigorú érvényesülése: a tervezés egyetlen mértékegységet alkalmazott, az attikai lábat (kb. 30 cm). A 87×36 méteres insulákat 5-6 méter széles „sugarutak” határolják észak-déli irányban, és a kelet-nyugati tájolású utcák minden insula esetében 10 házat osztanak fel 5-5, egymásnak „háta fordító” házcsoportha. Ugyanakkor az insula egyfajta modulként viselkedik, ami Olynthos esetében azt jelenti, hogy az agorát több insula beépítetlen területével határozták meg. (Jegyezzük meg, hogy ez a megoldás már az archaikus Posei-

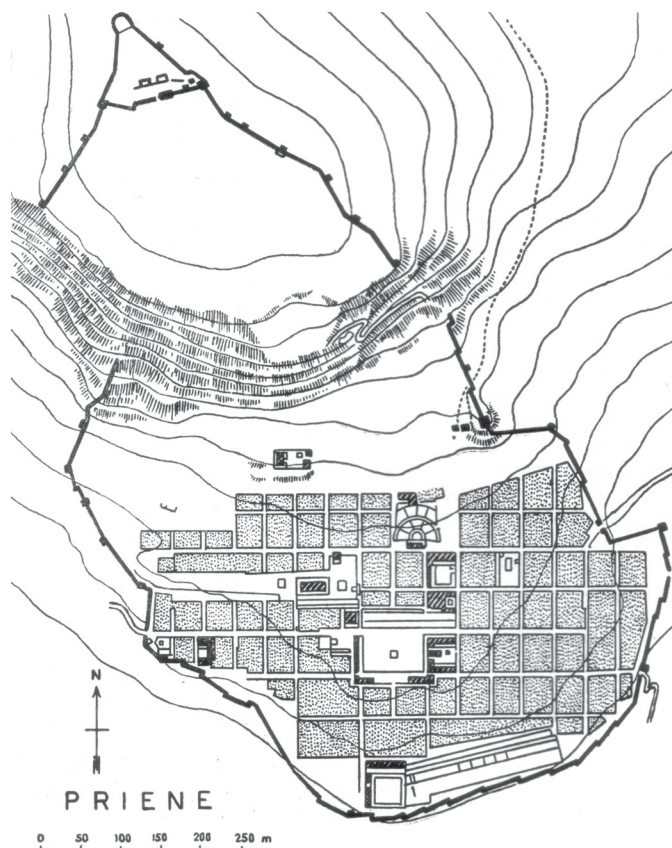

6. kép. Olynthos városszerkezete (Martin 1956 után)

7. kép. Nea Halos alsó városának szerkezete (Reinders 1988 után)

dónia esetében kimutatható.) A geometrikus szabályozottság azonban nem zárja ki a funkcionalitás szempontjainak érvényesülését. A városkép a geográfiai adottságokhoz, nevezetesen az Olynthos területén emelkedő két dombhoz alkalmazkodott, minthogy a településre bevezető utakat is az előbbiek figyelembevételével alakították ki.

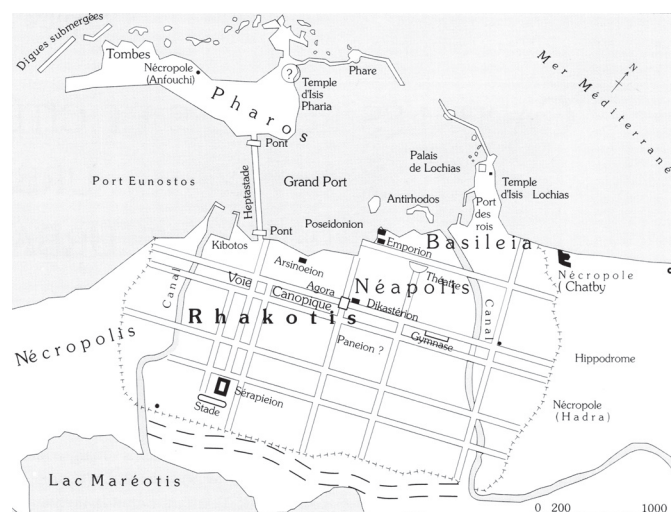

8. kép. Priéné városszerkezete (Martin 1956 után)

Olynthos példája¹⁶ jól mutatja a hippodamosi várostervezés előnyeit. Az „insula-modul” alkalmazása, megfelelő terepadottságok mellett, rendkívül megkönnyítette a várostervezést. A *synoikismos* útján létrehozott városok ha nem is mindig, de gyakran követték a hippodamosi utat. Ez vonatkozik Rhodoszra, a 350 körül alapított épeirosi Kassopéra vagy a thessaliai Nea Halosra (7. kép). Az utóbbi alaprajza szigorúan geometrikus, s a nyugati görögség periferiáján kialakuló katonai jellegű településekre (Olbia, Agde Dél-Franciaországban) emlékeztet. Pella, Makedónia Kr. e. 5. század végén alapított második fővárosa síkságra települt, s ennek megfelelően ortogonális rendszerű volt. Szerkezeti és funkcionális újdonság a városból északra, alacsony „akropolisra” épült királyi palota, amely a délebbre fekvő agorához hasonlóan beilleszkedett az insula-rendszerbe. A Kr. e. 353/52-ben újjáalapított Priéné (Törökország) érdekessége, hogy ott az ortogonális utcahálózatot hegyi terephez igyekeztek adaptálni (8. kép). Ez úgy sikerült, hogy a szűk, észak–dél irányú utcákba lépcsőket építettek be, amelyek ezáltal a kelet–nyugat irányú főutakkal találkoztak. Az insula formája az előzményekhez képest a négyzethez közelített (3 : 4 arány).¹⁷

A hellénisztikus világ urbanizációs folyamataiban a királyi székhelyek alapvető szerepet játszottak. Az udvar jelenléte átforgalmazta a város képét, ahogy ezt Pella esete mutatja. Még pregnánsabb példa azonban Alexandriáé (9. kép), mégpedig *Alexandria ad Aegyptumē*, amely az előnytelen természeti adottságok ellenére világvárossá fejlődött, s amelynek terveit Kr. e. 331-ben a rhodosi Deinokratés készítette. Strabón leírása (XVII. 203–206) és a régészeti ásatások tanúsága szerint alaprajza szigorúan ortogonális volt, a 14 méter széles káposzi főúttal, az északkeleti tengerparton a királyi központtal, a Basileiával, ettől nyugatra az agorával, valahol a központban a Paneionnal, míg délnyugaton a Serapeionnal. De ne feledjük Pharos szigetét sem, a világítótoronyt... S ebben a keretben éltek a görögök, az egyiptomiak, a zsidók és a zsoldosok; az a kevert lakosság, amelynek lélekszáma – egyes becslések szerint – a százezret is elérte.¹⁸

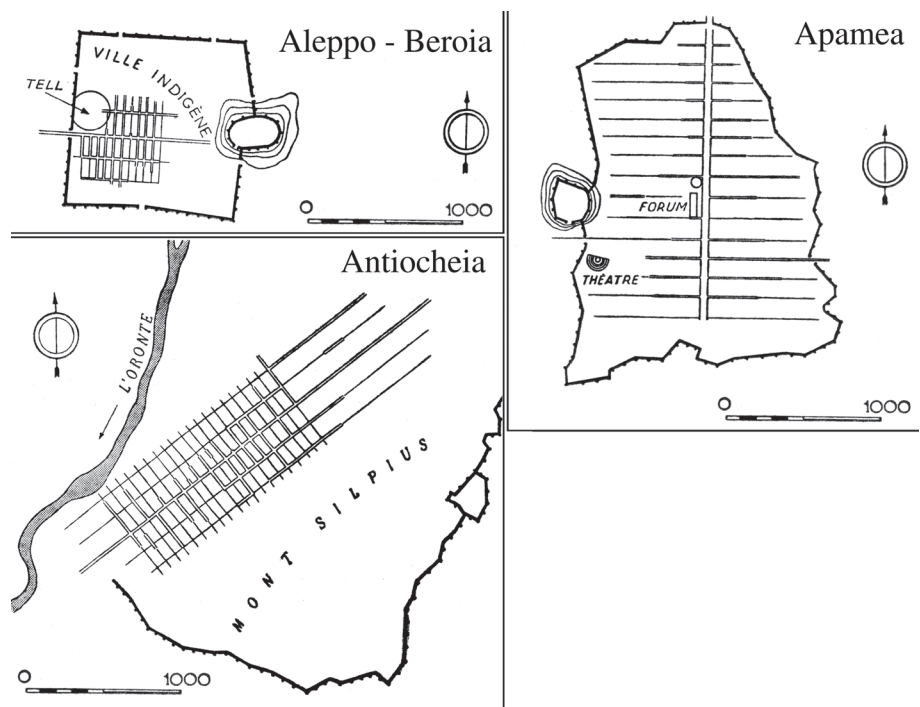
Az ortogonális szerkezetű várostervezés „továbbélésének” színtere a hellénizmus idején elsősorban Szíria, azaz a Seleu-

9. kép. Alexandria rekonstruált városlaprajza (Etienne et al. 2000 után)

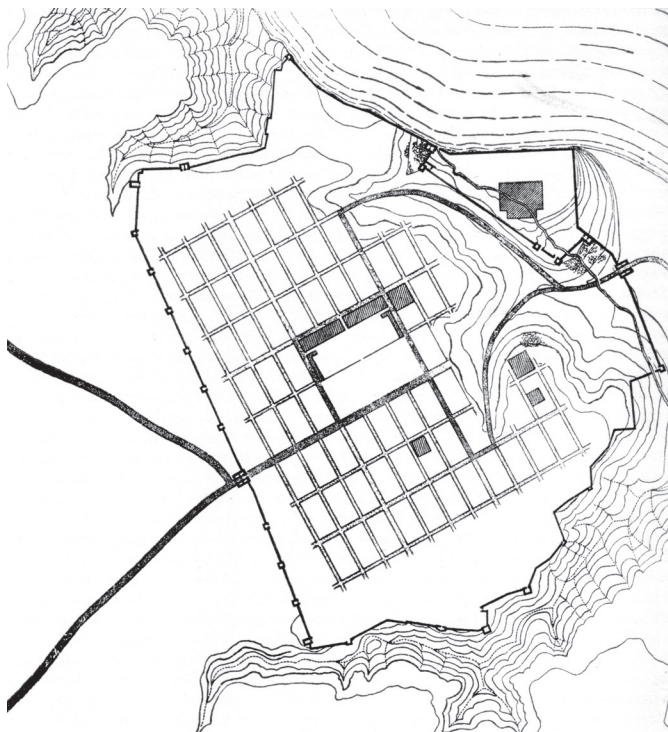
kida Birodalom területe volt (10. kép). Az Orontés partján emelkedő Antiocheiától az Euphratés melletti Dura Europosig számos példa igazolja a hipodamosi hagyomány továbbélését. Mellőzve a részleteket, az urbanizáció néhány sajátos lokális aspektusára kell felhívni a figyelmet. Beroia (Aleppo) és Damascus példa az új város és a „bennszülött” település viszonyának rendezésére. Az előbbi, az utóbbi szomszédságában, szűz területre épült, s mindkettőt egyetlen és közös városfal vette körül. Dura Europos esetében különösen szembevetőnek a Seleukida várostervezés lényeges ismérvei: egyszerűség, geometrikus szabályszerűség, több figyelem a praktikus, mint az esztétikus megoldásokra (11. kép). Jegyezzük meg, hogy időszámításunk kezdete körül az ortogonális szerkezet a monumentalitást célzó módosulásokon esett át; kialakult például a városi „főtengely”, amelyet kolonnádok szegélyeztek.

A monumentalitás érvényesülésének igénye azonban nem a római korral jelent meg a görög városépítészetben. Már a Kr. e. 4. század közepén van példa a „látványurbanisztikára”, amely a település teraszos szerkezetét kihasználva kereste az esztétikailag előnyös építészeti megoldásokat. A legjobb példa erre Maussóllos városa, Halikarnassos.¹⁹ Ez az

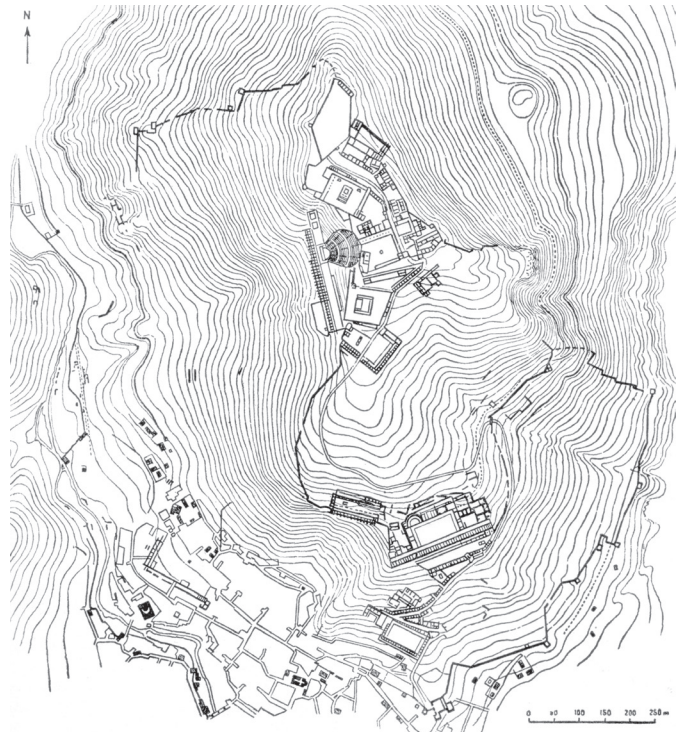

10. kép. Seleukida ortogonális városlaprajzok: a) Beroia (Aleppo): az ortogonális és a bennszülött város, valamint a korábbi tell befoglalva az erődítményrendszerbe; b) Antiocheia (az Orontés partján); c) Apamea: a monumentális főútca kialakulása (Martin 1956 után)

építési politika az uralkodó és dinasztiájának tiszteletét, sőt felmagasztalását szolgálta; a törekvés csúcspontját Pergamonban, az Attalidák fővárosában érte el (12. kép). Emiatt beszélhetünk pergamoni urbanisztikáról. A város mintegy 1250 méter hosszú

11. kép. A hellénisztikus Dura Europos alaprajza (Martin 1956 után)

12. kép. Pergamon városlaprajza (Martin 1956 után)

hegyi terepen épült fel, ahol a szintkülönbség 237 méter. Vagyis Pergamon tervezője a függőleges irányt aknáztta ki annak érdekében, hogy az emlékek hierarchiáját megteremtse. A középületek két nagy együttest alkotnak: az alsóváros az alsó agorával indul, hogy azután a három gymnasionnal és a szentélyekkel folytatódjék. A felsővárosba a felső agorán át vezet az út, majd a Nagy oltár és a Héróon után következik a tulajdonképpeni akropolis az Athéna Niképhoros-temenossal, amely a könyvtárral kommunikált. Nem folytatva a leírást a kevésbé jelentős építmények áttekintésével, azt szeretnénk kiemelni, hogy az építészeti táj szolgálatába szegődött, az épített „táj” pedig ha-

talmas színpadi díszletként valósult meg. Említsük meg az akropolis nyugati oldalán a legyezőként kibontakozó színházat, amely 250 méter hosszú porticusra támaszkodik. Az Attalidák mérnökei és építészei a merész megoldások sorát vezették be. Ilyenek az emeletes porticusok, a hegyi környezetben kialakított terek és teraszok, továbbá a boltív gyakori alkalmazása. De nem szabad megfeledkezni arról a vezetékhálózatról sem, amely 42 km távolságból hozta a városba a vizet.²⁰

Alighanem a görög építészeti rövid áttekintésének ez a méltó befejezése, hiszen – amint mondani szokás – Pergamon még Rómának is feladta a leckét.

Jegyzetek

- 1 A görög városépítészethez általában: Martin 1956; Hoepfner–Schwandner 1994; Hellmann 2010a. Magyar nyelven: Németh–Ritoók–Sarkady–Szilágyi 2006 (lásd Szilágyi J. Gy. témába vágó fejezeteit). A feltalálókhoz lásd Szilágyi 1962, 2. kötet, 11–12; vö. Thraede 1962, 158–186. Kekrops és a *Marmor Parium*: Stubbings 1964, 76.
- 2 Branigan 2001, 28–50.
- 3 Darcque 2005. Magyar nyelven a bronzkori városépítészethez: Hood 1983, 70 skk.; Warren 1989, 95–97, 129.
- 4 A görög urbanisztika kezdeteihez: Martin 1956, 75–86; Hellmann 2010a, 34–42, 180–186. Az agora születéséhez: Hellmann 2010a, 241–243.
- 5 Vö. Snodgrass 1977.
- 6 Martin 1956, 75–80. A római kori átalakuláshoz: Alcock 1993.
- 7 A kléros-rendszerhez és a metapontioni kutatáshoz: Mertens–Greco 1996, 247 skk.
- 8 Megara Hyblaia: Gras–Tréziny–Broise 2004.
- 9 A koloniális urbanisztikához lásd: Di Vita 1996, 263–308 (Sicilia); Mertens–Greco 1996, 243–262 (Magna Grecia); vö. Hellmann 2010a, 186–191.
- 10 A Hippodamos-probléma és a funkcionális urbanisztika értelmezéséhez a korábbi szakirodalomban: Castagnoli 1956; Martin 1956, 97–126.
- 11 Antik források Hippodamosról: Szilágyi 1962, 1. kötet, 13–134 (az Aristotelés-hely Szabó Miklós fordítása).
- 12 A Hippodamos-kérdés az újabb kutatások tükrében: Hellmann 2010a, 191–204.
- 13 Az életrajzi adatokhoz: Martin 1956, 103–106. A Thuriói-problémához: Greco 1997, 435–439.
- 14 Peiraieus városszerkezetének rekonstrukciójához: Martin 1956, 106–110, 7. kép. Az újabb kutatásokhoz: Longo, 2008, 137–155; vö. Hellmann 2010b, 70–71.
- 15 A milétosi újabb kutatásokhoz: Weber 2007, 327–362; vö. Hellmann 2010a, 195–199.
- 16 1928 és 1938 között a D. M. Robinson által irányított amerikai expedíció tárta fel és az *Excavations at Olynthos* sorozatban tette közzé. A városterv elemzéséhez lásd Martin 1956, 110–113, 9. kép.
- 17 Hellmann 2010a, 193, 274. kép: Rhodos; 201, 283. kép: Kassopé; 202, 284. kép: Priéné; Hellmann 2010b, 64; Nea Halos; Étienne–Müller–Prost 2000, 250–251, 104. kép: Pella.
- 18 Étienne–Müller–Prost 2000, 242–246, 97. kép; vö. Hellmann 2010a, 209–210, 297. kép.
- 19 Ortogonális városszerkezet a hellénizmus idején: Martin 1956, 163–176. A monumentális struktúrák előterébe kerüléséhez: Ugyanott: 176–185. Az előzményekhez Étienne–Müller–Prost 2000, 229–230, 95. kép: Halikarnassos.
- 20 Pergamon: Martin 1956, 127–151.

Bibliográfia

- Alcock, S. E. 1993. *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge.
- Branigan, K. 2001. „Aspects of Minoan Urbanism”: K. Branigan (szerk.): *Urbanism in the Aegan Bronze Age*. Sheffield, 28–50.
- Castagnoli, F. 1956. *Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale*. Roma.
- Coldstream, J. N. 1977. *Geometric Greece*. London (2003, második kiadás).
- Darcque, P. 2005. *L'habitat mycénien. Forme et fonction de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.* Paris.
- Di Vita, A. 1996. „Urbanistica della Sicilia antica”: G. Pugliese Carratelli (szerk.): *I Greci in Occidente*. Milano, 263–308.
- Étienne, R. – Müller, Ch. – Prost, F. 2000. *Archéologie historique de la Grèce antique*. Paris.
- Gras, M. – Tréziny, H. – Broise, H. 2004. *Mégara Hyblaea 5, La ville archaïque, Espace urbain d'une cité grecque de Sicile orientale*. Roma.
- Greco, E. 1997. „Ippodamo e Thurii”: *Ostraka* 6, 435–439.
- Hellmann, M.-Chr. 2010a. *L'architecture grecque 3: habitat, urbanisme et fortification*. Paris.
- Hellmann, M.-Chr. 2010b. „L'urbanisme grec, Hippodamos de Milet et le plan orthogonal”: *Dossier d'Archéologie* 342, 70–71.
- Hoepfner, W. – Schwandner, E.-L. 1994. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Neubearbeitung*. München.
- Hood, S. 1983. *A minószi Kréta*. Budapest.
- Longo, F. 2008. „L'impianto urbano del Pireo tra dati reali e proiezioni immaginarie”: *Atene e Magna Grecia dall'età arcaica all'ellenismo*. Atti del XLVII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 27-30 settembre 2007. Taranto, 137–155.
- Martin, R. 1956. *L'urbanisme dans la Grèce antique*. Paris (1974, 2. kiadás).

- Mertens, D. – Greco, E. 1996. „Urbanistica della Magna Grecia”: G. Pugliese Carratelli (szerk.): *I Greci in Occidente*. Milano, 243–262.
- Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy. 2006. *Görög művelődéstörténet*. Budapest.
- Reinders, H. R. 1988. *New Halos, a Hellenistic Town in Thessalia, Greece*. Utrecht.
- Schoder, R. V. 1975. *La Grèce antique vue du ciel*. Paris.
- Snodgrass, A. M. 1977. *Archaeology and the Rise of the Greek State*. Cambridge.
- Stubbings, F. H. 1964. „The Agean Bronze Age”: W. C. Hayes – M. B. Rowton – F. H. Stubbings: *Chronology*: I. E. S. Edwards – C. J. Gadd – N. G. L. Hammond (szerk.) *The Cambridge Ancient History. Vol. I, Ch. VI*. Cambridge, 173–247.
- Szilágyi J. Gy. 1962. *A görög művészet világa. 1–2. kötet*. Budapest.
- Thraede, Kl. 1962. „Der Lob des Erfinders. Bemerkungen zur Analyse des Heuremata-Katalogs”: *Rheinisches Museum* 105, 158–186.
- Weber, B. 2007. „Der Stadplan von Milet”: J. Cobet *et al.* (szerk.): *Frühes Ionien, eine Bestandsaufnahme*. Milesische Forschungen 5. Mainz, 327–362.
- Warren, P. 1989. *Az égei civilizációk*. Budapest.

Hegyí W. György (1965) ókortörténész, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe az archaikus Görögország és a római köztársaság története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Róma határai: a Lupercalia (2013/1).

A város és a király

Hegyí W. György

A görög hagyomány a nagyobb és jelentősebb polisok legtöbbjéről úgy tartotta, hogy valamikor régen királyok irányították őket, de hol hamarabb, hol egy kicsit később a királyság átadta helyét valamilyen más állam-berendezkedésnek, általában oligarchikus vagy arisztokratikus köztársaságnak. Így emlékeztek városuk múltjára például az argosiak, a korinthesiak és az athéniaiak. Ez a bizonytalan körvonalú, ugyanakkor könnyen általánosítható séma éppen az egyik legfontosabb polisra, Spártára nem volt igaz, itt egészen a hellénisztikus korig fennmaradt a királyság. De a király és a polis viszonyát, ezt a tipikusan az archaikus korhoz kötődő problémát vizsgálva egy másik kivétellel, Kyrénével is számolnunk kell, ahol szintén kivételesen késői időpontig, a Kr. e. 5. század közepéig maradt fenn a monarchia. Az alábbi írás abból az egyszerű kérdésből indul ki, hogy ebben a két polisban miért maradt fenn a királyság intézménye. Másképp fogalmazva: mi a közös ebben a két államban (a királyság 5. századi létén kívül), nincs-e valami lényegibb azonosság Spárta és Kyréné között, amely hozzájárulhatott e máshol hamar abszorbeálódott intézmény fennmaradásához. Abban bízom, hogy ez a megközelítés a görög történelem szempontjából releváns kérdésnek fog bizonyulni, vagyis végiggondolása egy konkrét eredmény (védhető feltételezés) mellett segíthet a két királyságra vonatkozó információinkat új mintába elrendezni, és ezáltal jobban megérteni őket.

Hérodotos, a Kr. e. 5. században élt görög történetíró művének hatodik könyvében három fejezetben (VI. 56–58) foglalja össze a spártai királyok előjogait, amelyek háborúban, békében, valamint haláluk után illetik meg őket. A temetési szertartásukról többek között a következőket olvashatjuk:

Egész Lakóniát benyargalják lovas hírnökök a király halálhírével, a városokat pedig asszonyok járvák be, üstöket kongatva. Erre a jeladásra minden szabad család két tagja – egy férfi és egy nő – gyászruhát ölt, mert ha nem, példás büntetéssel lakol. (...) a temetési szertartáson egész Lakedaimón köteles megjelenni, nemcsak a spártai polgárok, hanem – meghatározott számban – a perioikosok is. Sokezeres tömeg gyűlik össze ezekből, továbbá a helótákból és a spártai polgárokból, s férfiak és asszonyok vadul verik a homlokukat, és hangosan jajveszékelnék, hogy az, aki most halt meg, az volt a legjobb királyuk.

Hérodotos VI. 58. Muraközy Gyula fordítása

A részlet legszembeütőbb vonása a helóták és perioikosok („körüllakók”) részvétele a királyok temetésén. A „honfoglaló” ikrek, Spárta első királyainak, Proklésnak és Eurystheusnak az utódai ezek szerint egész Lakedaimónnak, minden ott élő szabad embernek az uralkodói, legyenek azok spártai polgárok, perioikosok, helóták. Forrásunk szerint a temetésen minden lakóniai család, de legalábbis minden település képviselteti magát egy férfival és egy nővel; nem nagyon lehetne ennél precízebben leírni az ott élők közösségének egészét. Közhely, de nagyon fontos tudományos közhely, hogy az

ókorban minden közösség egyben kultikus közösség is, legyen szó a családról, az egyik dór phyléról vagy a spártai polgárok közösségéről, a polisról, esetleg Róma férjezett asszonyairól vagy egy provinciabeli város tűzoltóinak *collegium*áról. Az újonnan létrehozott, „mesterséges” csoportokra is igaz ez: a Kleisthenész által kialakított területi phylék sem képzelhetők el a Pythia által kiválasztott egy-egy „névadó” hős kultusza nélkül. A spártai királyok temetésén való részvétel alapján kirajzolódik Lakónia egészének egysége: egy olyan kultikus közösség, amelynek a rabszolgák kivételével mindenki tagja, és amelynek a királyok a központi alakjai. A Hérodotos-helyet, illetve a belőle levonható következtetéseket érdemes szembeállítani a peloponnésosi háború egyik eseményével. Thukydidesz (IV. 80) szerint a spártaiak a felszabadítás ígéretével kiválogatták a kétezer legrátermettebb helótát, majd legyilkolták őket, hogy – megelőző intézkedésként – kiiktassák a szabadságra vágyó, és így a spártaiak hatalmát leginkább veszélyeztető embereket. A felszabadításnak, vagyis a helóta létnél magasabb státuszba, egy új csoportba (esetleg a polgárok közé?) kerülésnek a szertartásaként „felkoszorúzva körülvezették valamenynyit a szentélyekben”. A történet ugyan homályos és minden bizonnyal erősen túloz is, ugyanakkor jól példázza a helóták és „gazdáik” között tátongó, a kultuszok exkluzivitásában is kifejeződő szakadékot. A királyok temetési szertartásából úgy tűnik, ezen a szakadékon is vezetett át néhány palló.

Hérodotos ezekben a fejezetekben csak Lakedaimónról (illetve Lakóniáról) beszél, de felmerülhet a messénéi helóták jelenlétének kérdése is. Többek között azért, mert Pausanias (IV. 14. 4) ezt állítja, ráadásul szerinte nemcsak a királyokéra, hanem más vezetők temetésére is el kellett menniük. Ezt az adatot azonban figyelmen kívül kell hagyni, ugyanis Pausanias félreérti (minden bizonnyal Hérodotos idézett caputjának hatására) azokat a Tyrtaios-sorokat, amelyek alapján ezt állítja, és amelyeket szerencsénkre idéz is (IV. 14. 5, frg. 7. West). Tyrtaios a „gazdáik” (*despotés*) meggyásolásáról ír, vagyis egyes spártai polgárok és az ő *klarosukat* (állami tulajdonú földparcella) művelő helóták kapcsolatáról szól a töredék, és a szertartáson való részvételről sincs szó. Tehát semmi okunk felülbírálni Hérodotos szövegét, kiterjesztve annak érvényét a messénéi helótákra is. A királyok a Lakedaimónban élők közösségének az élén álltak, Messénét (természetesen a királyok vezetésével) a spártai polis igazta le.

Ókori forrásaink a spártai királyok hatalmának radikális korlátozottságával állítják szembe azt az óriási tiszteletet, amelyben haláluk után részesülnek. Xenophón szerint a királynak, aki életében alig részesül több megtiszteltetésben, mint egy polgár, „Lykurgos törvényei olyan módon adnak végtisztességet, mintha nem embereket, hanem félisteneket (*alla hós héróas*) tisztelnének a lakedaimóni királyok személyében” (Xenophón: *A lakedaimóniak állama* 15, Németh György fordítása). Ezt a hősöknek kijáró tiszteletet, amely mindegyik királyt a „legjobb királyukként” (Hérodotos VI. 58) gyászol, pontosíthatjuk is: alapító hősökként tisztelik őket.

A kultikus szerep és a vallásos tisztelet nemcsak haláluk után mutatkozik meg, hanem életükben is a legjellemzőbb vonásuk. Ők tartják a kapcsolatot a közösség nevében az istennel. Áldozatot mutatnak be az állam nevében, és részesülnek is a feláldozott állatokból, továbbá ők nevezik ki a *pythiosokat*, akik jóslatért járnak Delphoiba, és ők is őrzik az onnan kapott

jóslatokat. Aristotelész (*Politika* 1285a) közkedvelt megfogalmazása, miszerint a spártai királyok tulajdonképpen örökletes hadvezérek, elfedi vallási funkciójuk elsődlegességét, pedig – részletesebb forrásainkból úgy tűnik – nemcsak békeidőben, hanem a hadjáratokon is legalább annyira fontosak, ha nem fontosabbak az általuk bemutatott áldozatok, mint a taktikai döntéseik. Xenophón például egyformán hangsúlyozza a hadvezérségnek ezt a két elemét: „hadjárat esetén csak papi teendői maradnak meg számára az istennel, s hadvezéri kötelessége az emberekkel szemben” (*A lakedaimóniak állama* 13). Ugyanakkor hosszú leírása nagyobbik részét a királyok kultikus cselekedetei teszik ki, illetve úgy tűnik, hogy a stratégiai döntéseket egy stáb hozza – amely a királyból és a vele egy sátorban lakó *polemarchosokból* (parancsnok) áll –, a phalanx taktikája (például a menetből hadrendbe való felfejlődés) pedig amennyire hatékony, annyira mechanikus, „önjáró” is. Van a királyi szerepnek egy nehezebben megragadható, de a szakralitáshoz biztosan kapcsolódó eleme: a karizmatikusság. „Ha a sereg előrenyomul, a királyok a legelső sorban haladnak, ha visszavonul, a leghátsó sorban, de biztonságukra háború esetén száz testőr ügyel” – írja Hérodotos (VI. 56). Ez több, mint a minden spártai polgártól elvárt bátorság ritualizált (a tényleges veszélyt a testőrökkel minimalizáló) felmutatása. Héraklés, végső soron Zeus leszármazottjai személyükben biztosítják a sereg sikerét, és mindig ott állnak az ellenség és saját embereik között.

A királyok a hadjáratok során magukkal viszik a Dioskurosok szobrai, akiket kettősségükkel meg is jelenítenek. Kastórt és Polydeukést más görög polisok is segítségül hívhatták csatáikban, de a két király által vezetett spártaiakkal mindig együtt vonultak. Nem lehet független az ikerhősöktől, illetve harcban segítő szerepüktől, hogy Hérodotos a királyok háborúban élvezett kiváltságainak felsorolását kettős Zeus-pap-ságukkal kezdi: „Mindketten Zeus – a Lakedaimóni Zeus és az Égi Zeus – papjai” (VI. 56). A megkettőzött – égi és földi – Zeus, a hősök kettős természetét elválaszthatatlan ikerségükben megjelenítő Dioskurosok, akik egyszerre voltak a lakedaimóni Tyndareósnak és a Lédát hatyú alakjában felkereső égi istennek a gyermekei, minden bizonnyal nemcsak a mai olvasó fejében kapcsolódtak össze a Spártát alapító ikrek leszármazottaival, a két királyi házzal. Az istennel való szoros kapcsolatuk magyarázhatja Hérodotosnak a szakirodalom által anakronisztikusnak ítélt megjegyzését is: „(...) kedvükre indíthatnak háborút bármely ország ellen, ebben egyetlen spártai polgár sem akadályozhatja meg őket, különben átkot vonna a fejére.” Kétségtelen, hogy a 6. századtól kezdve (ekkortól vannak adataink) bizonnyal nem a királyok döntenek egyedül a háború és béke kérdésében, mint ezt Xenophón (*A lakedaimóniak állama* 15) – minden bizonnyal Hérodotos pontositandó – erősen hangsúlyozza is. Számunkra azonban most nem is ez az információ a fontos, hanem annak az ősi (íratlan) törvénynek az emléke, hogy aki a királyokkal ebben a szerepükben szembeszáll, vallási vétséget követ el.

A királyok szoros kapcsolata egyfelől az isteni szférával, másfelől az általuk vezetett közösség sikerességével és jólétével békeidőben is megnyilvánult. A királyok testét Lakedaimónban kellett eltemetni, messzi vidékekről is hazaszállították őket mézzel, vagy ennek híján viasszal tartósítva, de ha más-hogy nem ment, legalább jelképesen egy-egy szobormás segít-

ségével jelenítették őket meg a temetésükön (Hérodotos VI. 58). Tehát hős-sírjuk haláluk után is védelmezte Lakóniát. Továbbá dupla adag ételmet kaptak az állami lakomákon, de akkor is, ha egy magánháznál vendégeskedtek (VI. 57). A királyoknak ezt a furcsa megtiszteltetését is magyarázhatjuk azzal, hogy egy ősi szokás maradványáról van szó: a királyok testi erejének megnövelésével az egész közösség ereje és bősége gyarapszik, illetve halvány nyoma lehet ez emberfeletti („kétembernyi”), hősői mivoltuknak. Hérodotos legalábbis így értelmezhetette a hagyományt, ugyanis nála a királyoknak dupla szavazata van a *gerusiában* (vének tanácsa), Xerxés pedig a következőképpen provokálja a táborában tartózkodó Démaratost, akit királytársa elűzött a spártai trónról: „Neked, a királyuknak, (...) tulajdonképpen kétszer annyival (mint egy spártai polgárnak) kellene megküzdened” (VII. 103). A hősök nagyságára és sírjuk (testi maradványaik birtoklásának) fontosságára egyaránt jó példa Orestés csontjainak felkutatása (Hérodotos I. 67–68). Delphoi jóslata szerint ugyanis a spártaiak csak akkor győzhetik le Tegeát, ha felkutatják és megszerzik Agamemnón fiának csontjait. A hős sírjának azonosításához a jóslat utasításának megfejtése mellett a koporsó és a bele illő holttest nagysága – több mint három méter hosszú volt – vezetett.

A dupla adag ételt és az áldozati állatok legjobb részeit egy olyan város vezetői kapták, ahol sarkalatos elv volt mind az évésben mutató mértékletesség, mind pedig a polgárok egyenlősége, legalábbis annak látszata. A királyok tényleges hatalma annyira korlátozott volt, hogy létük nem feszítette szét az államot, ugyanakkor megtiszteltetések, szerepük, hősői „méretük” miatt nem voltak beilleszthetők a polis keretei közé, még a tudatosan konzervatív Spártában is anakronisztikusan hatottak. Arra a kérdésre tehát, hogy szemben más polisokkal, itt miért maradt fenn mégis a királyság, a spártaiak ragaszkodása a hagyományokhoz nem lehet elégséges válasz. A fentebb idézett források alapján ellenben kirajzolódhat egy kielégítőbb megoldás is.

A polis – az alkaioi és aristotelési definíciónál nehéz jobbat találni – a polgárok közössége, éppen ezért (*per definitionem*) alkalmatlan arra, hogy integrálja a nem-polgárokat. Lakedaimón lakosságának a jelentős része pedig köztudottan nem volt polgár. Az állam területi egységének megőrzése, illetve a szomszédos Messéniának a megtartása természetesen elsősorban a spártai polgárok katonai erején múlt, de nehéz elképzelni egy olyan, évszázadokon keresztül sikeres elnyomó hatalmat, amely *csak* rendőri eszközökre épít, és még a látszatát sem igyekszik megteremteni valamiféle egységnek. Spárta semmiképpen nem volt ilyen elnyomó hatalom, a királyok személye alkalmas volt arra, hogy a polisból kizártakat (és a polis polgárait) is integrálja egy, a polisznál nagyobb egységbe. A spártaiak ugyan örökösen gyanakodhattak a velük és a *perioikos*okkal együtt harcoló helótákra – ahogy Kritias írja (*A lakedaimóniak állama* 7), a polgárok a táborban mindig lándzsával a kezükben járkáltak – de mégiscsak együtt érték el a győzelmeiket: spartiaták, *perioikosok*, helóták. És a sikerhez elengedhetetlen egységük a király személyében testesült meg, aki a hadjárat alatt minden hajnalban a sereg egészéért mutatott be áldozatot. A háborúk mellett másik közös pont a gazdaság volt. A helóták és a *perioikosok* által működtetett gazdaság haszonélvezői elsősorban a spártai polgárok voltak, de a földek bősége még a kizsákmányolt helótáknak is elemi érdeke volt.

Úgy tűnik, a királyok ezen a területen is fontos szerepet játszottak, például a király nemcsak Spárta, hanem mindegyik *perioikos* város területén rendelkezett egy-egy darab földdel. A fentebb sugallt elképzelés, hogy a királyok közösség általi táplálása mögött a királyok és a föld bőségének kapcsolata is állhat, természetesen vitatható, ellenben az, hogy az általuk bemutatott áldozatok és földek termékenysége, valamint a termést és az állatállományt pusztító járványok elkerülése összefügg, nem túl merész kijelentés. Achilleus pajzsának királya jut eszünkbe, akit nem az agorán látunk bíraskodni – igaz, nem is a háborús vállalkozásokat irányítja –, hanem *sképtronjával* (királyi pálca) a kezében az aratást felügyeli.

Tehát Spártában, szinte egyedülként a polisok között, azért is maradhatott fenn a királyság, mert szükség volt rá a föld akháj őslakói (a helóták) és a *perioikosok* integrációja miatt. „Asszony, nem vagyok én dór, hanem akháj”, mondja Kleomenész spártai király az athéni papnőnek, aki ki akarja tiltani őt az Akropolisról (Hérodotos V. 72). A bevándorló dórok által alapított Spárta uralkodói Héraklész ivadékai, tehát peloponnésosi akhájok leszármazottai voltak. Ezt az ókorban senki által nem vitatott elképzelést nemcsak a hódítás legitimálásával kell magyaráznunk. A nem-dór királyok *per definitionem* kívül estek a dór phylék által strukturált polgárok körén, vagyis a polison, ellenben kapcsolatban álltak a meghódított földdel és az őslakókkal. A királyságnak ez a „polis előttiisége”, „polison kívülsége” természetesen nem szakította el a királyokat Spárta városától: síremlékeik ott magasodtak a városban, ott ültek a vének tanácsában, spártaiak voltak, de ahogy Lakedaimón isteni ikrei, a Tyndaridák (Dioskurosok) képesek voltak egyszerre két világban jelen lenni, úgy a spártai királyokat sem korlátozta a polisznak a polgárok és nem-polgárok között húzódó határa. Arra a paradoxonra, hogy egy jól működő állam esetében a poliszra és annak királyára egymástól elkülönülő, sőt egymással szemben álló entitásként kell tekintenünk, a *perioikos*-helóta-kérdésen túl is számos forrásunk akad. Például Hérodotos a királyok előjogainak részletezését így vezeti be: „ezeket az előjogokat (*gereia*) adták a királyoknak a spartiaták (*Spartiatái*)”. Tehát a spártai polgárok közössége – az 58. fejezet elején *ek tu koinu tón Spartiáteónt* olvashatunk –, a spártai polis adja a királyoknak ezeket az előjogokat, ahogyan az Agamemnón által Achilleusnak hozományul szánt városok adtak volna *temenost* (a közföldből kihalított birtok) új királyuknak. Forrásaink szerint továbbá a spártai állam évente választott tisztviselői, az *ephorosok*, nemcsak ellenőrzik a királyokat, hanem havonta esküt váltanak velük a polis nevében: a város változatlan formában megőrzi a királyok uralmát, a királyok pedig az állam törvényei szerint uralkodnak (Xenophón: *A lakedaimóniak állama* 15). És míg a basileusok Lakedaimón őslakosainak is királyai, addig az *ephorosok* a polis nevében évente formálisan hadat üzennek az alávett helótáknak (Plutarchos: *Lykurgos* 28).

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a spártai királyokkal kapcsolatban megfogalmazható észrevételeket összevethetjük egy másik várossal, Kyrénével, ahol szintén – ez a másik kivétel – sokáig fennmaradt a királyság. Ezt az azonos vonást részben indokolhatják a Spártát és a libyai gyarmatvárost összekötő szálak, ugyanis Kyrénét arról a dór Théráról kiindulva alapították, amelynek lakói a hagyomány szerint Spártából érkeztek. Ha ennek a hagyománynak minden eleme nem

is igazolható, a Spárta és Libya közötti kapcsolatot alátámasztják a régészeti leletek mellett az itt is, ott is meglévő kultuszok, például a Karneia (dór ünnep) és az olyan intézmények, mint a *gerusia* és az *ephorosok* (valamint a király). A királyság kialakulását esetleg lehet evvel indokolni, de az 5. századig való fennmaradását nem, hiszen például Spárta gyarmatvárosában, Tarasban hamar eltűnik a monarchia.

A kyrénéi uralkodócsalád, a Battiadák legszembetűnőbb vonása a barbárokkal való szoros kapcsolatuk. Ezt tükrözi a nevük, vagy – óvatosabban fogalmazva – a nevükről szóló Hérodotosi adat. Ugyanis Hérodotos (IV. 155) így ír az első Battosról, a dinasztia névadójáról:

Csak akkor lett Battos, amikor Libyába érkezett, mégpedig a delphoi jóslat s a tisztesség következtében. Libyában ugyanis a király neve battos, s azt hiszem, azért mondta őt a Pythia jóslata libyai nyelven uralkodónak, mert tudta, hogy ő lesz Libya királya.

A szakirodalomban ugyan megkérdőjeleződött ennek a libyai nyelvre vonatkozó adatnak a hitelessége, de a libyaiak és a király, illetve a város szoros kapcsolatáról fellelhető további adatok indirekt módon megerősítik Hérodotos nyelvi megfigyelését. Továbbá, ha esetleg tévedett volna is, a fenti sorok már önmagukban igazolják, hogy a név libyai jelentése nagyon jól beleillett abba a képbe, amelyet Kyrénével kapcsolatban kialakított, tapasztalatai és adatközlői alapján. A dinasztia nyolc tagot számlált, az apákat mindig fiaik követték, és görög szokás szerint nagyapjuk nevét viselték (I. Battos, I. Arkesilaos, II. Battos, és így tovább a hatalmát elvesztő IV. Arkesilaosig). Tehát a görög *basileus* (király) cím mellett, nevében mindegyik király viselte a libyai uralkodói címet, mert vagy Battosnak hívták őket, vagy Battos fia Arkesilaosnak. (Ha pedig elvetjük a *battos* szó libyai eredetét, úgy fogalmazhatunk: Hérodotos egy olyan névre „építette” fel Kyréné történetét, amelynek libyai eredetéről meg volt győződve.)

Aristotelés egyik töredékében pedig a következőket olvashatjuk:

Annyira tisztelték a libyaiak [ti. Battost], hogy a leghasznosabb növényt, a silphiont adományozták neki, és pénzeikre is rávésték; az egyik oldalon mint király volt látható, a másikon pedig amint éppen átveszi a várostól a silphiont, ahogy Aristotelés mondja A kyrénéiek államában.

Aristotelés: *Görög politeiák töredékei*. Vít Olivér fordítása

A töredék első szembeötlő vonása a zavarossága: egybemos két olyan csoportot, amelyet mi a görög gyarmatvárosokról alkotott képünk alapján szétválasztanánk. Hogyan következik a libyaiak tiszteletéből a polis (tehát, mint legpontosabban épp Aristotelés fogalmazza meg, a polgárok) pénzének verete? Lehet, a mestere keze alá dolgozó tanítvány vagy az aristotelési közlést ismertető scholion írója vont össze mondatokat, de egy ilyen hiba lehetősége is inkább megerősíti a szövegből körvonalazható tényeket. A város és a barbárok (a környéken élő libyaiak) szoros kapcsolatát, a királynak, és elsősorban az első uralkodónak, Battosnak ebben játszott szerepét, továbbá azt, hogy ennek a kapcsolatnak az alapja a kor egyik értékes

kereskedelmi cikke, a *silphion* volt. Ezt a csak vadon termő növényt a nomád libyaiak gyűjtötték be a területükön, de Kyréné terítette a görög piacon, és ebben a kereskedelembe a város uralkodóinak, a Battiadáknak monopóliumuk volt.

Ha ilyen egymásra utaltság nem, de szoros gazdasági kapcsolat más görög város esetében is kialakulhatott a környéken élő barbárokkal, mégis a közös érdekek általában nem vezettek olyan jó viszonyhoz, mint Kyréné esetében, és – ez számunkra most fontosabb is – a város identitásához kapcsolódó történeteket sokkal inkább a barbárokkal való ellenséges, mint baráti viszony jellemzi. Például Hérodotosnál (I. 146) a következőket olvashatjuk Milétos alapításával kapcsolatban:

Azok, akik az athéni prytaneiontól indultak el, (...) kariai asszonyokat vettek el, akiknek hozzátartozóikat lemészárolták. Emiatt a mészárlás miatt az asszonyok esküvel fogadták meg egymás között, és leányaiknak is kötelezővé tették azután, hogy soha nem ékezzek együtt férjükkel, nem szólítják őt néven (...).

A Kyrénével sok szempontból párhuzamba állítható Syrakusai alapításáról pedig Thukydides (VI. 3) így ír:

Syrakusait egy évvel később egy korinthosi Héraklida, Archias alapította, de előbb elűzte a sikelosokat a szigetről, melyen a tengertől immár nem övezett belső város áll. Csak később csatolták hozzá a megerősített külső várost, mely aztán nagyon benépesedett.

A Battiadák hatalmának eróziója, illetve a királyság megszűnése is összefügg a barbárokkal való kapcsolattal. Hérodotos (IV. 159–161) szerint a dinasztia harmadik uralkodója, a „boldog” melléknévvel felruházott Battos rengeteg új telepest csábít Hellasból Kyrénébe, akik számára új földeket hasít ki a libyaiak területéből. Az ebből származó konfliktust tetézi a következő uralkodó alatt a királyi család belső viszálya, és a libyaiak a királlyal szembe forduló Battiadák vezetésével súlyos vereséget mérnek a polis seregére, hétezer kyrénéi hoplita elesik. Ha ezt a hérodotosi adatot túlzónak is ítélnénk, akkor is olyan mértékű veszteségről lehetett szó, amely alapjaiban rendítette meg a polist. Az így kialakult válság megoldása érdekében III. Battos alatt Delphoihoz fordulnak, és Apollón egy arkádiai törvényhozót küld a városba, Démónaxot, aki a következő módon szervezi át a polist:

A város lakóit három törzsre (phylé) osztotta, a következőképpen. Az első törzs tagjai lettek a théraiai és a körül lakók, a második a peloponnésosiak és a krétaiai, a harmadik pedig azok, akik a szigetéről költöztek oda. S igaz, hogy Démónax Battos királynak külön földbirtokokat és papi tisztségeket adott, de mindazt a jogot, amelyet addig a királyok gyakoroltak, átruházta a népre.

Hérodotos IV. 161. Muraközy Gyula fordítása

Ennek a görög polis és a király viszonyának szempontjából oly fontos szövegnek az elemzése (például a spártai államrend „alapszövegével”, a Nagy Rhétrával való összehasonlítása) szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit, de egyik elemére min-

denképp szükségünk van. Démónax phyléreformja új polgárok felvételét és a polis (a polgárok) új struktúrájának kialakítását jelenti. Nem tudhatjuk biztosan, hogy Boldog Battos alatt a szigetekről, Krétáról és a Peloponnésosról az alapító thériaiak mellé költözött új telepesek már akkor polgárjogot kaptak-e, de egy új csoport biztosan van a Démónax által újjászervezett városban: a *perioikosok*. Bennük nem láthatunk másokat, mint a város környékén élő libyiaiakat, olyan „barbárokat”, akiknek sógorai, vejei, unokái görögök, és már ötödik generáció óta élnek együtt „*perioikosként*” a kyrénéiekkel.

A két vizsgált királyság közötti fő hasonlóság (a királyság fennmaradása mellett) tehát egy olyan népesség, amelyet a következő vonások jellemeznek: sokan vannak (jelentősen többen, mint például az athéni *metoikosok*, „együttlakók”), fontos szerepet (például gazdasági és katonai) töltenek be a polis életében, és polison kívüliek, következésképpen az állam a maga sajátos struktúrája miatt integrálni nem, csak elnyomni tudja őket, miközben létszámuk és fontosságuk miatt integrálásukra szükség van. Démónax reformja a „körüllakó” libyaiaknak polgárjogot adott, integrálta őket a polisba. Evvel lényegében a királyságot is megszüntette: a következő generáció uralkodója, III. Arkesilaos szembefordul a reformmal, elűldözött, majd a saját városát csapatokkal megtámadó tyrannosszá válik, akit meggyilkolnak, unokája alatt pedig végleg megszűnik a kyrénéi királyság.

Szakirodalmi tájékoztató

Hérodotosz szövegéhez két újabb és egy régi kommentárt használtam: How, W. W. – Wells, J. 1912. *A Commentary on Herodotus*. I–IV. Oxford.

Asheri, D. – Lloyd, A. – Corcella, A. – Murray, O. – Moreno, A. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I–IV*. Oxford.

Scott, L. 2005. *Historical Commentary on Herodotus Book 6*. Leiden–Boston (Pausanias hibás Tyrtaios-olvasatához is lásd Scott kommentárját, 249. o., további szakirodalommal).

Xenophón: *A lakedaimóniak állama*, Kritias: *A lakedaimóniak állama* (fennmaradt töredékei) és Aristotelész: *Görög politeiák* (töredékei) magyarul megtalálhatók a következő kötetben:

Németh Gy. (szerk.) 1998. *Államéletrajzok*. Budapest.

A spártai királyok temetésének minden elemét szinte kommentárszerűen végigveszi, és jó szakirodalmi tájékoztatást is nyújt Petropoulou cikke, amely egy monumentális, online publikált konferenciakötet részeként jelent meg. A szerző elsősorban a királyok testének hazaszállítására és a barbár párhuzamokra fókuszál:

Petropoulou, A. 2009. „The Spartan Royal Funeral in Comparative Perspective”: H. Cavanagh – W. Cavanagh – J. Roy (szerk.): *Honouring the Dead in the Peloponnese*. Nottingham, 583–612.

A *perioikosok* és helóták kérdésének társadalmi hátteréhez még mindig nagyon jó összefoglalás:

Cartledge, P. 1979. *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300–362 BC*. London–Boston–Henley, 160–196, illetve szintén töle:

Cartledge, P. 2003. „Raising Hell? The Helot Mirage – a Personal Re-view”: N. Luraghi – S. E. Alcock (szerk.): *Helots and their Masters in Laconia and Messenia: Histories, Ideologies, Structures*. Cambridge, 12–30. Ez utóbbit használtam elsősorban Thukydides IV. 80 megítéléséhez (lásd 22. o.), illetve ehhez lásd még:

A görögök szemében a polis előtti világ a hērósok világa, „alkotmánytörténetre” lefordítva: a királyoké, amelyet egyszerre jellemez nagyság és rendezetlenség. A polison kívüli (kortárs) világ a barbároké, ahol megint csak királyságokba ütközhetek a görögök. Ez a kétszeres városon kívüliség együtt határozza meg a spártai és kyrénéi királyokról ránk maradt kép sok vonását. A Battiadák ugyanis nem csak barbár vonásokkal rendelkeznek: a Battos őseiről, származásáról, isteni kiválasztottságáról szóló elbeszéléseket csak a hēróstörténetek segítségével érthetjük meg igazán. Hasonlóképpen a spártai királyok jellemzésekor sem lehet elkerülni a barbárokhöz való hasonlóság említését. „A lakedaimóniak ugyanúgy gyászolják meg a halott királyait, mint az ázsiai barbárok” (Hérodotos VI. 58).

Hérodotos művének egyik leghíresebb párbeszéde a görög polgárok fölött álló törvények hatalmát állítja szembe Xerxés uralmával a perzsa alattvalók felett (VII. 104). Ez a beszélgetés készíti elő Leónidas és emberei hihetetlen helytállásának történetét, és ad magyarázatot már előre a görögök még hihetlenebb végső győzelmére – és ez a magyarázat egy szóban összefoglalva: a polis. Hérodotos ugyan nem hangsúlyozza túl, de elfelejtünk sem engedni, hogy a beszélgetés két király között hangzik el. Az, aki a barbár uralkodóval, Xerxesszel vitába szállva ebben a hérodotosi beszélgetésben megfogalmazza a polis lényegét – a törvények uralmát –, Démaratos, egy (volt) spártai király.

Gomme, A. W. 1956. *A Historical Commentary on Thucydides Books IV–V* 24. Oxford.

A helótákkal való negatív bánásmódhoz (a *krypteíákhöz*) lásd az alábbi, nagyon alapos áttekintést:

Ducat, J. 2006. *The Krypteia: Spartan Education. Youth and Society in the Classical Period*. Swansea, 281–331.

Ez az írás egyszerűsít, és nem veszi figyelembe a lakedaimóni társadalom számos (*perioikosokon*, helótákon, *homoiosokon* [„egyenlők”, azaz polgárok] kívüli) csoportját, mert a gondolatmenet szempontjából nincs jelentőségük, oda könnyedén beilleszthetők. Ezekhez – például a *neodamódésekhez*, a felszabadított helótákhoz („közösségbe újonnan besorozottak”!), illetve a helóták státuszához lásd Németh Gy. 1999. *A polisok világa*. Budapest. Németh kötete áttekinti a királyságra vonatkozó elméletek jó részét is. Továbbá megjegyezhető, hogy a spártai királyok a 6. század legvégétől már nem vonulnak együtt hadba, így – ahogy Hérodotos fogalmaz (V. 75) – szétválasztják a Tyndaridákat (értsd: a királyokkal vonuló szobraikat) is. Világos azonban, hogy ez az információ csak megerősíti az eredeti összekapcsoltság tényét. A kérdéshez lásd még Xenophón: *Hellénika* V. 3. 20.

Xenophón *A lakedaimóniak állama* című szövegéhez lásd:

Proietti, G. 1987. *Xenophon's Sparta: An Introduction*. Leiden.

A spártai királyok szerepéhez, a történeti és az alkotmányjogi háttérhez lásd:

Baltrusch, E. 1998. *Sparta: Geschichte, Gesellschaft, Kultur*. München.

Snodgrass, A. 1980. *Archaic Greece. The Age of Experiment*. Berkeley – Los Angeles.

- McGlew, J. F. 1993. *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*. Ithaca–London.
- Jones, A. H. M. 1968. *Sparta*. Oxford.
- Hooker, J. T. 1980. *The Ancient Spartans*. London–Toronto–Melbourne.
- Barceló, P. 1993. *Basileia, Monarchia, Tyrannis. Untersuchungen zu Entwicklung und Beurteilung von Alleinherrschaft im Vorhellenischen Griechenland*. Historia Einzelschriften 79. Stuttgart.
- Carlier, P. 1984. *La Royauté en Grèce avant Alexandre*. Strasbourg.
- Christien, J. – Ruzé, F. 2007. *Sparte. Géographie, Mythes et Histoire*. Paris.
- Drews, R. 1983. *Basileus. The Evidence for Kingship in Geometric Greece*. New Haven – London.
- Millender, E. 2009. „The Spartan Dyarchy: A Comparative Perspective”: Hodkinson, S. (szerk.): *Sparta. Comparative Approaches*. Swansea, 1–67.
- A kettős szavazat kérdéséhez: ezen már Thukydides (I. 20) is gúnyolódott, és királyonként egyetlen szavazatra javította, a szakirodalom pedig vele ért egyet, lásd Carlier 1984, 271–272. A királyok „kétszeres voltát” és az ebből levonható következtetéseket azonban nem teszi semmissé, hogy Hérodotos tévesen ezt a politikára is ki akarja terjeszteni.
- A királyok karizmájához lásd:
- Weilwei, K.-W. 2004. *Sparta: Aufstieg und Niedergang einer antiken Großmacht*. Stuttgart. Weilwei szerint a spártai királyok esetében ezt a királyok vezetőkéessége és az isteni származás biztosítja. Vö. még:
- Thomas, C. G. 1974. „On the Role of the Spartan Kings”: *Historia* 23/3, 257–270.
- A peloponnésosi dór identitáshoz, a múlthoz való viszonyhoz:
- Hall, J. M. 1997. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge.
- A vallási kérdésekhez: Richer, N. 2012. *La Religion des Spartiates*, Paris.
- A vonatkozó mitológiai-vallástörténeti anyaghoz lásd:
- Kerényi K. 1977. *Görög mitológia*. Budapest.
- Kyrénéhez a legalaposabb magyar nyelvű áttekintés:
- Körtvélyesi, O. 2000. „Társadalmi struktúra és politikai berendezkedés egy archaikus kori polisban”: *Sic Itur ad Astra* 12/1–2, 181–201.
- Több fontos könyvet és tanulmányt írt Malkin ebben a témában, ezek közül kettő:
- Malkin, I. 1987. *Religion and Colonization in Ancient Greece*. Leiden.
- Malkin, I. 1994. *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*. Cambridge. Vö. még:
- Parke, H. W. 1967. *Greek Oracles*, London. Még mindig megkerülhetetlen:
- Chamoux, F. 1952. *Cyrène sous la monarchie des Battiades*. Paris.

Rung Ádám (1987) az ELTE BTK Ókortudományi Doktori Programjának hallgatója. Doktori dolgozatának munkacíme: *Az archaikus Itália fikciója*.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Wilfried Stroh: Meghalt a latin, éljen a latin! Egy nagy nyelv rövid története (recenzió, 2013/1).

Romulus költözködései

A *Casa Romuli* értelmezései és a kulturális emlékezet Rómában

Rung Ádám

Azt nem tudjuk, hogy Romulus élt-e, de az biztos, hogy Rómában lakott. Olyannyira, hogy a szövegek tanúsága szerint a klasszikus ókorban azt is tudni vélték, hogy a városon belül hol, melyik házban. Ezekkel a szöveghe-lyekkel kapcsolatban azonban két probléma is felmerülhet a modern olvasóban, ezekkel foglalkozom a következőkben. Az első probléma viszonylag prózaibb, de annál érdekesebb: valamit kezdeni kell azzal a zavarba ejtő helyzettel, hogy *Casa Romuli* („Romulus kunyhója”) nevű objektumot a Város két különböző helyén is emleget a hagyomány. A másik probléma kevésbé kézenfekvő és absztraktabb is, de talán még fontosabb, és az első kérdés megválaszolásához is elvezethet: mi valójában a *Casa Romuli*? Persze az is érdekes kérdés, hogy fizikai valójában mi, de az még érdeke- sebb, hogy milyen módon értelmezik a történelmi korok városlakói, milyen történe- tek, esetleg kultuszok kötődnek hozzá, mit jelképez, és legfőképp, mi a funkciója a Város életében.

Ennek megfelelően gondolatmenetem a következőképpen épül fel: először is rö- viden áttekintem a tárgyak és helyek szerepét a hagyományok és a történelmi emlé- kezet alakulásában általában, majd áttérek a Romulus-házról gyűjthető információk tárgyalására, ismertetve a történetírók beszámolóit és a régészet eredményeit. Ezután, értékelve a korábbi értelmezéseket, megkísérlek választ adni először az első kérdésre. A másodikra úgy térek át, hogy ismertetem és csoportosítom az Augustus-kori és a kora császárkori irodalom értelmezéseit a házzal kapcsolatban, a csoportosításhoz azt a jelenséget véve alapul, amit Jan Assmann a múlt *mitomotorikájának* nevez. Végeze- tül pedig, mintegy összegzésként, a kunyhóval kapcsolatos hagyomány tanulságaiból megpróbálok általános következtetéseket levonni a római emlékezetkultúra természe- tére nézve.

„Szalma Lajos tanár úr róta a köröket, mintha a méterek percek volnának, és visz- sza lehetne ballagni az időben”, olvasom szülővárosom egy nekem is kedves sétá- nyáról Grecsó Krisztiánnál¹ – és megdöbbenve konstátalom, hogy a hely, amelyről beszél, tényleg mennyire alkalmas erre a játékra. Ahogy a szerző is megemlíti egy pár mondattal fentebb, első látásra egészen meglepő ez a reprezentatív sétány egy ilyen kis mesterséges vízfolyás partján, és a szemelőben könnyen támad az az érzés, hogy mintha tényleg azért tagolták volna ilyen akkurátusan szobrokkal és padokkal, hogy az így keletkező egyforma térközök az idő periódusaira emlékeztessenek. Ha ez a pár évtizeddel ezelőtt létrehozott, legfőképpen 20. századi hősök (esetenként kissé *torvis oculis*) portréival megrakott csatornapart egy 21. századi vidéki városban ilyen inten- zív és esetenként akár egységes jelentéseket tud hordozni a város lakói számára, akkor mit várjon az ember magától Rómától?

Már csak azért is, mert a klasszikus antikvitás rendkívül nagy jelentőséget tulajdo- nított az idő és a tér (és persze a szövegek) *helyei* (τόπος, *locus*) közti párhuzamnak. Jellemző az antik retorika görög eredetű, de a rómaiaknál talán még inkább szár- ba szókkent mnemotechnikai eljárása, az elmondandó szöveg elemeinek képzelet- beli terekbe rendezése.² Eszerint a szónoknak, hogy emlékezzen arra, mikor mit akart mondani, valós vagy képzeletbeli tereket, főleg épületeket kell maga elé képzelnie,

és ezeknek a térbeli szerkezetébe kell helyezni a mondandója időbeli részeit jelképező tárgyakat. Hogy az *ars memoriae*, az emlékezet művészete a rómaiak esetében milyen nagy karriert futott be és mennyire magától értetődővé vált, arra látványos példát jelenthet Cicero *De finibus*-ának egy helye, ahol a dialógus Piso nevű szereplője szerint a helyek szinte erőszakkal kínálják fel magukat arra, hogy memorizálásra használják őket: *tanta vis admonitionis est in locis; ut non sine causa ex iis memoriae ducta sit disciplina.* (Cicero: *De finibus* V. 1–2) – tehát nemcsak mi látjuk el emlékezeti tartalmakkal a fizikai helyeket, hanem ez szinte eleve beléjük van kódolva.³ Ahogyan a fenti kortárs idézet is mutatja, ez a fajta emlékezés semmilyen emberi kultúrától nem idegen, ezek a szöveg^{helyek} viszont, különösen, ha összevetjük őket

azzal, ahogyan Róma városát (a modern nemzeti fővárosok előképeként) emlékezeti helyek rendszereként megalkották, jól mutatják, hogy a rómaiak számára mennyire *second nature*-re, beidegződéssé válhatott az idő helyként való elképzelése.

Egy másik fontos oldala idő és hely kapcsolatának a szakralitás, a mítosz és a kultusz viszonya a helyhez – ez tulajdonképpen a fenti jelenségek csoportokra vonatkoztatott, és így több szempontból is közvetettebb megfelelője. A tájba helyezett szent hely vagy emlékhely valahogy úgy viszonyul a közösség kultúrájához, mint az *ars memoriae* módszere szerint elképzelt épületek szobái az egyén emlékezetéhez.⁴ A közösségi emlékezet helyei, ahogyan azt Maurice Halbwachs meggyőzően mutatta ki a korai kereszténység és Jeruzsálem példáján, mindig attól válnak érdekessé, hogy *szemiotizálódnak*, azaz a közösség szempontjából fontos, normatív erővel bíró időbeli történésekhez kötődnek, és átveszik azok jelentéseit. Hogy ennek a kapcsolatnak mennyi köze van magukhoz a történeti eseményekhez, az szinte irreleváns, csak a közösség kulturális rendszereihez való viszony számít: hogy a klasszikus példát említsük, Jézus élete, tanítása főképp Palesztina vidéki részén zajlott, a szenvedéstörténetet a közvetlen tanítványoknál többre értékelő későbbi kereszténység szent helyeivé viszont mégis inkább a halála előtti pár naphoz kötődő jeruzsálemi helyek váltak.⁵

Ugyanez a típusa a helyhez kötődő szakralitásnak a rómaiak számára is fontos volt,⁶ erről tanúskodik a liviusi Camillus később is megemléztető, a Város evakuálása ellen szóló beszédének (*Ab urbe condita* V. 51–54) egy részlete: *Nullus locus in ea non religionum deorumque est; sacrificiis sollemnibus non dies magis statim quam loca sunt, in quibus fiant* (V. 52. 2) – eszerint a rómaiaknak azért nem szabad elhagyniuk a galloktól siralmas állapotban visszaszerzett várost, mert számukra

1. kép. Kunyhó alakú urna a Kr. e. 8. századból
(Walters Art Museum,
Baltimore – forrás: Wikimedia Commons)

a város egyes helyei ugyanúgy szent jelentőséggel bírnak, mint a szakralitást, a tisztán kulturális tartalmakat időről időre megjelenítő szent idők, az ünnepek. Szintén ide tartozhat az a híres mondat, amellyel Cicero Varro antikvárius munkáját méltatja: a helyekre vonatkozó etimológiái, aitiológiái és kultusztörténetei szinte „viszszavezették” a korabeli Róma lakosait a régi hazájukba.⁷ Ez a szentség-képzet Róma egyes helyein még évezredekkel a hozzájuk kötődő kultuszok felhagyása vagy átalakulása után is rajtaragadt, vagy fel-feléledt velük kapcsolatban, gondoljunk csak a Iuno Moneta temploma után a Santa Maria in Aracoeli bazilikát a hátán hordó dombhátra a Capitoliumon, vagy a számtalan más, mára kereszténnyé vált antik szent helyre.⁸

A folyamatos kultusz mítikus helyeinél kevésbé egyértel-

mű és kontinuos a változó kultikus súlyú mítoszok helyeinek státusza: egy szakadás és az azzal járó régmúlt-képződés bekövetkezése után vannak sikeres szemiotizálások, mint a Szentföld esetében, de úgy is járhat egy szent hely, ahogyan a híres római *Lapis Niger*, azaz a Forum Romanumon található fekete kőből kirakott, kőkerítéssel elkerített négyszög. Bár a klasszikus kor forrásai több különböző változatot is közölnek arról, kinek a sírja (vagy kié lett majdnem), a régészet eredményei alapján úgy tűnik, hogy már a nevét adó fekete márványburkolat is úgy került rá, hogy a Kr. e. 4. századi városlakók már csak annyit értettek a hely funkciójából, hogy szent hely, és valahogyan meg kell védeni. A föld a burkolat alatt a mai tudásunk szerint ténylegesen őriz egy 7-6. századi feliratot és ugyanekkori tárgyakat is, sírt viszont, túl közel lévén a Forum templomaihoz, természetesen nem.⁹

Ennél tehát, úgy tűnik, jóval sikeresebb folyamat lehetett a *Casa Romuli* szemiotizálása, azaz a köré kiépülő kultuszok és jelentéstartalmak kialakulása. Jelentős számú történetíró említi az épületet a történelmi Róma kapcsán, és szinte mindannyian kiemelik, hogy a házat egyszerű állapotában őrizték meg a rómaiak, újra és újra vályoggal, a tetőn pedig szalmával javítva a sérüléseket.¹⁰ Szintén megegyeznek a források abban, hogy a márványváros lakói igen nagyra tartották a sárkunyhót a város kellős közepén, közismert látványosság volt, és speciális szertartások is kötődtek hozzá – ez utóbbiak miatt legalább egyszer le is égett.¹¹ Amiben viszont nem egyeznek meg a források, az a Romulus-ház pontos helye: a központi elhelyezkedés biztos, de mind a Palatinus, mind a Capitolium neve felmerül a szövegekben. A szövegek nagyobb része, mint Cassius Dio, a halikarnassosi Dionysios és Varro a Palatinust említi,¹² Plutarchos pedig kifejezetten ki is emeli, hogy Titus Tatius, a szövetséges szabí-
nok királya volt az, akinek a Capitoliumon volt háza Romulus

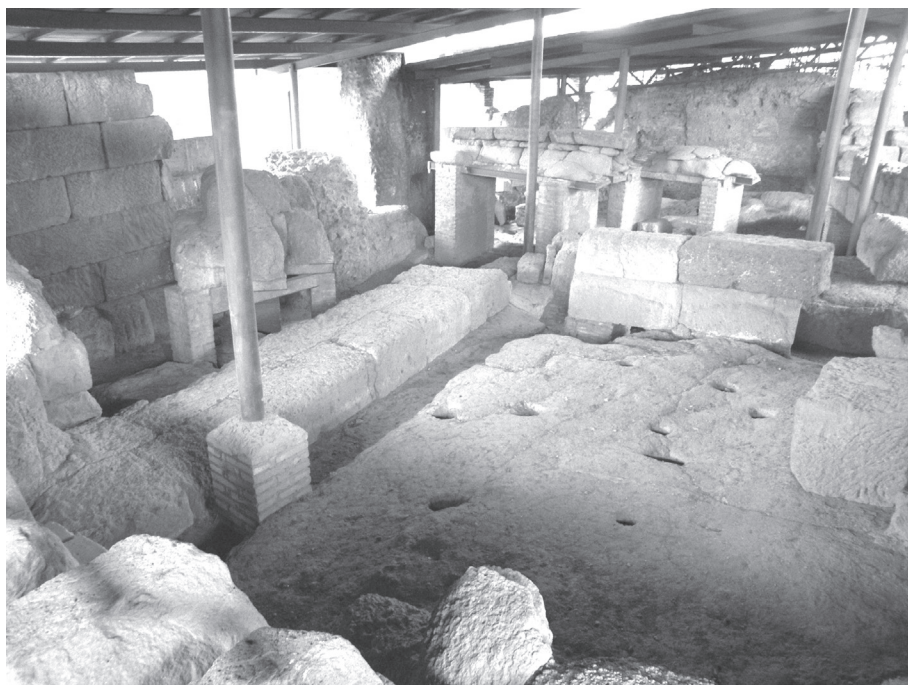
idejében. Szintén itt emlegeti a *Casa Romulit* a Kr. u. 4. századi jegyzék, a *Notitia Regionum* is.¹³ A rivális hagyományt főképp szükségű utalások képviselik, amelyek általában a capitoliumi Iuppiter Optimus Maximus-templom és a kunyhó kontrasztját emelik ki, kivéve az építész szakíró Vitruviust, aki a kunyhót más, primitívebb építészeti hagyományokkal rokonítja.¹⁴ A régészeti eredményei, úgy tűnik, a Palatinus mellett szólnak: a domb délnyugati magaslatán, az ősi lépcsőktől jobbra valóban vannak kora vaskori ovális kunyhókra utaló cölöplyukak és árok.¹⁵ Bár ezek bármelyikének azonosítása Romulus házával nyilvánvalóan problémás (és természetesen a Capitoliumon is vannak igen ősi településnyomok),¹⁶ a palatinusi romok nagyjából tényleg ott vannak, ahol Dionysios alapján lenniük kell, ráadásul nagyjából azt a típust is mutatják, amelyet a kunyhó alakú urnák és a későbbi római építészeti hagyományok alapján a legősibb római lakóházakénak szoktunk tartani. Kerek vagy ovális, cölöpvázaz, paticsfalú kunyhók, valószínűleg túlméretezett szalmatetővel és a lefolyó vizet elvezető, a sziklába vájt árokkal.¹⁷

A probléma nyilvánvalónak tűnik: meg kellene magyaráznunk valahogy a kettősséget. Mielőtt azonban ennek nekivágunk, célszerű feltenni pár kérdést magával a kérdéssel kapcsolatban. Egyrészt nyilvánvaló, hogy Romulus igazi házát mi már nem akarjuk megkeresni. Másrészt, ha ezáltal a hagyomány működésére, a rómaiak nézőpontjára redukálódott a kutatásunk, felmerülhet, hogy kérdés volt-e az ókoriaknak egyáltalán, érdekelte-e őket, hogy vajon melyik az eredeti, vagy legalábbis eredetibb? Bizony van rá esély, hogy voltak olyan tér- és időbeli szeletei az ókornak, amelyek számára nem volt ez probléma: Dionysos szülőhelyét, Nysát például a görög hagyományok zökkenőmentesen megtűrik több különböző helyen is (Thrákiától Indiáig); olyan is van viszont, hogy felmerül egy szent hellyel kapcsolatban az eredetiség kérdése – erre talán a legjobb példa Kallimachos aggályoskodása Zeus szülőhelyével kapcsolatban a hozzá szóló himnusz elején.¹⁸

A kérdés tehát többé-kevésbé feltehető, és több válasz is adható rá. Ezek közt egyszerűbbek és bonyolultabbak is vannak, én itt öt, korábban már megfogalmazott változatot tekintenék át, illetve bevezetnék egy újat. Egyrészt lehetséges, hogy egyszerűen félreértéssel van dolgunk: ez esetben a Palatinus jobban dokumentált és tovább fenn is tartott példánya volna az, amelyhez a *Casa Romuli* hagyományai kötődtek a történelmi időkben, a Capitoliumon Romulus házát említőket pedig az Arxon található *Auguraculum* vagy a *Curia Calabra* tévesztette meg.¹⁹ Ezek kicsiny, a madárjósáshoz, illetve a naptárhoz kötődő épületek voltak, amelyeket a felelősök a palatiumi Romulus- emlékhelyhez hasonlóan folyamatosan restauráltak archaikus állapotukba, nyilvánvalóan szintén kultikus okokból.²⁰ Másrészt, a mítosz gondolatmenetét követve, logikus magyarázat volna elkülöníteni azt a házat, amelyben Romulus és Remus felnőttek, attól, amelyben Romulus királyként élt, a város megalapítása után: így egyenesen szükség is lenne a két kunyhóra.²¹ Hasonlóan izgalmas Alföldi András értelmezése, aki szerint ténylegesen létezik mind a két kunyhó, de a capitoliuminak kell az eredetinek lennie, mivel az kívül esett a romulusi város *pomerium*-án, azaz szakrális határán, ezáltal jobban illeszkedve a pásztorkirály figurájának mítikus keretéhez, amely szerint kívül is kell esnie (és így a palatinusi példány talán épp a szintén ott lakó Augustus propagandájának terméke lehetne).²² Ennek alátámasztásaként a mítikus séma meggyőző párhuzamait hozza a perzsa Nagy Kyros gyermekkorának helyszínéként tisztelt pásztorkunyhóval és egy talán hasonló athéni hagyomány nyomaival (amely egyébként Vitruviusnál is megjelenik).²³ Ennek a forgatókönyvnek ugyanúgy elképzelhető a fordítottja is, állítja André Baland: ez esetben az eredeti palatinusi helyről Augustus helyezte volna át a kunyhó-kultusz fókuszát a capitoliumi templom *temenos*-ába, talán éppen valamiféle propagandisztikus szerénységből, eltávolítandó magát Romulustól, akinek végül is, eredeti szándékával ellentétben, a nevét sem vette fel.²⁴ Ke-

vésbé nyújt megoldásményt az eddigieknél, de talán mélyebben szánt az a megoldás, amelyet Catharine Edwards javasol a római helyszínek irodalmi szerepéről írott könyvében: szerinte a kettős hagyomány többé-kevésbé tudatos fenntartása a római történelem többszólamúságának párhuzamaként értelmezhető, amelyet a császárkori szerzők még az erős politikai nyomás ellenére sem akartak feladni.²⁵

Ha mindezek a lehetőségek bele is játszhatnak a kettősség kialakulásába (az *egyetlen* ok igényét, azt hiszem, fel is adhatjuk), én egy hatodik magyarázatban vélem azt fő okot megtalálni, amely fenntarthatta azt. Régi közhely, hogy a házak tükrözik azt, hogy milyen az, aki bennünk lakik. Romulus egyik fontos tulajdonsága, hogy kettős természetű, isten és ember is, ráadásul nem is a saját nevén, mint egy görög hős, hanem földi halálával vagy feláldozásával vagy elragadtatásával átlényegülve az ősi római mezőgazdasági istenné, Quirinuuszá

2. kép. A Palatinuson ma *capanna di Romolo* néven ismert maradványok
(forrás: Wikimedia Commons)

– úgy tűnik, a rómaiak számára nem lehetett teljesen új dolog a krisztológia kérdésköre a kereszténység felvétele után. Ennek megfelelően teljesen rendben lévőnek tűnhetett a római közvélemény számára, hogy egyazon isteni erő két avatárja két különböző házzal bír: az egyik bent, az emberek városában van, rögtön szemben a világi hatalom birtokosainak palatinusi házaival, a másik pedig kint, a hétköznapiakon és a politikán kívüli térben – utóbbira pedig Rómában leginkább a Capitolum alkalmas.²⁶

Akármit is kezdünk azzal, hogy Romulus-házból kettő van, az már csak a fenti kisebb szövegek láttán is ténynek tűnik, hogy a rómaiak a történelmi korokban ismerték és felhasználták a város kellős közepén álló pásztorkunyhó képzetét. A fentieknél kevésbé egyértelmű, de talán épp emiatt érdekesebb Augustus- és kora császárkori szövegek is szinte egyenként másra használják fel, mást akarnak mondani az említésével. És az is nyilvánvaló, hogy ez nem csak valamiféle mesemondás vagy üres antikvarianizmus: az alapító szerepű, a személyes emlékezet határán messze kívül eső múltnak és az azt megjelenítő illusztris tárgyakkal mindig a közösséget meghatározó szerepe van. Hiszen ezért őrzik őket, ők pedig ezért őrződnek meg: ha nem *szemiotizálódnak*, azaz nem kapnak normatív és formatív jelentést, szépen lassan elfelejtődnek és eltűnnek.²⁷ Ennek megfelelően megvan a mi kunyhónk körül is az a jelen döntéseit, hozzáállását meghatározó erőter, amelyet Jan Assmann *mitomotorikának* nevez: ha ez Romulus háza, és én Romulus népéhez tartozom, akkor ennek valamilyen viszonyban kell állnia azzal, aki én vagyok, ahogy én látom a világot, ahogy én hozom a döntéseimet.²⁸ Az efféle emlékezésnek Assmann-nál két típusa van: az egyik az alapító emlékezés, amely a közösség jelenének intézményeit igazolja, tölti meg jelentéssel aitiologikus, eredetmondai módon; a másik pedig a kontrasztív emlékezés, amely a jelentésteli múlt valamilyen eseményét vagy állapotát állítja szembe az attól nagyban eltérő jellel.²⁹ Ezt a felosztást én a Romulus-ház esetében egy további síkkal bővíteném, annak megfelelően, hogy az emlékezés alapvetően negatív vagy pozitív elemként tekint-e a kunyhó létére és minőségére, egy négyosztatú rendszert létrehozva (lásd az alábbi ábrát), amelyet kísérleti modellnek szánok a kunyhóról szóló szöveges források mitomotorikai szempontú csoportosítására:

	<i>pozitív</i>	<i>negatív</i>
kontrasztív	„A kunyhó jó, de mi már nem vagyunk jók.”	„A kunyhó nem jó, de mi már jók vagyunk.”
alapító	„A kunyhó jó, ezért mi is jók vagyunk.”	„A kunyhó nem jó, ezért mi sem vagyunk jók.”

Kezdjük azokkal a helyekkel, amelyek kontrasztív emlékezés keretében beszélnek a kunyhóról, ezen belül azokkal, amelyek pozitív színben tüntetik fel azt, röviden megfogalmazva azt mondják: „a kunyhó jó, de mi már nem vagyunk jók”. Ezek a szövegek nyilvánvalóan azok, amelyek az egyszerű házikóhoz a catói *mos maiorum* képzetét kötik, a régi rómaiak parasztos, de hótiszta egyszerűségét megtéve követendő példának. Egészen megállapíthatjuk, hogy ez tűnik a ház értelmezésére a sztenderd keretnek – már csak azért is, mert mélységes összhangban van a római elit „rusztikus” vonzalmaival – gondoljunk Catóra –, illetve a római valláshoz ezer szállal kötődő római sztoicizmussal. A többi értelmezés mintha mind ehhez és az ezzel rokonokhoz képest lépne fel.³⁰

Egyértelműen ide tartozik a Róma leendő helyén Aeneas körbevezető Evander király monológja Vergilius *Aeneis*-ének nyolcadik énekében, amely Evander saját palatinusi kunyhójáról szól. Itt első olvasatban nem a mi kunyhónkról van szó, de a pásztorkirály alakja és a hely egyezése egyértelműen felkeveri a két római eredetmonda hagyományos sorrendjének állóvizét – amint Propertius esetében látni fogjuk, nem is egészen egyedülálló módon. E kunyhó küszöbén a származásához méltóan bukolikus lelkületű arkádiai hős az egyszerű élet tiszteletére igyekszik tanítani Aeneas és a nyájas olvasót (első körben az előbbtitől származó római olvasót), miközben formailag a szegényes környezet miatt mentegőzik:

*aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
finge deo, rebusque veni non asper egenis
dixit et angusti subter fastigia tecti
ingentem Aenean duxit, stratisque locavit
effultum foliis et pelle Lybistidis ursae.*

„Merd, vendég, megvetni a javakat, és magadat is formáld
[ezzel?] méltóvá

az istenihez, ne fanyalogva lépj e szerény dolgok közé!”,
mondta, és a szűkös ház fedele alá
vezette a nagy Aeneas, és a leterített lombokhoz irányította
a leheveredőt, meg a líbiai medve bőréhez.

Vergilius: *Aeneis* VIII. 364–368

Ez a hely, úgy tűnik, nem csak a *Casa Romulira* egyértelmű utalás, hanem Augustus palatinusi házára is: az összehasonlítás pedig, bár nem explicit, olvasható figyelmeztetésként is a kialakuló új rend vezetői felé.³¹ Vergilius még egyszer említi ebben az énekben „Romulus szalmatetős palotáját”, Aeneas pajzsának leírásakor – persze a Capitolumon, és persze mindenféle reflexió nélkül a kettő közötti lehetséges ellentétre.³²

Ide is sorolható a liviusi Camillus már említett, a rómaiak elköltözése elleni beszéde is, ha annak címettségének az Augustus-kor olvasóit tekintjük: ebben az esetben a római régmúlt erénye beszél az egyszerű ház kapcsán a jelen fényűzőihez – talán nem véletlenül nyerte el Augustustól a *Pompeianus* minősítést Padova szülőtte.³³ Erre a helyre még visszatérünk.

Ha másképp is, de ez a motívum jelenik meg Propertius elégiáinak második könyvében, a 16. darabban. Bár ez a könyv még egyértelműen az elégikus szerelem jegyében íródott, a szalmatetős kunyhóban lakó római vezetők képe azt jelképezi, amit jelképeznie kell, a régi egyszerűséget a jellel szemben.

*atque utinam Romae nemo esset dives, et ipse
straminea posset dux habitare casa!
nunquam venales essent ad munus amicae
atque una fieret cana puella domo.*

Bár senki ne lenne gazdag Rómában, és maga
a vezér is szalmakunyhóban lakna!
Sose lennének ajándékokért eladók a barátnők,
és akkor egyetlen házban öszülne meg a lány.

Propertius II. 16. 19–22

3. kép. Vesta temploma Cassius és Nero érméin (forrás: romancoins.org)

Mindez persze nem történhet minden ironia nélkül, hiszen egyrészt megint a vezérek házai vannak terítéken, másrészt pedig egy gazdagabb férfihoz átpártolt elegáns *barátnő* kapcsán merül fel az új idők-új erkölcsök kárhóztatása – az augustusi törvények szerint elképzelt háztartásokról, törvényes férjekről és feleségekről természetesen szó sincs.

A kontrasztív-negatív látásmódra („a kunyhó még nem volt jó, mi már azok vagyunk”) is találunk példát a szövegekben, mindenekelőtt Ovidiusnál, aki a *Fasti*-ban két helyen is szembeállítja a kunyhót és vele a „primitív” Romulust a „modern, rendezett” Augustus-korral:

*pluris opes nunc sunt, quam prisci temporis annis,
dum populus pauper, dum nova Roma fuit,
dum casa Martigenam capiebat parva Quirinum,
et dabat exiguum fluminis ulva torum.*

[...]

*aera dabant olim: melius nunc omen in auro est,
victaque concessit prisca moneta novae.
nos quoque templa iuvant, quamvis antiqua probemus,
aurea: maiestas convenit ipsa deo.*

[Ianus:] „Nagyobb a bőség most, mint a régi kor éveiben, míg a nép szegény, míg Róma új volt, míg apró kunyhó foglalta magába a Mars-fia Quirinust, és a folyó hínára adott szerény párnát.

[...]

Bronzot adtak egykor [az isteneknek]: most jobb szerencsét hoz az arany:

legyőzve átadta a helyet a régi pénz az újnak.

Nekünk tetszenek az aranytemplomok is, bármennyire szeretjük a régieket:

a fenség jól illik az istenhez.”

Ovidius: *Fasti* I. 197–200; 221–224

Itt tehát egyértelmű a helyzet: nem olyan nagy baj az, hogy már nem a kunyhóknál tartunk, nemcsak az embereknek kényelmesebb így, de az anyagi világon kívüli isteneknek is jobb (maga Ianus isten jegyzi meg rosszmájúan, hogy azért az aranyat ő is jobban szereti a bronznál): a régiek szeretete mellett is haladni

kell a korral. A másik említés pedig, talán még sokatmondóbban, a szabin nők elrablásának történetében szerepel.³⁴ Ebben az olvasatban a kunyhó azt jelképezi, hogy mennyivel többre vitte Róma a szerény, de egyben kaotikus, vad kezdeteknél. Ez a kép nemcsak azzal áll összhangban, ahogyan az aranykori római irodalom az archaikus elődökről beszélni szokott (például lásd Horatiust Luciliusról, Plautusról vagy Enniusról), hanem azzal is, ahogyan (ismét csak Jan Assmann megfigyelése szerint) a nagy ókori társadalmak etnogenezis-mítoszaik alaphelyzeteként egyfajta kultúraelőttiiséget, káoszt szoktak megjeleníteni (persze nyilvánvalóan hamisan, a kialakulásukhoz vezető másféle kultúrák helyett), általában főképp hatalmi struktúrájuk legitimálása érdekében.³⁵ Persze azzal kapcsolatban, hogy ezt az egészet Augustus és Ovidius esetében mennyire kell szó szerint érteni, azt hiszem, bármelyikük valamelyes ismerete sugallhat ötleteket.³⁶

Alapító jellegű olvasatok is tapadnak a kunyhóhoz, természetesen. Az alapító-pozitív értelmezések motívumai („a kunyhó jó, ezért mi is jók vagyunk”), *per definitionem*, szorosan összefonódnak a már említett kontrasztív-pozitívakkal, a besorolás csak attól függ, hogy a jelenlegi közösség tagjai az összehasonlítás tárgyai az ősi egyszerűséggel, vagy egy külső entitás az, amelyhez képest Róma (ekkor koherensen) egyszerű és szerény. Ebbe a csoportba tartozhat az idősebb Seneca retorikai gyakorlatának egyike, amelyben a kunyhó annak a szimbólumaként jelenik meg, hogy Róma tulajdonképpen nem elegáns származású város, olyannyira nem, hogy a lehető legrégebbi nemesi családja (Romulus leszármazottaié) is egy nyomorúságos viskóba vezet.³⁷ Jellemző a mű fiktív peres helyzeteinek abszurdítására, hogy ebből az következik: a kalóztól kiszabadult nemesifjúnak nem szégyen feleségül vennie a kalózkapitány segítőkész lányát, még akkor sem, ha egy dúsgazdag árva kezét is választhatná helyette. A világ tehát, amelyben ez a szituáció létrejöhet, az antikvitás nemzetközi tengereinek emberek elrablásán, adás-vételén sem fennakadó világa: Róma ezzel szembeállítva jelenik meg az egyszerű származású, lelkiükben meggazdagodva is a szegénység eszméit őrző derekak városaként. Hogy a rómaiakban megvolt ez az önérzet, főleg a görögökkel szemben, azt nem is szükséges részletesen ecsetelnem. Pikáns kontextust ad ennek a helynek egyébként az is,

hogy maga az ifjabb Seneca fordítja ki ugyanezt a képet az anyjához írt vigasztalásában: bármilyen szép mese is a rómaiak ősi egyszerűsége, az embernek mégsem holmi mesék miatt kell szerénynek lennie, hanem a nemzetek felett álló (de azért leginkább mégis görög) filozófia tanulságai miatt.³⁸

Ugyancsak valamiféle alapító mítosz szemléletes megfogalmazása is lehet Vergilius leírása Evander Palatinusáról. Itt ugyanis nemcsak hogy a régi, derék rómaiakat (és talán Augustus a hagyomány egy ága³⁹ szerint szerény házáat is) felidéző szerény mezőgazdasági települést látunk, de a kunyhók tözsomszédságában már az ősi pásztorkirály is megteheti azt, amit a rómaiak később is oly nagy előszeretettel tettek: tud romokat mutatni, amelyeket az egykor a földön járt istenek, Saturnus és Janus építményeinek mond.⁴⁰ Hogy a romokkal való együttélés pozitív vagy negatív töltetű, az értelmezés kérdése: ha Lucanus Trójájának képeire gondolunk, amelynek romosságát a császárkori epikus nagyon hasonló szavakkal írja le, a romok jelenléte erőteljesen baljós.⁴¹ Ha viszont a klasszikus Róma hagyományosan jó, már sokat emlegetett viszonyára tekintünk a saját elődeinek romjaival, például épp a *Casával* is, akkor akár a római hagyománytisztelő egyik alapító történetével is lehet dolgunk.

Nem kényszerülünk ilyen döntésre akkor, amikor a kunyhó, ahogyan Propertius egy (amúgy is problematikus)⁴² elégiájának vonatkozó soraiban, minden archaikus bája ellenére is leginkább Remus erőszakos halálát jeleníti meg:

*qua gradibus domus ista Remi se sustulit, olim
unus erat fratrum maxima regna focus.*

...ahol a lépcsők fölé emelkedett egykor az a háza Remusnak, egykor,
egyetlen tűzhely volt a két testvér legnagyobb királysága.

Propertius IV. 1. 9–10

Nem szükséges hosszasan taglalni, milyen karriert futott be a testvérgyilkosság története mint Róma végeérhetetlen belső konfliktusainak vérfagyasztó előképe,⁴³ a *par excellence* negatív alapító mítosz – „a kunyhó rossz, ezért mi is azok vagyunk”.

Talán nem ennyire sötét, de szintén az alapító-negatív értelmezések körébe tartozik a *Casa Romuli* azon értelmezése, amelyet akkor kapunk, ha ismét a már többször említett hazafias liviusi helyre tekintünk, de Camillus beszédét most eredeti szituációjában, kívülről nézzük, és a közlés címzettjeinek a galloktól felszabadult városka polgárait tartjuk, nem magunkat, vagy a szerző kortársait:

*si tota urbe nullum melius ampliusve tectum fieri possit
quam casa illa conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum
agrestiumque habitare est satius inter sacra penatesque
nostros quam exsulatum publice ire?*

...ha az egész városban egyetlen jobb vagy nagyobb épület sem lehetne létrehozni, mint a mi alapítónknak az a háza, nem lenne-e [még] kunyhókban, pásztorok, parasztok módjára [is] jobb itt lakni, a nekünk szent dolgok és a saját őseink szellemei között, mint közösen száműzetésbe menni?”

Livius: *Ab urbe condita* V. 53. 8

Ez esetben már a címzettek pusztá léte is egy alapító mítosz: a Róma történetében már kezdettől fogva jelen lévő „rossz, nem igazi rómaiak” frakciójának születéséé, akik már alig néhány liviusi könyvre az alapítóktól is elégedetlenek az „igazi” rómaiaknak rendelt kemény élettel, és egy kényelmes, *horribile dictu* etruszk városért, Veiért el is hagynák Rómát. Ez azért is érdekes, mert a mintázat nem példa nélküli a klasszikus ókorban: az Ószövetség egyiptomi fogság-történetének egy értelmezése szerint, függetlenül attól, hogy voltak-e a zsidók Egyiptomban, vagy nem, a szöveg születésekor a húsos fazekak országa már egyáltalán nem egy idegen hatalmat jelenít meg, hanem magát a többistenhittel kacérkodó, a Mediterráneum nemzetközi világába beolvadni szándékozó zsidó királyságot, amelyet az „igazaknak” önmagától kell megvédelmeznie.⁴⁴ Ugyanúgy, ahogy a derék, hagyománytisztelő rómaiaknak Rómát ugyan ezen világ későbbi, hellénizált változatától. Itt persze ismét belebotlottunk a *mos maiorumba*, de most nem azt alapítottuk meg, és nem azt állítottuk szembe a jelennel: paradox módon éppen a hozzá hűtlenek létének *aitionjára* bukkantunk, még mindig a kunyhó lassan meghitté váló falai közt.

Miközben a *Casa Romuli* mint tárgy értelmezéséről beszéltem, úgy tűnhetett, mintha nem is a kunyhóról, hanem annak falai mögé rejtőzve inkább a Romulus-hagyományról beszélnek. Ez azonban – és ezzel írásom konklúziójához közeledem – egyáltalán nem véletlen. Arra is szeretném ugyanis ráirányítani a figyelmet ezzel, hogy a tárgyak és a hozzájuk kötődő hagyományok, értelmezések és történetek evolúciója sokkal inkább, és sokkal több ponton párhuzamos a mítoszok és a hozzájuk kötődő tartalmak tradíciójával, mint elsőre gondolnánk.⁴⁵ Mint az a kulturális emlékezet fent több ponton érintett paradigmájából, illetve kultúraszemiotikai megfontolásokból következik, nem érdemes az egyes történetekben egyszer s mindenkorra megállapítani egyetlen mítikus sémát vagy szimbolikus értelmet, ezek ugyanis ugyanúgy függetlenül képződnek és öröklődnek a történetektől, ahogy a tárgyaktól az értelmezéseik, a hozzájuk kötődő történetek. Másként megfogalmazva, az egyes kultúrák korszakai és a mítoszokat, illetve hasonló emlékezeti/kulturális tartalmakat feldolgozó alkotók nem rendszereket, hanem, kvázi-biológiai terminussal élve, egy kulturális levest öröklönek, amelyben ott vannak az egyetemes emberi igények, az azokat kultúrkörönként szűkítő, történetileg kialakult mítikus sémák, és ott úszkálnak benne maguk a történetek, egyesek egyben, egységesen vagy variánsaikkal együtt, mások újrakombinálható elemeként. Ahhoz, hogy mindezek működésbe tudjanak lépni, valamiféle rendszert kell létrehozni az összetevőkből vagy azok egy részéből, akár egy közösség szinkrón kultúrája, akár egy irodalmi mű alkotása vagy értelmezése esetében: a történeteket össze kell párosítani a társadalom aktuális működésében vagy az adott szövegben igényelt funkciókkal, és mind a két szinten meg kell találni vagy képezni a megfelelő variánsokat. Ezek a kombinációk, még ha egyik-másik a mítosz több generációján keresztül sikeres is marad, végeredményben messze nem állandóak: a mítoszoknak szükség esetén más, korábban recesszív variációi válnak dominánssá, esetleg az egész történet egy más értelmezési keretbe csúszik át, az értelmezési sémák pedig ugyanígy elcsavarodhatnak egy-egy nagy hatású történet kapcsán.

Az az eljárás tehát, hogy egy történetet egyszer és mindenkorra egyetlen mitomotorikus vagy vallástörténeti keretben

értelmezzünk, amint erre a Romulus-hagyomány esete is rámutat, bizonyosan nem helyénvaló. Ha ugyanis visszatérünk a hely–történet és a történet–értelmezés kapcsolatok párhuzamához, akkor úgy tűnik, az antikvitás szemlélete ugyanúgy nem igényelte a történetek sztemerd, megszilárdult értelmezését, ahogyan, egy racionalista megközelítés számára talán különös módon, egy nagyon is materiális emlékhely kapcsán sem jelentett problémát még az sem, hogy abból esetleg több van – nem is beszélve a hely, a hozzá kötődő történetek és az esetleges kultusz sokféle értelmezéséről. A Romulus-hagyomány, s benne a *Casa Romuli* esetének megértéséhez minden bizonnyal a kultúra e sokszólamú felfogásán át vezet az út, amely szerint a „lakott” múlt mindig új konfigurációkba helyeződő im-materiális és materiális emlékek nyomaiból rendeződik össze,

egy olyan dinamikus rendszerbe, amelyben egy-egy elem értelmezése mindig a rendszer egészének működéséhez képest mehet csak végbe. Erre, azt hiszem, szemléletes példát jelenthet a *Casa Romuli*-hagyomány azzal, ahogyan hosszú története során különböző kulturális és irodalmi rendszerekbe kerülve ismétlődően új és új, egymással akár teljesen ellentétes jelentéseket vesz fel. Ráadásul, szintén jellemzően az ilyen jelenségekre, úgy látszik, akárhányszor elfordul a kunyhó körül a világ, és egy új korszak vagy egy új szerző jóvoltából más kontextusba, más értelmezési keretbe kerül, a hozzá kötődő korábbi világok nyomai (ha tetszik, ha nem) ugyanúgy vele maradnak szubverzív, kiegészítő, vagy épp megnyugtató felhangokként, mint a kunyhó zavarba ejtően változatlan külseje.

Jegyzetek

A cikk az Ókortudományi Társaság 2013. november 15-i felolvasó-ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

- 1 Grecsó Krisztián: *A szerető neve*. Grecsó műveinek elbeszélte világában a szóban forgó várost Tótvárosnak hívják, azonban mind a helyszínek leírásai, mind az ide kötődő szereplők a sztereotípiákig jellegzetes családnevei elárulják, hogy többé-kevésbé Békéscsábáról van szó.
- 2 Lásd pl. Simónidész és az összeomlott csarnok története (Cicero: *De oratore* II. 86); a jelenség értelmezéséről pedig Assmann 2004, 29 sk.; és végül vö. ismét a fenti Grecsó-idézettel.
- 3 Vö. Assmann 2004, 40; Edwards 1996, 29.
- 4 Assmann 2004, 60–61; ill. 39–40.
- 5 Halbwachs 1992, 193–235; Assmann 2004, 60–61.
- 6 A rómaiak és a római táj viszonyához lásd Cancik 1995, kül. 254. Ez a cikk a szent teret és annak belső viszonyait kifejezetten „szöveghez”, sőt, „palimpszeszthez” (259) hasonlítja: ezt a párhuzamot másképp, de a továbbiakban én is alkalmazom majd. Vö. még Edwards 1996, 27–28, aki Freudot idézi ugyanerről.
- 7 Cicero: *Academica Posteriora* I. 9.
- 8 Közismert és valamilyen mértékben megalapozott, számomra azonban túlzónak tűnik az az elképzelés, hogy a rómaiak esetében ez a helyekhez kötött emlékeztető típus a görög világban virágzó történeti tárgyú irodalom helyett alakult ki; pl. Havas 2012 (állítva), Edwards 1996, 30 (többeket idézve és cáfolva). Hasonló elfogadása rejlik a catói (lineáris „organikus-szóbeli kultúrájú parasztváros → írásbeli-másodlagos kultúrájú világváros” fejlődéstételező) történelemfelfogásnak Hubert Cancik már idézett cikkében is (pl. 259 skk.), ahol a római köztársaságkor vallásának átfordulását a császárkoréba egyetlen koherens pusztulási/átalakulási folyamatként ábrázolja.
- 9 Richardson 1992, 267–268; a feliratról pedig lásd Adamik 2009, 120–122.
- 10 Dionysios Halikarnasseus: *Antiquitates Romanae* I. 79. 11.
- 11 Cassius Dio: *Historia Romana* ILVIII. 43. 4.
- 12 A Palatinusra eső Argei-szentélyek leírásakor az egyiket, az általa a *gemini*, azaz ’ikrek’ szóból származtatott Germalense nevűt „Romulus szentélye mellé” (*apud aedem Romuli*) helyezi, amely jó eséllyel megegyezhet a Casával, ha az *aedest* itt ’ház’ értelmében olvassuk (*De lingua Latina* V. 54. 1; vö. Collart 1954, 178). Az archaizáló kezdő „g” olvasat a *Cermalus* szokásos „c”-je helyett egyébként valószínűleg épp az etimológiához kell (Collart 1954, uo.).
- 13 Egyértelmű tanúságok a Palatinus mellett: Cassius Dio: *Historia Romana* LIII. 16. 5; Dionysios Halikarnasseus: *Antiquitates*

- Romanae* I. 79. 11; Hieronymus: *Interpretatio Libri Dydimi De Spiritu Sancto* 105; *Notitia Regionum* X; Plutarchos: *Romulus* 20; Propertius IV. 1. 9–10; Solinus: *Mirabilia* I. 16 (*tugurium Faustuli*); Varro: *De lingua Latina* V. 54. 1 (lásd fent), ill. Vergilius: *Aeneis* VIII. 359–365 Evander házáról.
- 14 A Capitolium mellett: Konon: *Diégeseis* 48 (FGH, I. 210); Macrobius: *Saturnalia* I. 15. 10; Martialis VIII. 80. 5–6 (ha ugyan így értjük a szöveget); Seneca maior: *Controversiae* II. 1. 4; Vergilius: *Aeneis* VIII. 652–654 (és Servius *ad loc.*); Vitruvius: *De architectura* II. 1. 5.
- 15 Richardson 1992, 74; *Lexicon Topographicum Urbis Romae* 241; *Topographical Dictionary of Ancient Rome* 101.
- 16 Claridge 1998, 229; ill. a Capitoliumi Múzeum honlapja: http://en.museicapitolini.org/sede/campidoglio_antico/le_origini#c (letöltés: 2013. 05. 19.).
- 17 Ugyanettől a fajta kunyhótól szokták eredeztetni a római rotunda-templomokat, például a Forumon álló Vesta-szentélyt is – ennek kapcsán érdemes kitérni arra, hogy ezeket a példákat szemlélve a szent épületek megőrzésének két különböző útja rajzolódik ki. A *Casa Romuli* esetében látható, eredeti méreteivel és anyagokkal dolgozó megőrzéssel szemben a Vesta-szentély fejlődése során csak az alaprajz alapvető jellege maradt meg, és már a régi ábrázolásokon is terrakotta és bronz díszekkel bír, nem is beszélve a késő köztársaság- és a császárkor görög körtemplommá átvételéről márványrotundájáról (vö. Richardson 1992, 412–413). Hogy ez a különbség két különböző kanonizáló kor ízlését tükrözi, hogy esetleg az eljárások nem is ellentétesek egymással, és az épületek különböző jellegekből adódnak, vagy hogy az egyik egy élőbb, folyamatosabb kultuszra, a másik egy kulturális törés után alapított vagy helyreállított utal, nem könnyű eldönteni, de mindenképpen érdekes végiggondolni az opciókat. A Vesta-templomával egyébként erősen párhuzamos a capitoliumi Iuppiter Optimus Maximus története is: újabb és újabb anyagok és kidolgozási stílusok, állandó alaprajzzal és a szobrászati díszek nagyjából állandó skémáival. Ezzel szemben a *Casa Romuli* esetében talán még az alaprajznál is fontosabb a helyreállításoknál használt anyagok egyezése a korábbiakkal (vö. Richardson 1992, 221–224; Claridge 1998, 237–238).
- 18 Kallimachos: *Zeus* 4–9.
- 19 Servius: *Ad Aen.* VIII. 652–654.
- 20 Richardson 1992, 45; 102.
- 21 Balland 1984, 78.
- 22 Vö. Cassius Dio: *Historia Romana* LIII. 16. 5.
- 23 Alföldi 1974, 111; 117; Vitruvius: *De architectura* II. 1. 5.
- 24 Balland 1984; Edwards 1996, 33; 36–37 (Cassius Dio: *Historia Romana* VIII. 16. 6; Suetonius: *Augustus* 7. 2).

- 25 Edwards 1996, 27–43, kül. 43.
- 26 Azt hiszem, a Capitolium szakrális központjának inherensen „szent” és „elrekesztett” kvalitásai mellett felesleges is volna érvelni, talán két példa érdemes mégis a megemlítésre: hogy patriciusoknak igen régtől fogva tilos volt a dombon lakniuk (Livius: *Ab urbe condita* VI. 20. 13), illetve hogy (amint már említettem) a hagyomány egy ága a szabinok ősi, vallásos népéhez köti ezt a dombot (Plutarchos: *Romulus* 20).
- 27 Vö. Cancik 1995, kül. 260 sk. (a római társadalomtörténet és valástörténet párhuzamáról).
- 28 Assmann 2004, kül. 79–83.
- 29 Assmann 2004, uo.
- 30 Újabb kitérőként ide citálhatnám tipológiai párhuzam gyanánt azt a saját élményemet, amikor nemrégiben először léptem be a dédszüleim tanyájába, amelyet a világháború idején a fiatal férfiak távollétében a nők és az idősök építettek a családnak, és amely, miután belekerült a számomra is jól ismert közös történetekbe, a közelmúltig mások tulajdonában volt – de bővebben mégsem teszem, hiszen már az engem a tanyától elválasztó pár generációnyi távolság is a hely és a történetek újraértelmezését igényli, amit már most is többféleképpen lehetne megtenni, különböző módokon látva a szereplők és a tárgyak viszonyait, különböző elemeit hangsúlyozva a történeteknek, arról nem beszélve, hogy le is lehetne tagadni az egészet. Arra azonban mégis jó lehet ez a példa, hogy ismét illusztráljam, mennyire óvatosan kell bánnunk a késő köztársaság- és Augustus-kori rómaiak „rusztikus múltjával”, amely nem is csak két generációnyira van tőlük, ha értelmezhető távolságban van egyáltalán.
- 31 Edwards 1996, 31–32. Nem teljesen független ez a hely Horatius híres *aurea mediocritas*-ódájától (*Carmina* II. 10) sem, ahol a palatinusi lépcső fejéhez hasonlóan kerül egymás mellé a „roz-zant putri szennye” és a „bántó udvari pompa”, amelyektől a bölcsnek jobb távol maradnia (ezt az észrevételt köszönöm Kozák Dánielnek).
- 32 Vergilius: *Aeneis* VIII. 359–365; ill. 652–654.
- 33 Tacitus: *Annales* IV. 34.
- 34 Ovidius: *Fasti* I. 199–202 és III. 183–184.
- 35 Pl. *Saturae* I. 10 Lucilius „összevissza” verseiről; *Ars poetica* 270–274 az „elavult” Plautusról; *Ars poetica* 258–262 és *Epistulae* I. 19. 7–8 a „gondatlan” és „iszákos” Enniusról; ill. Assmann 2004, 135–136; valamint vö. a különböző *dēmiurgos*-mitoszokkal.
- 36 Vö. Balland 1984, 78–80.
- 37 Seneca maior: *Controversiae* I. 6. 4.
- 38 Seneca: *Ad Helviam* 9. 3.
- 39 Pl. Suetonius: *Augustus* 72.
- 40 Edwards 1996, 11; 31.
- 41 Edwards 1996, 11, hivatkozásokkal.
- 42 Problematikus, mert a két rivális mondanakör (a mi Romulusunk és a trójai eredet) nem a Vergiliusnál általában és Liviusnál mindig látható takaros összefűlésben jelenik meg, hanem (azt hiszem, illőbben a mítosz természetéhez) kissé összegabalyodva. Bár éppen rendezhető úgy is az első pár sor, hogy ez az anomália ne lépjen fel, de szinte nem is lehet nem észrevenni, mennyire nyitva marad az első sorokban a sorrend. Mintha a mi régészetünk elemei keverednének az ellenőrizhetetlen mítosszal, vagy, közelebb lépve Propertius korához, egy hagyományként korábbi Romulus-történetet váltana fel az augustusi Aeneas-történet. Ahogyan erre ott is utaltam, ez a hely erősen párhuzamos a fenti Vergilius-hellyel – Evander figurájának egyik szerepe az *Aeneis*-ben ugyanennek – az egyszerűbb logika (pásztori, majd urbánus eredet) és a hagyomány logikája (urbánus eredet, majd ideiglenes pásztori regresszió) közti konfliktusnak – a megfogalmazása is lehet (a helyeket lásd fenn).
- 43 Pl. Horatius: *Epódosok* 7. 17–20.
- 44 Assmann 2004, 193–223, kül. 197–198.
- 45 Vö. 6. jegyzet, illetve Cancik 1995, kül. 254 és 260 sk.

Bibliográfia

- Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története*. Apollo Könyvtár 30. Budapest.
- Alföldi András 1974. *Die Struktur des voretruskischen Römerstaates*. Heidelberg.
- Assmann, Jan 2004. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest (eredetileg: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992).
- Balland, André 1984. „La Casa Romuli au Palatin et au Capitole”: *Revue des Études Latines* 62, 57–80.
- Cancik, Hubert 1995. „Rome as Sacred Landscape”: *Visible Religion* 4–5 (*Approaches to Iconology*), 250–265.
- Claridge, Amanda 1998. *Rome. An Oxford Archaeological Guide*. Oxford – New York.
- Collart, Jean (kiad. és komm.) 1954. *Varron, De lingua latina, livre V*. Paris.
- Dickie, M. 1985. „The Speech of Numanus Remulus (*Aeneid* 9.598–620)”: *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 5, 165–221.
- Edwards, Catharine 1996. *Writing Rome. Textual Approaches to the City*. Roman Literature and its Contexts. Cambridge.
- Halbwachs, Maurice 1992. *On Collective Memory*. Szerk. és ford. L. A. Coser. Chicago–London.
- Havas László 2012. „Róma mint örök emlékezeti hely – Történetírás helyett, vagy amellel?”: *Történeti tanulmányok* 19 (*A historiográfia műhelyében*), Debrecen, 21–50.
- Richardson, Lawrence, Jr. 1992. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore.
- The Oxford Classical Dictionary*. Szerk. S. Hornblower – A. Spawforth. Oxford, 1947–2003.
- Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Szerk. S. B. Platner – Th. Ashby. Oxford, 1928.
- Lexicon Topographicum Urbis Romae: Vol. A–C*. Szerk. Eva Margareta Steinby. Roma, 1993.

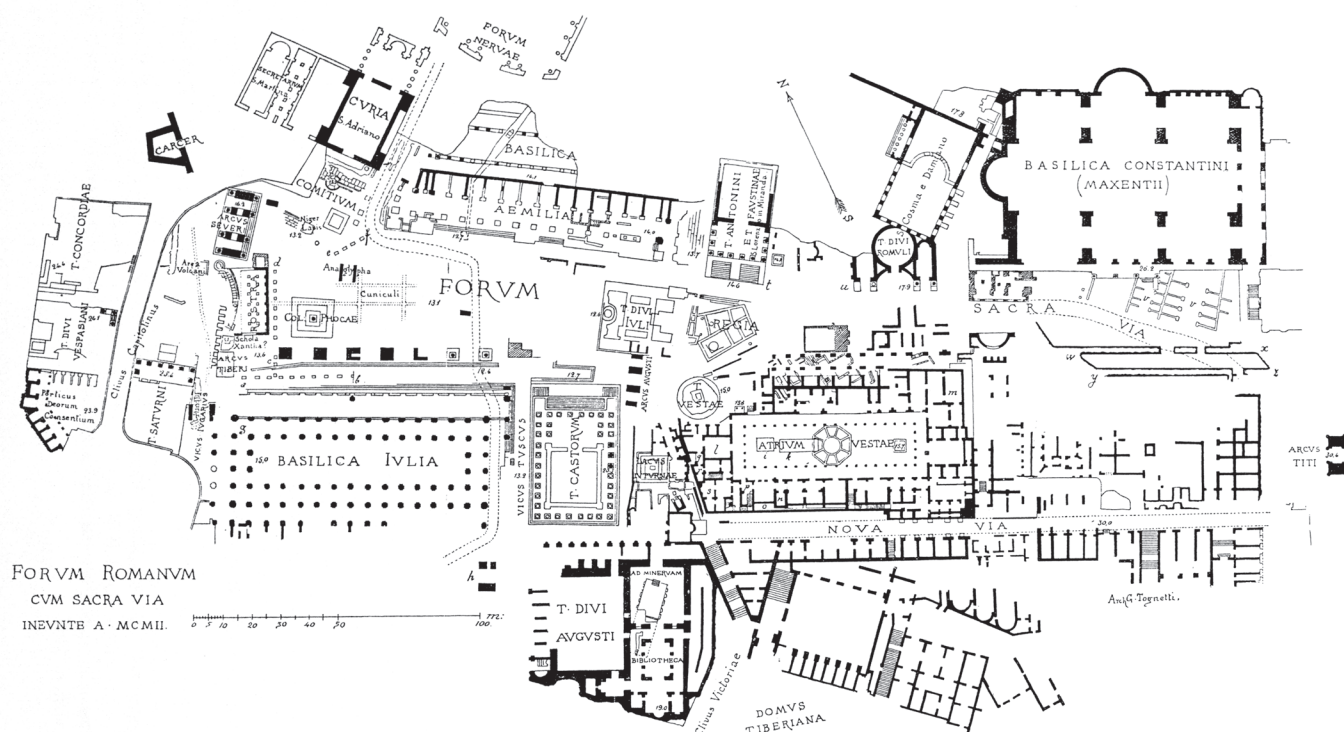
Kristine Iara (1974) klasszika-archeológiát, klasszika-filológiát és ókori történelmet tanult a Kölni Egyetemen (Universität zu Köln), ahol 2007-ben szerzett doktori fokozatot. Jelenleg a késő antik Róma pogány kultushelyeivel kapcsolatban végez kutatásokat a Német Régészeti Intézet és a Ludwig Maximilians-Universität München kutatási programjának keretében.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Pogány kultushelyek a késő antik Rómában (2011/4).

Makacs szentség Túlélő pogány szakralitás a késő antik Forum Romanumon

Kristine Iara

A kutatás rengeteg szempontból vizsgálta már a Forum Romanumot (1–2. kép). Egyesek politikai, adminisztrációs és reprezentációs szerepét elemezték a város és a birodalom életében, más tanulmányok építészeti arculatának változásait vizsgálták, amely mindig az éppen hatalmon lévő uralkodó szükségéhez, igényeihez, kíválmáihoz és követeléseikhez igazodott. Megint mások a városépítészeti aspektusával foglalkoztak, a Forum pozíciójával és funkciójával Róma városának szerkezetén belül, különösen a császárforumok fokozatos kiépülését követő időszakot tekintve.¹ Ami a késő antik kort illeti, a kutatás elsősorban a Forum egykori kiemelkedően fontos, majd egyre hanyatló szerepére koncentrált a városon belül, amely egyúttal Róma egyre csökkenő szerepét is tükrözte a birodalom életében. Azonban a Forum Romanumot összefüggő szakrális térként eddig senki sem vizsgálta meg tüzetesebben. Pedig úgy tűnik, hogy itt a pogány szakralitás sokkal hosszabb ideig fennmaradt, mint a város egyéb területein. Néhány tanulmány ugyan említést tesz erről, de magyarázatképpen általában a nagyszabású építkezéseket hozzák fel. A kö-

1. kép. A Forum Romanum alaprajza egy 1902-es felmérés alapján (Bauer 1996, Abb. 1 nyomán)

vetkezőkben látni fogjuk, hogy nem ez az igazi oka a jelenségnek, más mechanizmusok működtek közre, amelyeket a következőkben „makacs szentségnek” nevezek. A „szentség” vagy „szakralitás” szót a lehető legtágabb értelemben használom, tudatában annak, hogy egy tág, nehezen körvonalazható fogalomról van szó. A kérdést öt példán keresztül mutatom be, amelyeket a kutatás eddig különféle képpen értelmezett.

I. A régészeti, epigráfiai és irodalmi emlékek

A 283-284-es nagy tűzvész² utáni tetrarchia-kori építkezések jelentősen meghatározták a Forum Romanum képét a következő évszázadokban, mivel ezek az építkezések megváltoztatták a Forum terének fő tengelyét és általános elrendezését. Néhány épületet régi formájában építettek újjá a tűzvész után, a Forum terének konceptuális arculata viszont alapvető változáson ment keresztül. A teret ugyanis bekerítették, és megváltozott az irányítása: a *rostrum*okat a két rövidebb oldalon öt-öt díszoszloppal látták el, ezt a két oszlopsort pedig egy harmadik, hét oszlopból álló sorral kötötték össze a tér déli oldalán álló Basilica Iulia homlokzata előtt (3. kép).

Ezen munkálatok során a Forum új arculatot kapott, körülkerített térré vált. Építészeti súlypontja is átkerült a hosszúk tengelyről a keresztirányúra. Ez egyúttal kihatott az innen induló és keresztülhaladó vizuális tengelyekre, valamint a Forumon és környékén haladó összekötő utakra és megközelítési lehetőségekre is.³

A Forum Romanum mindig is egységes területnek számított mind topográfiai, mind funkcionális értelemben, szerepe pedig végig megmaradt köztérnek. Az építészeti elrendezésében, a konceptuális arculatában, valamint a környezetében való elhelyezésében véghezvitt változtatások ellenére a tér mindvégig megmaradt városközpontnak és közterületnek még a késő antik korban is. A konkrét gyakorlati funkciói mellett – az adminisztrációs, törvénykezési, kultikus és politikai történések, azaz a városi és a közélet egymástól elválaszthatatlanul összefonódó elemeinek színhelyeként – a Forumnak különösen kiemelkedő szerepe volt színhelyként és még inkább műemlékként, amely a közös történelmet, a kollektív emlékezetet jelképezte és közös identitást hozott létre. Éppen ezért páratlanul gazdag volt olyan épületekben és műemlékekben, amelyek egy vagy több célt szolgáltak ezek közül. Ezek hozták létre, állandósították és tartották fenn azokat a tartalma-

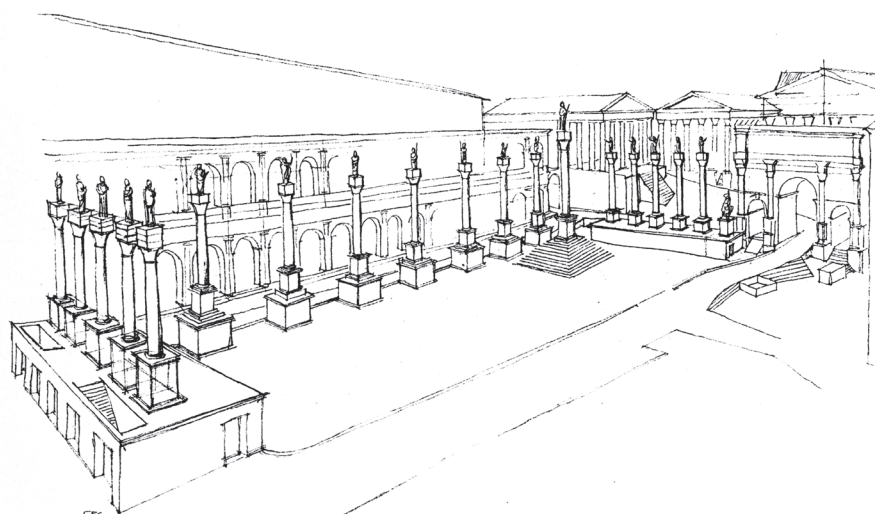

2. kép. A Forum Romanum nyugati irányból (Bauer 1996, Taf. 1. 1 nyomán)

kat és jelentéseket, amelyek alapvető fontosságúak voltak a kollektív emlékezet és a közös identitás számára, amelyek egyaránt vonatkoztak a Forumra és Rómára, a múltban éppúgy, ahogy az adott jelenben.⁴

A késő antik korban a Forum Romanum a reprezentáció sokrétű történetére tekinthetett vissza. Általános jellegét egyrészt állandó (így az épületek vagy műemlékek), másrészt rövid életű elemek (például események, ünnepek, ceremóniák) formálták. Ezek az efemer politikai, ünnepi vagy vallási események⁵ is folyamatosan alakították a Forumot, hiszen legtöbbjük évszázadokon keresztül és rendszeresen megrendezésre került, ezen kívül nagyobb embertömeg jelenlétével járt.

A Forum ezeknek az eseményeknek a helyszíne, ugyanakkor szerves része is volt, a reprezentáció és a látvány színhelye,

3. kép. A Forum Romanum a késő antik korban (LTUR II. fig. 159 nyomán)

4. kép. A Forum Romanum nyugatról nézve: előtérben Divus Vespasianus templomának oszlopai, tőle jobbra a Saturnus-templom maradványa (Entz Géza felvétele)

az akcióé, az észlelésé és az interakcióé. Ezeket az eseményeket az esetek többségében pazar kivitelben rendezték meg, és nagy anyagi ráfordítással bonyolították le. A Forum Romanum mint Róma köztere *par excellence* egyedülálló helyszínnek számított az Urbson belüli többi lehetséges helyszínhez képest. Ez volt a legjelentősebb színpad, ezért a rendezvények megszervezésének elengedhetetlen és alapvetően fontos eleme volt.

A Forum Romanum többfunkciós közterület volt, a legnagyobb fokú szakralitással. Nem csak a városképben volt kiemelkedő és egyedülálló szerepe, hanem (és ez még fontosabb) a rómaiak önmagukról alkotott képében is, hiszen olyan értékeket testesített meg, mint a hagyományok, az évezredek közös történelem, a római mivolt fontossága. Éppen ezért a késő antik korban is megőrizte az identitást képző és reprezentáló tér szerepét, legalábbis az elit számára, függetlenül az egyes személyek vallási hovatartozásától.

A következőkben a Forum északnyugati oldalán álló néhány épületről lesz szó (4. kép). A tér ezen oldalát négy szakrális jellegű épület határozta meg, amelyek egymás közvetlen szomszédságában álltak, önálló szakrális teret alkotva. Egymás mellett állt a Concordia-templom, Divus Vespasianus temploma, a Porticus deorum consentium, amelyek így egy sorban valamilyen szakrális homlokzatot hoztak létre a Capitolium lábánál. Az általuk alkotott vonalra merőlegesen, észak felé irányítva állt a negyedik épület, a Saturnus-templom.⁶ Legutolsó példaként pedig Ianus Geminus *sacelluma* következik.

Első példa: Concordia-templom

A Concordia-templom⁷ a Forum északnyugati sarkában található, a Capitolium lejtőjénél, a Comitiumtól és a Curiától nyugatra. A köztársaságkor közepe táján alapvetően nem vallási

okokból építették, hanem elsősorban a hatalmi erők újbóli kiegyensúlyozására, illetve ennek kinyilatkoztatásaként, amely a templom monumentális építészetében is kifejeződik. A vallási és politikai érdekek összefonódása ezen épület esetében különösen nyilvánvaló, ahogy a templom politikai jelentősége is. Erős politikai jellegének köszönhetően különböző ilyen jellegű funkciók is társultak hozzá.⁸ Ennek ellenére a régészeti anyagban a kultikus tevékenység is tetten érhető: kis- és nagyméretű fogadalmi ajándékok tanúskodnak az egyéni érdekekről és a császár üdvéért tett áldozatokról, tehát mind a vallásosságról, mind pedig a császár iránti lojalitásról.⁹

Az épületből csak kevés maradt meg *in situ*, ma már csak a templom alapozása látható (5. kép). A felmenő falakból és az épületből lényegében semmi nem maradt meg, csupán néhány gazdagon díszített építészeti elem.¹⁰ Mind az épületmaradványok, mind az építészeti

elemek a korai császárkorból valók. A késő antik korra tehető építészeti részletek nincsenek.

Anonymus Einsidlensis 9. századi leírásában a templom architrávján elhelyezett felirat így hangzik:¹¹

*S(enatus) P(opulus)Q(ue) R(omanus)
aedem Concordiae vetustate collapsam
in meliorem faciem opere et cultu splendidiore restituit*

„A senatus és a római nép a régisége folytán összeomlott Concordia templomát szebb arculatúvá tette, építkezéssel és ragyogóbb ékességgel megújította”

A kutatás a feliratot gyakran a templom késő antik korban történt újjáépítésének bizonyítékaként értelmezi azzal érvelve, hogy a *vetustate collapsus* kifejezés erre a korszakra jellemző.¹² A Concordia-templomot emiatt sokan a késő antik Róma pogány motivációjú tevékenységei között az egyik nagy építészeti teljesítménynek tartják. Ez az érvelés azonban nem nyugszik szilárd alapokon. A *vetustate collapsus* formulát és azokat a hasonló szókapcsolatokat, amelyekről úgy tartják, hogy a késő antik korra jellemzőek, már korábban¹³ is használták, ezért nem bizonyítják a késői keltezését.

Akkor milyen információk állnak a rendelkezésünkre a templomról a késő antik kort illetően? Egyrészt nem sok. Ugyanis semmiféle adat nincs a Concordia-templom ebben az időszakban kivitelezett újjáépítésére vagy felújítására nézve. Ha elszakadunk a felirat késő ókori kényszerű keltezésétől, akkor ezzel ki kell húznunk a késő antik templomfelújítások listájának egyik tételét is. Ugyanakkor nem kell foglalkozni azzal a dilemmával sem, hogy egyrészt van egy késő antik feliratunk, amely felújítást említ, másrészt ennek nyoma sincs a régészeti anyagban.¹⁴ Másfelől viszont a Concordia-templom szerepel a 4. századi városkatalógusokban. Az a

tény, hogy Anonymus Einsidlensis még el tudta olvasni a feliratot, azt jelenti, hogy a templom az ő idejében még viszonylag jó állapotban volt.¹⁵ Azaz a Concordia-templom feltehetőleg a késő antik korban is jól láthatóan uralta a Forum északnyugati peremét, még hozzá ugyanabban a formában, ahogy a császárkorban is.

Második példa: *Divus Vespasianus temploma*

A Concordia-templom mellett álló Divus Vespasianus-templom elsősorban politikai jellegű épület. Ez egyértelműen kiderül a feliratából, abból, hogy milyen céllal épült az épület, valamint az építetők, Titus és Domitianus szándékából.¹⁶ Ezt a jelleget még inkább hangsúlyozta az összeköttetés e templom és Divus Iulius temploma között: Divus Iulius és Divus Vespasianus templomai az egyetlen *divus*-templomok magán a Forumon.¹⁷ A császárkorban közvetlen vizuális tengely kötötte őket össze. Miután a Forum rövid oldalain felállították a díszoszlop-sorokat, ezt a tengelyt megbontotta, megtörte és megsokszorozta a számos oszlop és oszlopköz. Az épületek uralkodói szférához való tartozását az oszlopokon felállított császárszobrok tovább erősítették.

Az épület erős politikai jellege és az általa közvetített üzenet ellenére funkciója szerint kétségtelenül templom. Bár nem sok ismeretünk van az említett *divus*ok kultuszának gyakorlatáról, tudunk a *flamenek* és *sodalisok* újonnan alapított *collegiumáról*, amelyet a kultusz ápolására hoztak létre.¹⁸ Az épület egyértelműen szakrális funkcióját a cellában lévő, a kultuszszobor számára felállított bázis jelenléte is megerősíti.¹⁹

Divus Vespasianus temploma korinthusi rendű hexastylus templom. Ma a pronaos három oszlopa látható belőle a párkánnyal, valamint a cella falainak némi maradványa és a kultuszszobor bázisának részletei (6. kép). Az architrávon lévő felirat²⁰ Septimius Severus és Caracalla által kivitelezett felújításról tanúskodik. Egy esetleges késő antik korban történt további beavatkozásról nincs adat. A templomról nem írják, hogy tűz pusztította volna el, és semmilyen forrás nem említi, hogy felújították volna a késő antik korban.²¹

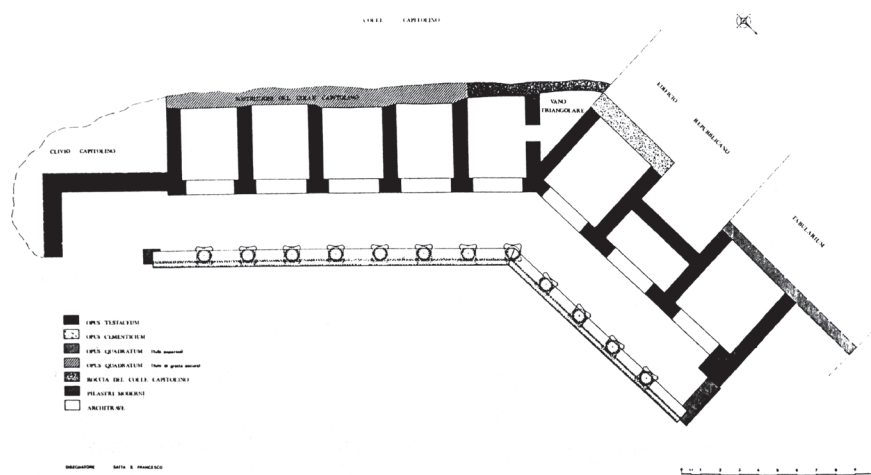
A templom szerepel a városkatalógusokban és más késő antik források is említik. Ebből, valamint abból a tényből, hogy Anonymus Einsidlensis egyértelműen el tudta olvasni a feliratot teljes hosszában, arra következtethetünk, hogy az ő korában a templom még jó állapotban volt. Még ha bizonyos is, hogy legkésőbb a 4. század végétől nem használták többé kultikus célokra, fontos tartozéka volt a Forum szakrális látképének. Jellegzetes, korinthusi rendű, „klasszikus” római szabvány-templomként való megjelenésén túl szakrális kisugárzását vizuálisan még tovább erősítették az oldalsó frízek szobordíszai. A reliefen ábrázolt kultikus eszközök²² az igazi, a kultuszgyakorlásban elengedhetetlen kellékek helyettesítőiként hatottak.

5. kép. A Concordia-templom maradványai (Freyberger 2009, Abb. 21 nyomán)

6. kép. Divus Vespasianus templomának maradványai (Freyberger 2009, Abb. 62 nyomán)

7. kép. A Porticus deorum consentium alaprajza (Bauer 1996, Abb. 7 nyomán)

Kőbe vésvé az örökkévalóságnak azonban folyamatosan és mindig jelen voltak, nem pedig csak a kultusz efemer gyakorlása közben.

Harmadik példa:
Porticus deorum consentium

Divus Vespasianus temploma mellett, a Forum nyugati keskeny oldalát keretező, három épület által alkotott homlokzat külső szélén ma is látszanak a Porticus deorum consentium maradványai. A mai kép az 1850-es években véghezvitt restaurálás eredménye.²³ Az épület két porticusból áll, amelyek egymással tompaszöget alkotva helyezkednek el (7–8. kép). A porticusok mögött és egy alsóbb szinten nyolc, illetve hét helyiség helyezkedett el.

A Porticus deorum más jellegű problémákat vet fel, mint az eddig tárgyalt két épület. Először is lássuk a feliratot az architrávon:²⁴

[Deorum C]onsentium sacrosancta simulacra cum omni
lo[ci totius adornatio]ne cultu in [formam antiquam
restituto
V]ettius Praetextatus v(ir) c(larissimus) pra[efectus u]rbi
[reposuit]
curante Longeio [... v(iro) c(larissimo) c]onsulari

„Az egyetértő istenek (*Di Consentes*) legszentebb képmásait az egész terület teljes díszítései, valamint a kultuszt a régi formájában helyreállította Vettius Praetextatus városparancsnok (*praefectus urbi*) és *vir clarissimus* Longeius *vir clarissimus* és egykori *consul* gondoskodásával”

A felirat egyértelmű utalásokat nyújt a pontos keltezéshez. De pontosan minek is a keltezéséhez? Vettius Agorius Praetextatus, a feliraton említett munkák kivitelezésért felelős személy *praefectus urbi* volt 367-ben. Longeius feltehetően vagy a *curator statuarum*, vagy a *curator operum publicorum* tisztségét viselte.²⁵ A kutatás a felirat által említett munkát általában a késő antik kor egyik fontos újjáépítésének bizonyítékeként

kezelte. Az épület helyreállítását vagy a hagyományos vallás fenntartásáért küzdő pogányság utolsó napjainak kontextusában, vagy pedig a múlt dicsőségének és a saját hanyatló tekintélyének a megőrzésére törekedő szenátori arisztokrácia erőfeszítéseinek példájaként értelmezte, biztosra véve, hogy Praetextatus munkája a Porticus újjáépítésében állt.

Ez viszont nem feltétlenül volt így. A felirat nem említi egyértelműen az épület helyreállítását.²⁶ A szövegből csupán arra következtethetünk, hogy a *praefectus urbi* elvégzett egy munkát, amely a *sacrosancta simulacrával* állt összefüggésben, valamint helyreállította a kultuszt. Ezt támasztja alá a régészeti anyag is, amelyben nincs késő

antik lelet. A figurális oszlopfő leginkább a flaviusi vagy a traianusi időszakból valók, ahogy az *opus latericium* téglafalak is.²⁷ Ha tehát Praetextatus helyreállította az épületet, akkor azt a meglévő építészeti elemek felhasználásával tette, azaz az épület a felújítás után is hasonlóképpen nézett ki, mint korábban. Az én értelmezésemben azonban Praetextatus egyáltalán nem állított helyre semmit az épület szerkezetében.

Az épülettel kapcsolatos második probléma a Porticusnak a kanonikustól jelentősen eltérő elrendezésében, valamint ebből adódóan funkciójának nem egyértelmű meghatározhatóságában rejlik. Mi biztos, hogy hagyományos értelemben vett templomnak nem tekinthető.²⁸ Ezen kívül, függetlenül attól, hogy a *dei consentes* feltételezett tizenkét szobra a felső szint nyolc helyiségében vagy a tizenegy oszlopközben volt-e elhelyezve, mindenképpen gondot jelent az elrendezés, hiszen az istenek száma tizenkettő, ezzel szemben az épületben hét vagy nyolc helyiség van, illetve tizenegy oszlopköz. És végül az utolsó probléma: az épületet nemcsak hogy sietősen építették újjá a 19. században, hanem emellett sok eleme egyszerűen elveszett.²⁹ Ezen nyilvánvaló bizonytalanságok ellenére az épület azonosítását csak ritkán kérdőjelezte meg a kutatás. Általában *aedesként* vagy templomként írnak róla. Azonban minden arra utal, hogy a Porticus deorum nem volt sem templom, sem pedig elsősorban kultikus funkciójú épület. Valójában irodaként szolgált.³⁰ Mint minden ilyen jellegű épülethez, ehhez is tartozott egy *sacellum* – a nyolc helyiség legkisebbike –, amelyben az istenszobrok álltak.³¹ Ezeken keresztül nyerte el saját, rá jellemző szakralitását, ahogy ez az ilyen és ehhez hasonló épületeknél szokásos.

Áttérve a harmadik pontra, és ezzel visszatérve a késő antik korra, a feliratra és a Praetextatus által kivitelezett felételezett újjáépítésre: ezt az építkezést gyakran Praetextatus vallási indíttatású akciójaként, valamint a hagyományos kultuszok iránti elkötelezettségének bizonyítékként értelmezik. De valóban így van-e ez?

Ha megnézzük a feliratot, akkor az ott említett tettet valóban lehet Praetextatus vallási indíttatású tevékenységeként értelmezni, hiszen a helyreállítás tárgyai a vallási szféra köréhez tartozó *sacrosancta simulacra* voltak.³² Praetextatus azonban ezeket a munkákat *praefectus urbis*ként végeztette el.

kollégája, Longeius felügyelete alatt. Az elvégzett tevékenység – akármilyen legyen is az – ezért csak arról tanúskodik, hogy Praetextatus lelkiismeretesen látta el a feladatait szekuláris hivatalában, és nem mond semmit a vallásosságáról. Praetextatus *praefectus urbis*ként középületek karbantartásért volt felelős, függetlenül attól, hogy ezek milyen jellegűek voltak, szakrálisak vagy nem szakrálisak, és a szakrális jellegűeknél is mindegy volt, hogy pogány vagy keresztény kultusz-épületekről volt-e szó.³³

Ennek megfelelően a felirat nem feltétlenül jelent bizonyítékot sem a valószínű elkötelezettségre, sem a hithű pogányság nyilvános megvallására. Egész egyszerűen adminisztrációs dokumentumról van szó. Ilyen szemszögből a felirat tekintélyről, hatalomról és méltóságról szól, hiszen egy *vir clarissimus* és *praefectus urbis* említi.³⁴

A Porticus deorum consentium ezért nem járul hozzá a késő antik Forum Romanum szakralitásához sem megjelenésében – hiszen nem volt templom, nem lehetett egyértelműen és azonnal templomként felismerni –, sem költséges építészeti felújításával, sem pedig bármilyen más építészeti elemmel, amely a járókelőknek azonnal a szemébe ötlött volna.

Ami az észlelhetőséget illeti: bár nem tudjuk, Praetextatus milyen munkát vitt véghez az istenszobrokon, azok a járókelők számára nem voltak láthatóak új pompájukban, mivel ezek a szobrok a fentebb említett *sacellum*ban álltak, az otthonukban, ahol a nekik bemutatott áldozatokat is fogadták. Ettől függetlenül nem kétséges, hogy a rómaiak tudtak a létezésükről.

Összességében tehát a Porticus szubtilis, nem monumentális, de korántsem kevésbé jelentős módon járult hozzá a Forum szakralitásához: a *sacellum* létezésével, a benne lakó istenekkel és azzal, hogy létük jelen volt az emberek kollektív tudatában. Ezt külön is és jól látható módon hangsúlyozta az épület felirata, amely az egész architráv szélességén végighúzódnak hirdette a szakralitást, nagy, piros betűkkel örök emléket állítva az isteneknek és Praetextatusnak.

Negyedik példa: Saturnus-templom

A Forum nyugati, keskeny oldalának utolsó épülete a Saturnus-templom, ez zárja le az eddig tárgyalt épületek által körbezárt teret, ugyanis ezeknek a homlokzatára merőlegesen áll. Saturnus isten kultusza az egyik legrégebbi a Forumon, sőt valószínűleg Róma városának egyik legősibb kultuszáról van szó. Ugyanakkor a templom ma látható állapotában az egyik legkésőbb helyreállított kultuszépület a Forum területén. A kultuszt az archaikus kortól kezdve a késő antik korig töretlen odaadással folyamatosan ápolták. A *Saturnalia* ünnepét a 354-es Philokalos-féle naptár is említi. A templomhoz tartozó járu-

8. kép. A Porticus deorum consentium maradványai (Bauer 1996, Taf. 6. 2. nyomán)

lékos funkciók, többek közt az *aerarium Saturni*, különleges jelentőséggel bírtak.³⁵

A templomot az archaikus korban építették. Régészeti, irodalmilag és epigráfiai két helyreállítás vagy átépítés igazolható. A templom mai állapotában egy harmadik, nagyméretű újjáépítés eredménye, amelyet a késő antik korban valósítottak meg. Ez is hexastylos templom, ion oszloprenddel. Míg a podium a korábbi épületből való, a megmaradt struktúra, beleértve a hat előlő oszlopot és a két szélsőt, valamint a párkányzat és a tympanon mind az utolsó helyreállításból származnak. Ezt a helyreállítást mind a felirat, mind a régészeti anyag igazolja. A felirat (9. kép) csupán ennyit említi:³⁶

*Senatus populusque Romanus
incendio consumptum restituit*

„A senatus és a római nép a tűz által megsemmisült templomot felújította”

Ez alapján pontos keltezés nem lehetséges. A 354-es kronográfia nem említi a 283-as tűzvészben elpusztult épületek között, így nem tudni, melyik katasztrófának esett áldozatul. Ennek ellenére az épületet lehet keltezni: az ion oszlopfők és a tympanon téglái nyújtják hozzá a támpontot. Az oszlopfők stilisztikai alapon a 4. század második felére tehetőek. A tympanon *opus latericium* téglafalának elemzése hasonló, de valamivel tágabb keltezési időszakot eredményez. A rengeteg *spolium* felhasználása, amely a késő antik korra általánosan jellemző volt, szintén alátámasztja ezt a keltezést. Mindezen tényeket figyelembe véve a templom nagy biztonsággal a 4. század második felére datálható.³⁷ Tovább szűkíteni ezt az időintervallumot – bár a kutatás többször megpróbálta³⁸ – nem lehet. Ami az irodalmi forrásokat illeti, a templom szerepel a városkatalógusokban. Macrobius saját korából visszatekintve ír a Saturnus tiszteleté-

9. kép. A Saturnus-templom építési feliratának részlete
(Pensabene 1984, fig. 63 nyomán)

re rendezett ünnepről, a *Saturnaliáról*. Más említés nem létezik sem a késő antik, sem a középkori forrásokban. Valamikor a középkor folyamán a templom cellájába építették be a S. Salvatore de statera-templomot.

A következő adatok állnak tehát a rendelkezésünkre: a Saturnus-templomot a 4. század második felében közpénzen építették újjá, nyilvánvalóan a senatus többségének³⁹ beleegyezésével. Az újjáépítés okait nem ismerjük, a kutatás különféle magyarázatokat adott rá. A korábbi irodalomban az újjáépítés a „pogány reneszánsz” vagy a „pogány ellenállás” egyik utolsó nagy akciójaként szerepelt a 4. század végén. Ezt a nézetet erősítette az a tény, hogy a *Saturnalia* ünnepét még ebben az időszakban is megülték. Ezen kívül a *Saturnaliát*, mivel Macrobius is ír róla, a töretlen érdeklődés bizonyítékaként, sőt a Saturnus és kultusza iránti egyre növekvő érdeklődés jeleként értelmezték. Ez a megközelítés azonban hibásnak bizonyult, és szilárd alapok hiányában az érvelés összeomlott: nem létezett ugyanis pogány reneszánsz, sem pogány ellenállás, Macrobius pedig az 5. századból visszatekintve írta művét.⁴⁰

A fentivel ellentétes vélemény szerint a templom újjáépítésének hátterében semmiféle vallási érdek nem állt. Az építkezés oka az a kétségbeesett törekvés volt, hogy, legalább a látszat szintjén, fenntartsák a Forum Romanum és a múlt régi fényét, valamint Róma nagyságát, amelyek a hatalomban, az építészeti monumentalitásban és a hagyományokban manifestálódtak. Róma hatalma és befolyása ebben az időszakban már hanyatlóban volt. A Saturnus-templom helyreállítása éppen ez ellen irányult, célja az volt, hogy fenntartsa a nagyságot és a dicsőséget az építészeti monumentalitás és az ezeréves tradíció segítségével. Bár ezek az aspektusok ennek a templomnak és egyéb épületeknek a helyreállításában valóban szerepet játszottak, a kérdés megközelítése éppen annyira hibás, mint az előző érvelés, azaz a vallási buzgóság megnyilvánulásaként

való értelmezés. Ami az ilyen jellegű tevékenységeket, azaz a szakrális épületek újjáépítését illeti a 4. században, a kérdés egyik értelmezése sem teljesen kielégítő, de mindkettő tartalmaz részigazságokat. Először is, minden templom középület, és legalább Gratianus uralkodásának végéig eszerint is kezelték őket. Éppen ezért egy középület újjáépítése, függetlenül attól, hogy milyen célt szolgált, egyszerűen és megkérdőjelezhetetlenül az éppen erre vonatkozó hivatalban lévő személyek hatáskörébe tartozik. Másrészt viszont nem lehet tagadni a vallásos aspektust ezekben a tevékenységekben. Ha ezeket a felújításokat pusztán csak a hagyományok fenntartásaként értelmezzük, egyfajta antikvarianizmusként vagy éppen nosztalgiaként, akkor célt tévesztünk. Egy szakrális épület helyreállítása megkérdőjelezhetetlenül és magától értetődően Róma jólétét szolgált, a lakókét, a birodalomét: szükség volt rá az istenekkel való jó viszony fenntartása érdekében, ahogy ez az elmúlt évszázadokban is

szokás volt anélkül, hogy ezt a kutatás különleges vallási buzgósággént értelmezte volna. Mivel a római világban a szekuláris és a szakrális elválaszthatatlanul összefonódott egymással, a dolgot nem lehet csak így vagy úgy értelmezni, azaz vagy a tiszta vallásosság, vagy pusztán a világi erőfeszítés megnyilvánulásaként kezelni. A 4. század végén azonban először kérdőjeleződött meg a szakrális és a profán szféra évszázadokon át magától értetődő elválaszthatatlansága.

Ötödik példa: *Ianus Geminus* szentélye

A Forum Romanumon számos kisebb szentély állt, de közülük csak igen kevés esetben rendelkezünk folyamatos híradásról egészen a késő antik korig. Ezen kisebb kultuszhelyek egyike kiváló példa a kérdésünk megvilágítására. *Ianus Geminus* tisztelete⁴¹ a Forum Romanum egyik legrégebbi kultusza. *Sacellum*áról rengeteg irodalmi forrás szól, és számos ikonográfiai ábrázolása ismert pénzokról. Bár nincs olyan építészeti maradvány, amelyet biztosan ezzel a *sacellum*mal lehetne azonosítani, az irodalmi és az ikonográfiai források jóvoltából képet tudunk alkotni arról, hogyan is nézhetett ki az épület. A szentély egyik legfontosabb és gyakran említett kultikus funkciója a hadviseléssel függött össze: békeidőben kapui zárva, háborúban nyitva voltak.

Az irodalmi források alapján a kultuszépület, ha nem is teljes biztonsággal, de nagy valószínűséggel a Basilica Aemilia délnyugati sarkánál lokalizálható. Néhány téglapavilon-ma-
radványt ezen a helyen talán a szentély romjainak tekinthetünk. A maradványok⁴² kisméretű épülethez tartoztak, amely egybevág az irodalmi források leírásával, és a 4–5. századra keltezhetőek, amely alapján a *sacellum* építészeti átalakítását vagy esetleg újjáépítését feltételezhetjük a késő antik korban,

feltehetően vagy a 283-as tűzvész, vagy 410 után. Ezenkívül a késő antik Ianus Geminus szentélyéről és annak jó állapotáról tanúskodik Procopius⁴³ is, aki a gót háborúról szóló beszámolójában egyrészt leírja az épületet, másrészt pedig beszámol arról, hogy a különösen nagy veszély hatására miként gyűlt össze néhány római titokban a szentélynél, hogy – a régi hitet felidézve⁴⁴ – megpróbálják kinyitni annak ajtajait.

A kutatás általában kétféleképpen értelmezi ezt a jelenetet. Egyesek hisznek Procopius beszámolójának, és az eseményben az eltökélt pogányok utolsó harcosainak akcióját látják. Mások tagadják, hogy ennek a jelenetnek bármilyen vallási töltete lenne, és úgy értelmezik a leírást, hogy e tettekben a győzedelmes Rómáról alkotott kép él tovább, amelyet így igyekeztek fenntartani (vagy feléleszteni) olyan szimbolikus tettek által, amelyek szorosan összefüggtek Róma dicső múltjával.⁴⁵ Igazából azonban az egyik értelmezés sem közelíti meg helyesen a kérdést.

Nagyon valószínűtlen, hogy azok az emberek, akik Ianus szentélyénél összegyűltek, pogányok lettek volna, pontosabban Róma utolsó pogányai, akik azért gyűltek össze, hogy együtt hajtsák végre a pogány vallás egyik rituális aktusát. Mivel a 6. század közepén Róma kereszténnyé válásának folyamata már igen előrehaladott volt, azt lehet feltételezni, hogy kétségbeesett keresztényekről lehetett szó, akik a vészhelyzetben a pogány rituálék elemeihez nyúltak vissza.

Procopius nem tévedett nagyot, amikor a kérdéses eseményt vallási indíttatásúnak írja le. Ez a tett ugyanis babonaként értelmezhető. A babona viszont a vallásosság egyik formája. Az ilyen formában való továbbélés a szakralitás egyik leghatékonyabb, legmakacsabb mechanizmusa. Mindenestre itt egy speciális esetről van szó: a babona és a babonás viselkedés fontos jellemzői ugyanis az elmosódott határok. Ennek oka egyrészt az, hogy a babonát és a *superstiti*ót mind a pogányok, mind a keresztények alkalmazták, és ezért közös vallási formává vált, összekötő kapocs az egyes vallási hovatartozások között. Másrészt az, hogy valami *superstitio*, illetve babona-e, vagy sem, az attól függ, hogy ki viszi végbe. A mi esetünkben a tett azért válik azzá, mert keresztények viszik végbe: nézőpont kérdése.

Ebben az esetben a makacs szentség mechanizmusát látjuk működni. Először is nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy a tárgyalt időszakra a pogány vallásosságnak nem maradt nyoma. Ami megmaradt, az bizonyos elemekre, rítusokra való emlékezés volt, ahogy azokat évszázadokon keresztül gyakorolták. Az egykori közös vallási magatartás régi ismerete makacsul tovább élt a kollektív tudatban, és aktiválódott a közös vészhelyzet esetén.

II. Összegzés

A Forumon a császári kultusz három temploma állt, ezek közül kettő – Divus Iulius és Divus Vespasianus temploma – kiemelt helyen található, míg a harmadik, Antoninus Pius és Faustina temploma inkább a peremen helyezkedik el. A Forumon található többi templom vagy kultusz többségétől eltérően, amelyek hosszú történelemre tekinthetnek vissza, ezek *ex novo* alapításúak, és elsősorban reprezentációs, főleg politikai-dinasztikus jellegű épületek. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy

templomokról van szó – ez elsősorban formai megjelenésükben nyilvánul meg, de látható abban is, hogy az épületekben a kultuszgyakorlásra alkalmas berendezések is megtalálhatóak voltak, mint például a cellában a kultuszszobor felállítására szolgáló bázis. A császárkultuszon belüli tevékenységekről szóló források e templomok esetében már a császárkorban is ritkák, a késő antik korból viszont teljesen hiányoznak.

Ami az állami kultuszok templomait illeti, azaz a Saturnus-templomot, a Dioskurosok templomát, a Concordia- és a Vesta-templomot, ezek mindegyike hosszú történelemre tekinthetett vissza, és mindegyikük – kivéve a Concordia-templomot – már emberemlékezet óta nagy múltú kultikus helyen állt. Mindegyikük – a Concordia-templomot is beleértve – szorosan kapcsolódott Róma városának mitikus vagy tényleges történelméhez. És csaknem mindegyik – kivéve a Vesta-templomot – már a kezdetektől fogva rendelkezett a kultikus funkción túl egyéb politikai, adminisztrációs vagy gazdasági funkciókkal is, vagy pedig ezek az évszázadok során alakultak ki. Ezeknek a templomoknak a folyamatos karbantartását, használatát vagy egyszerűen csak a létezését egészen a késő antik korig különféle emlékek bizonyítják. A templomok karbantartása vagy ápolása mögött húzódnak okok, azaz a vallásos vagy szekuláris érdekek meghatározásának vagy még inkább elkülönítésének problémája igazából csak látszólagos nehézség. Ezeket az okokat ugyanis egyáltalán nem lehet egymástól elkülöníteni, mivel egymástól elválaszthatatlanok. Hasonlóképpen az az érv, amelyet a kutatás gyakran emleget, miszerint egyes templomok esetleges „másodlagos” funkciói hozzájárulhattak az épület fennmaradásához a késő antik korban, miután „elsődleges”, azaz kultikus funkciójuk már megszűnt, hibás feltételezésen alapul. A templomoknak ugyanis nincs igazán „elsődleges” vagy „másodlagos” funkciójuk. Kultikus funkciójuk van, és még sok egyéb, legyen az politikai, adminisztrációs, archivációs vagy más, amelyeket „járulékos” funkciónak nevezhetjük. De ezek éppen olyan fontosak, mint a kultikus funkció, és lényegi részei a templom létezésének. Emellett egy templom építése többféle különböző okra vezethető vissza, amelyek közül a vallási indíték csak egy a sok közül, még ha látszólag a fő ok is.

A szakrális épületek iránti folyamatos figyelmet és a karbantartásukat igazoló régészeti emlékek a késő antik korban elég gyérek: biztos adatként csak a Saturnus-templom újjáépítése és Praetextatusnak a *Dei Consentes* szobraihoz kapcsolódó munkája hozható, amelyről a felirat szól. Az írott források közül a városkatalógusok és a 354-es Philokalos-féle naptár tartalmazzak további információkat, ehhez jönnek még az egyéb szórványos adatok a különféle írásokban, amelyek szintén fontos információkkal járulnak hozzá a kérdés vizsgálatához. Még ha bizonyos templomokba nem is fektettek be anyagilag, azaz régészetileg nem érzékelhető az érdeklődés irántuk, ez még nem jelenti azt, hogy ezeket a templomokat nem használták továbbra is. Az irodalmi forrásokból tudjuk, hogy ezek az épületek még mind léteztek, többé-kevésbé sértetlenül⁴⁶ álltak, sőt használták is őket.⁴⁷ A Forummal kapcsolatos legkésőbbi információ arról, hogy valamilyen akció folyt egy pogány kultuszhelyen, Procopius beszámolójában olvasható. A későbbi irodalmi források csupán az épületek fizikai tényét rögzítik.

Procopius beszámolója viszont bizonyítékként nem egyértelmű, mert nem a pogány vallásosság keretein belül előírt

pogány rítusnak állít emléket. Annyit azért megállapíthatunk belőle, hogy Procopius idejében, a 6. század közepén mind a pogány vallásosság, mind annak egyes elemei még tovább éltek, nemcsak az épületek fizikai képében, hanem az emberek fejében is: a makacs szentség tovább létezett a kollektív emlékezetben, a pogány vallás elemeihez kapcsolódó, még mindig létező ismeret formájában. Az emberek tudtak Ianus szentélyéről, annak szerepéről, valamint a nyitott és zárt ajtók ősi szokásáról. *Ad hoc* cselekedtek és együtt, mindegyikük az ősi pogány kultikus *modus operandi*t követve, amely része volt a kollektív tudatuknak.

A Forum Romanum szakrális topográfiájáról alkotott kép nagyon heterogén. Ez igaz mind az épületek fizikai megjelenésére, mind pedig a (feltételezett) szakrális és világi tevékenységekre a kultuszhelyeken belül vagy a környékükön. Rómán belül a Forum Romanumon sorakoznak a legsűrűbben szakrális épületek és kultuszhelyek, éppen ezért a tér vallási-szakrális jellege rendkívül intenzív. Ezt a hatást többek között olyan erős vizuális eszközök generálták, mint a monumentális templomok fizikai megjelenése vagy az ősi kultuszhelyek sűrű jelenléte szerte a téren.

A szakralitás nagy koncentrációját további elemek is fokozták, amelyek egyrészt felerősítették az épületek és kultuszhelyek üzenetét, másrészt pedig segítették értelmezésüket: ezek az elemek befolyásolták a nézőt és az arra járókat. Ott álltak a templomok, de rajtuk általában volt egy felirat is, amely az emberek fejébe is bevésődött. Ott álltak a templomok, de ezen kívül voltak rajtuk szobrászati díszítések is, például istenszobrok a tetőn vagy díszítő reliefek a frízeken, amelyek a nézőre vagy a járókelőre tett vizuális hatást erősítették. Azaz egy monumentális épületből sugárzó szakralitás eleve is intenzív jelenléte a kiegészítő elemek révén tovább fokozódott. Hogyha ezek az elemek, mint Divus Vespasianus templomán vagy a Vesta-templomon, kultikus eszközök ábrázolásának ismétlődő sorozatából álltak, a hatás még intenzívebb lehetett.

A szakralitás vagy a szakrális kisugárzás felerősítése képzetársítások és fogalmi társítások eszközein keresztül is működött: a kultuszszerszözök képéhez annyira sok és sokféle vallási képzet tapadt, hogy a templom frízének már pusztán látványa is felidézte magukat a rituális cselekedeteket. A szakralitás intenzitása elsősorban vizuálisan volt érzékelhető; a tudat és az ismeret pedig elvégezte a maradék munkát. Ez elsősorban az épületek egymáshoz való fizikai közelségének, valamint a templomok és kultuszhelyek sűrű elhelyezkedésének volt köszönhető, de a szakralitás az épületeken belüli és az épületek közötti sokféle összeköttetés miatt is érzékelhető volt vizuálisan, és tapintható a szó szoros értelmében is.

Még ha a 4. század vége után többé nem is folytatódt tovább vallásgyakorlás, ezek az épületek és a hozzájuk kapcsolódó

szakralitás megmaradt a rituálék, a papok, az áldozatok pótszereként és emlékeztetőjeként. Ezek ugyan eltűnőben voltak, de virtuális módon így éltek tovább és vésődtek bele mélyen az emberek tudatába és a Forum topográfiájába.

A szentség tehát makacsul tartotta magát mindenütt. A közben, az oszlopok között, a betűkben és a szobrokban megörökítve, a hatalom akarata ellenére is. A szakralitás mindenütt kikerülhetetlenül jelen volt. A Forumot és ezzel együtt a tér adminisztrációs, jogi és politikai funkcióit és szerepét a városi és a közéletben körülvette, átítatta, eltelítette ez a szakralitás. Ezért amikor I. Theodosius megtiltotta⁴⁸ a kultuszgyakorlást, a rituálékat és a vallási tevékenységeket, rendelkezései mindezt nem tudták megváltoztatni. A tilalom ugyan hatással lehetett a vallási viselkedésre, de nem tudta megtisztítani a Forumot a makacs szentségtől. A szakralitás továbbra is ott volt az épületeken, az emlékművekben, az emberek tudatában, az utca kövén, az anyagi és elvont formákban egyaránt, makacsul tartotta magát, nem lehetett egyszerűen és egyik napról a másikra kiűsíteni.

Ezért a Forum Romanumot a szentség a szakrális koncentrációja és sűrűsége miatt sokkal mélyebben itatta át, sokkal hosszabb ideig és másképp jellemezte, mint más területeket a városban; a szakralitás itt sokkal tovább kitartott, mint máshol Rómában.

A Forum átalakulása lényegében négy lépésben történt. Az első szakasz a 4. század végéig tartott, ekkor a Forum funkciói és az épületek még minden szempontból érintetlenek voltak. Az épületekben rituális és kultikus események zajlottak, ezért újból és újból megújult és felfrissült szentségük. A második fázis a pogány vallás betiltását követte a 4. század végén, ezután a téren nem zajlott több nagyszabású akció, hivatalos formában sem. A templomkapuk zárva maradtak, de a templomok ettől függetlenül még álltak. A szentség továbbra is érzékelhető maradt a szakrális épületek sűrű jelenlétében, a hozzájuk kötődő mellékes tartalmakban és az emberek tudatában.

A harmadik fázis az 5–6. századra vagy az ezt követő időszakra esik. Egyes épületek még álltak, mások már dűledztek, néhány pedig egyszerűen összedőlt. A régi vallásosság megkopott, eltűnt. Ebben a harmadik fázisban egy új vallás új szentsége kerítette lassan és óvatosan birtokába a Forumot, eleinte csak ideiglenes akciókkal, a keresztény vallás körmeneteivel és rituáléival.

A negyedik és egyben utolsó fázisban az új szakralitás már állandó elemek⁴⁹ révén is kézzel foghatóvá vált: egyre több keresztény kultuszépület épült a Forum területén, olykor kifejezetten a pogány épületeken belül. Ekkorra a Forum arculata már végérvényesen megváltozott.

Jegyzetek

Jelen tanulmány előadás formájában elhangzott az Ókortudományi Társaság 2014. március 21-i felolvasóján. – Köszönöm Harsányi Eszternek a szöveg magyarra fordítását.

1 A Forum Romanum vizsgálatához a korábbi bibliográfiával: Coarelli 1983 és 1985; Purcell 1995; Tagliamonte 1995; Kő-

2000. A késő antik korhoz: Giuliani–Verduchi 1995; Bauer 1996; Bauer 2005; Machado 2006; Bauer 2011; Muth 2011; Coates-Stephens 2011. A császárforumokhoz: Meneghini 2008.

2 Chronogr. a. 354 chron. I p. 148: *His (scil. Carino et Numeriano) imperantibus [...] operae publicae arserunt senatum, forum Caesaris, basilicam Iuliam et Graecostadium [...]* („uralko-

- dásuk alatt középületek égtek le: a Senatus, Caesar foruma, a Basilica Iulia és a Graecostadium”); [...] *His* (scil. Diocletiano et Maximiano) *imperantibus multae operae publicae fabricatae sunt: Senatum, forum Caesaris, basilica Iulia* [...] („uralkodásuk alatt sok középületet [új]jápíttettek: a Senatus, Caesar forumát, a Basilica Iuliát”). – Bauer 2011, 11, 7. kép.
- 3 A tetrarchia-kori építkezésekhez a Forumon: Coarelli 1999; Bauer 2005; Ziemssen 2007, 56–59; Ziemssen 2010; Bauer 2011, 7–25. Az oszlopsorokhoz és a Forum ezáltal kapott új irányításához: Bauer 1996, 21–26, 31–32, 42–43, 101–103; Coarelli 1999; Sande 2003; Bauer 2011.
 - 4 Hölkeskamp 2001 (a késő antik kor nélkül).
 - 5 Például gyűlések, a császár hivatalos programjai, diadalmenekek, vallási ünnepek (pl. a *Saturnalia* december 17-én, vagy a *transvectio equitum* július 15-én ült ünnepe szerepel a 354-es naptárban). Degraffi 1963, 483, 538–340). – Bauer 1996, 124–134; Köb 2000; Coates-Stephens 2011.
 - 6 Ennek az építészeti homlokzatnak különösen erős, kulisszához hasonló vizuális hatása lehetett a Capitoliummal a háttérben, főként ha Coarelli (2010) rekonstrukciós javaslata helytálló, miszerint a Tabulariumon három templom állt, amelyek ezt a vizuális hatást még inkább felerősítették.
 - 7 A Concordia-templomot Kr. e. 367-ben avatták fel. Két felújításáról tudunk: Kr. e. 121-ben és Augustus korában. Gasparri 1979; Ferroni 1993, 316–320 (irodalmi és epigráfiai emlékek); Köb 2000, 56–70.
 - 8 Az ehhez kapcsolódó adatok listáját lásd Ferroni 1993, 318–319.
 - 9 CIL VI. 90–94, 3675a, *in situ* a templom cellájában (Ferroni 1993, 317). – *A fratres Arvales* is a Concordia-templomnál (vagy a templomon belül) találkoztak (erre vonatkozóan lásd Ferroni 1993, 319).
 - 10 Gasparri 1979: az összes építészeti töredék katalógusa és tárgyalása; von Mercklin 1962, 201–204, No. 494 (figurális oszlopfejek).
 - 11 CIL VI. 89.
 - 12 Vagy a keltezésre vonatkozólag érvelés nélkül. Pensabene 1984, 60 („...dalla tipica formula che ricorre in essa” [„tipikus szókapcsolat, amely a feliraton olvasható”]); 67, 6. jegyzet; Ferroni 1993, 319; Muth 2006, 448; Muth 2011, 269, Bauer 1996, 27, óvatosan fogalmazva, keltezés nélkül; viszont feltételezi, hogy vagy a 283-as tűzvész, vagy pedig a 410-es eseményekhez köthető pusztítások jöhetnek számításba a templom összedőlésének okaként – ez viszont, ahogy ezt Bauer maga is írja, valószínűtlen, mivel a feliraton az újjáépítés okaként a templom kora, régisége (*vetustas*) van megadva. Walser (1987, 94) a feliratot és az abban említett újjáépítést az Augustus-korra teszi. Gasparri (1979, 2) megemlíti, hogy a leletanyag alapján a templom egy tűzvészben megsérült vagy elpusztult, de hozzát teszi, hogy az esemény nem keltezhető. Bauer (2011, 10) szerint a felirat nem keltezhető.
 - 13 Thomas–Witschel 1992, 143–147; Behrwald 2009, 49–53.
 - 14 Az is lehetséges, hogy a felirat többet hirdet, mint amekkora az építkezés tényleges nagysága volt. Ehhez az aspektushoz: Thomas–Witschel 1992; Fagan 1996.
 - 15 Lásd még Coates-Stephens 2011, 388, 9. jegyzet. – A templom további sorsához a középkorban és később: Gasparri 1979, 2–10.
 - 16 Az építkezés Titus alatt kezdődött, és Domitianus alatt fejeződött be: De Angeli 1999, 124. A templomhoz általánosságban: De Angeli 1992; De Angeli 1999; Köb 2000, 101–106.
 - 17 Antoninus Pius és Faustina temploma ugyan szintén ezen a területen található, de marginális helyzetben, a Forum peremén, és szigorúan véve már nem a Regio VIII-ban.
 - 18 Köb 2000, 101–106 (az ide vonatkozó adatok felsorolásával).
 - 19 De Angeli 1999, 124–125.
 - 20 CIL VI. 938: *Divo Vespasiano Augusto SPQR | imp[er] Caes[ar] Severus et Antoninus | Pii felic[iter] Aug[ustinus] restituer[unt]*. – Bár egyes késő antik források a templomot *templum Vespasiani et Titi* néven említik, eredetileg csak Vespasianusnak dedikálták.
 - 21 De Angeli 1992, 159–163; Bauer 2011, 10.
 - 22 *Urceus, aspergillum, patera, galerus, securis, malleus* és *culter*: De Angeli 1992, 93, 86–87. kép; uo. 139–148, ezen tárgyak és jelentésük tárgyalásával.
 - 23 Az 1858-as helyreállításhoz, ennek problémáihoz és következményeihez az épület dokumentációját és további kutatását illetően: Nieddu 1986, 38–40.
 - 24 CIL VI. 102.
 - 25 PLRE I (Praetextatus); Longeiushez: Kahlos 2002, 91, 176. jegyzet.
 - 26 Bauer 1996, 27 skk., a szükséges óvatossággal: „*Die Götterbilder dieser Halle wurden i. J. 367 vom Stadtpräfekten Vettius Agorius Praetextatus wiederaufgerichtet und der Kult in der alten Form wiederaufgenommen. Ob sich mit dieser Maßnahme auch Reparaturen an der Zwölfgötterportikus verbanden, ist nicht sicher zu bestimmen*” („A csarnok istenszobrai Kr. u. 367-ben a városi praefectus, Vettius Agorius Praetextatus helyreállította, és a kultusz visszakapta régi formáját. Hogy ezzel együtt magán a Porticuson is történt-e javítás, nem lehet biztosan megválaszolni”); vö. viszont uo. 75 és 136: a szerző itt az építkezéseket „újjaépítésként” említi. Pensabene 1984, 61; Kahlos 2002, 91–93; Muth 2006, 448; Muth 2011, 269, 11. jegyzet.
 - 27 Von Mercklin 1962, 261–62 az oszlopfejekhez. Nieddu 1986, 46–48 két csoportba osztja az oszlopfejeket; vö. viszont Coarelli 2009. – Nieddu 1995, 10 az *opus latericium*hoz. Az egyik bélyeges téglala (CIL XV. 823, Traianus) a nyolcadik, legkisebb helyiségben került elő, amely egy erre az időre tehető esetleges beavatkozásra utalhat.
 - 28 Azonban *aedes*nek sem. Azok a bizonyítékok, amelyek alapján az épületet az *aedes* elnevezéssel kapcsolták össze, túl gyengék: e szó csak egyszer szerepel: Varro: *De lingua Latina* VIII. 71, de arról nincs említés, hogy ez a szó a Forum ezen épületére vonatkozik: *cur appellant omnes aedem Deum Consentium et non Deorum Consentium?*; és hasonlóképpen Varro: *De re rustica* I. 1. 4: *duodecim deos consentis... urbanos quorum imagines ad forum aurate stant* – de, *nota bene*, ez esetben a szobrokat említi, és nem az épületet.
 - 29 Coarelli 2009, 77–81 az építészeti elemekhez és a felirathoz, amelyek a 16. században kerültek elő. A négy felirathoz (CIL VI. 103): Hülsen 1888 és Coarelli 2009.
 - 30 Az épület funkciójának kérdéséhez: Castagnoli 1964, 195; Pensabene 1984, 80; Palombi, 1993, 132; Coarelli, 2009, 79.
 - 31 *A dei consentest* a 4. századi felirat egyértelműen említi, Varro is ír ugyanezen istenek csoportjáról a Forumon. Ezek alapján, valamint az istenek s helyük viszonylagos állandósága miatt a római világban igen valószínű, hogy valóban állt az épületben tizenkét szobor, amelyek a tizenkét *dei consentest* ábrázolták.
 - 32 A felirat részletes tárgyalásához és a benne szereplő fogalmakhoz: Brugisser 2012.
 - 33 Kahlos 2002, 93.
 - 34 A gazdag epigráfiai emlékeknek köszönhetően jól ismerjük Praetextatus életét és pályafutását. Csupán ezen információk összessége alapján feltételezhetjük, hogy Praetextatus valóban vallási indíttatásból is ápolta és tartotta fent ezt a kultuszt (és más kultuszokat): PLRE I (Praetextatus) a feliratok corpusához; Kahlos 2002.
 - 35 A Saturnus-templomról általában: Coarelli 1983, 202–201; Pensabene 1984; Coarelli 1999, 234–236; Köb 2000, 70–83; a hozzá tartozó egyéb funkciókról: Köb 2000, 72, 272. jegyzet, 73–76; a *Saturnalia* ünnepéhez: Degraffi 1963, 538–540.
 - 36 CIL VI. 937.
 - 37 Az ión oszlopfejeket stílusuk alapján a késő antik korra lehet keltezni; ezeket valószínűleg külön ehhez az épülethez készítették.

- Ezekhez és keltezésükhöz: Pensabene 1984. A korábbi épületeket is ion oszlopok díszítették, ahogy ez az *anaglypho Traiani* ábrázolásából kiderül.
- 38 A kutatás megpróbálta ezt az időintervallumot 360 és 380 közé szűkíteni azzal érvelve, hogy ezt a két évtizedet a pogányok élénk építkezési tevékenysége jellemezte (Pensabene 1984, 61–63, 67, 151; Bauer 1996, 138, 222. jegyzet; Muth 2006, 448). A legtöbb, ebben az összefüggésben a késő antik helyreállításokra vagy újjáépítésekre vonatkozó adat vagy nem létezik, vagy nem igazolható.
- 39 A 4. század második felében a szenátusban jelentős számú keresztény feltételezhető, akik azonban feltehetően nem voltak többségben.
- 40 Salzman 1992 és 2002; Cameron 2011; Macrobiushoz: Cameron 1966.
- 41 Coarelli 1983, 89–97; Tortorici 1996; Bauer 1996, 37–38.
- 42 Ez egy travertinből épített talapzattól és egy felmenő téglafalazattól áll (méretei: 5 m × 6,5 m). Az építmény azonosítása a Ianus Geminus-szentéllyel nem biztos, de valószínű. Coarelli 1983, 89–97; Tortorici 1996, 93; lásd még LaBranche 1968, 94, 154 (No. 26), azonosítás nélkül, de utalással a késő antik korban történt beavatkozásokra.
- 43 Procopius: *De bello Gothico* I. 25. 19–25. Az esemény Kr. u. 537-ben történt. A Procopiusnál említett bronztablák nyomai régészeti-leg is igazolhatók: a talapzat travertintömbjeiben látható mélyedések ezeknek a bronztabláknak a helyei lehettek.
- 44 ...*tines tén palaian... doxan en nó echontes*; így fordítva: „...akiknek a fejében a régi hiedelem fordult meg”.
- 45 Bauer 1996, 128; Bauer 2005, 59–61 a Procopiusnál leírt epizódot arra való törekvésként értelmezi, amely a dicsőséges múltból való csatlakozást kívánja helyreállítani („*das Kontinuum zu einer glorreichen Vergangenheit herzustellen*”). Bauerrel teljes mértékben egyet lehet abban érteni, hogy sem a Ianus-szentélynél lezajlott eseményben, sem pedig a (templom)épületek helyreállításában nem kell vallási összetűzést (*religiöse[n] Auseinandersetzung*) keresni. Abban viszont nincs igaza, hogy mind ebben, mind pedig egyéb eseményekben elutasít mindenféle vallási indítást. Lásd még Bauer 2005.
- 46 Ez igaz egyrészt a városkatalógusok által felsorolt épületekre, másrészt pedig Anonymus Einsidlensis sokkal későbbi írásában említett épületekre is.
- 47 Ez azokra az épületekre igaz, amelyeknek ünnepei a 354-es nap-tárban szerepelnek. Ha ebben az időszakban még megültek egy ünnepet, akkor joggal feltételezhető, hogy a hozzá kapcsolódó templom még állt, és használták.
- 48 *Codex Theodosianus*: 16. 10. 10 (391); 16. 10. 12 (392).
- 49 A Forumon épült első keresztény épületekhez és a keresztény templomok térhódításának dinamikájához a Forumon: Bauer 1996, 62–72; Salzman 1999.

Bibliográfia

Rövidítések

CIL: *Corpus inscriptionum Latinarum*

LTUR: Steinby, E. M. (szerk.): *Lexicon Topographicum Urbis Romae* I–5. Roma, 1993–1999.

PBSR: *Papers of the British School at Rome*

PLRE: Jones, A. H. M. – Martindale, J. R. – Morris, J. (szerk.) *The Prosopography of the Late Roman Empire*. Cambridge, 1971–1992.

Szakirodalom

- Bauer, F. A. 1996. *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos*. Mainz.
- Bauer, F. A. 2005. „In antiquam formam restitutus. Das Bewahren der Vergangenheit in der Spätantike am Beispiel des Forum Romanum”: V. Hoffmann – J. Schweizer – W. Wolters (szerk.): *Die Denkmalpflege vor der Denkmalpflege. Akten des Berner Kongresses 20. Juni bis 3. Juli 1999*. Bern, 39–61.
- Bauer, F. A. 2011. „Stadt ohne Kaiser. Rom im Zeitalter der Dyarchie und Tetrarchie (285–306 n. Chr.)”: T. Fuhrer (szerk.): *Rom und Mailand in der Spätantike. Repräsentation städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst*. Berlin, 3–85.
- Behrwald, R. 2009. *Die Stadt als Museum? Die Wahrnehmung der Monumente Roms in der Spätantike*. Klio Beiheft N.F. 12. Berlin.
- Brugisser, P. 2012. „‘Sacro-saintes statues’. Prétextat et la restauration du portique des Dei consentes à Rome”: R. Behrwald – C. Witschel (szerk.): *Rom in der Spätantike. Historische Erinnerung im städtischen Raum*. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 51. Stuttgart, 331–356.
- Cameron, A. 1966. „The Date and Identity of Macrobius”: *The Journal of Roman Studies* 56, 25–36.
- Cameron, A. 2011. *The Last Pagans of Rome*. Oxford.
- Castagnoli, F. 1964. „Nota sulla topografia del Palatino e del Foro Romano”: *Archeologia Classica* 16, 173–199.
- Coarelli, F. 1983. *Il Foro Romano I: Periodo arcaico*. Roma.
- Coarelli, F. 1985. *Il Foro Romano II: Periodo repubblicano e augusteo*. Roma.
- Coarelli, F. 1999. „L’edilizia pubblica a Roma in età tetrarchica”: W. V. Harris (szerk.): *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*. *Journal of Roman Archaeology Suppl.* 33. Ann Arbor, 23–33.
- Coarelli, F. 2009. „I Flavi e Roma”: F. Coarelli (szerk.): *Divus Vespasianus. Il bimillenario dei Flavi. Catalogo della mostra (Roma, 27 marzo 2009–10 gennaio 2010)*. Milano, 68–97.
- Coarelli, F. 2010. „Substructio et tabularium”: *PBSR* 78, 107–132.
- Coates-Stephens, R. 2011. „The Forum Romanum in the Byzantine Period”: O. Brandt – P. Pergola (szerk.): *Marmoribus vestita. Miscellanea in onore di Federico Guidobaldi*. *Studi di Antichità Cristiana* 63. Città del Vaticano, 385–408.
- De Angeli, S. 1992. *Templum Divi Vespasiani*. Lavori e studi di archeologia 18. Roma.
- De Angeli, S. 1999. „Vespasianus, Divus, templum”: *LTUR* 4, 124–125.
- Degrassi, A. (szerk.) 1963. *Inscriptiones Italiae 13: Fasti et elogia. Fasciculus 2: Fasti anni Numani et Iuliani, accedunt ferialia, menologia rustica, paraepigramata*. Roma.
- Fagan, G. G. 1996. „The Reliability of Roman Rebuilding Inscriptions”: *PBSR* 64, 81–93.
- Ferroni, A. M. 1993. „Concordia, aedes”: *LTUR* 1, 316–320.
- Freyberger, K. S. 2009. *Das Forum Romanum*. Mainz.
- Gasparri, C. 1979. *Aedes Concordiae Augustae I*. Monumenti Romani 8. Roma.
- Giuliani, C. F. – Verduchi, P. 1995. „Forum Romanum (età tarda)”: *LTUR* 2, 342–343.
- Hölkeskamp, K. J. 2001. „Capitol, Comitium und Forum. Öffentliche Räume, sakrale Topographie und Erinnerungslandschaften in der

- römischen Republik": S. Faller (szerk.): *Studien zu antiken Identitäten*. Würzburg, 97–132.
- Hülse, C. 1888. „Il sito e le iscrizioni della schola Xantha sul Foro Romano": *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 3, 208–232.
- Kahlos, M. 2002. *Vettius Agorius Praetextatus: a Senatorial Life in between*. Acta Instituti Romani Finlandiae 26. Roma.
- Köb, I. 2000. *Rom: ein Stadtzentrum im Wandel. Untersuchungen zur Funktion und Nutzung des Forum Romanum und der Kaiserfora in der Kaiserzeit*. Hamburg.
- LaBranche, C. L. 1968. *Roma nobilis: The Public Architecture of Rome, 330-476*. Diss. Northwestern University.
- Machado, C. 2006. „Building the Past. Monuments and Memory in the Forum Romanum": W. Bowden – A. Gutteridge – C. Machado (szerk.): *Social and Political Life in Late Antiquity*. Late Antique Archeology 1. Leiden, 157–192.
- Meneghini, R. 2008. „Le trasformazioni dei Fori Imperiali nella tarda antichità": *Bollettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 109, 145–160.
- von Mercklin, E. 1962. *Antike Figuralkapitelle*. Berlin.
- Muth, S. 2006. „Rom in der Spätantike – die Stadt als Erinnerungslandschaft": K.-J. Hölkeskamp – E. Stein-Hölkeskamp (szerk.): *Erinnerungsorte in der Antike. Die römische Welt*. München, 438–456.
- Muth, S. 2011. „Der Dialog von Gegenwart und Vergangenheit am Forum Romanum, oder: wie spätantik ist das spätantike Forum?": T. Fuhrer (szerk.): *Rom und Mailand in der Spätantike. Repräsentation städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst*. Berlin, 263–282.
- Nieddu, G. 1986. „Il portico degli dei consenti": *Bollettino d'arte* 37–38, 37–52.
- Nieddu, G. 1995. „Dei consentes, aedes": *LTUR* 2, 9–10.
- Palombi, D. 1993. „Atria septem": *LTUR* 1, 132.
- Pensabene, P. 1984. *Tempio di Saturno. Architettura e decorazione*. Lavori e studi di archeologia 5. Roma.
- Purcell, N. 1995a. „Forum Romanum (the Republican Period)": *LTUR* 2, 325–336.
- Purcell, N. 1995b. „Forum Romanum (the Imperial Period)": *LTUR* 2, 336–342.
- Salzman, M. R. 1992. „How the West Was Won: The Christianization of the Roman Aristocracy in the Years after Constantine": C. Deroux (szerk.): *Studies in Latin Literature and Roman History* 6. Collection Latomus 217. Bruxelles, 451–479.
- Salzman, M. R. 1999. „The Christianization of Sacred Time and Sacred Space": W. V. Harris (szerk.): *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*. Journal of Roman Archaeology Suppl. 33. Ann Arbor, 123–134.
- Salzman, M. R. 2002. *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire*. Cambridge.
- Sande, S. 2003. „Old and New in Old and New Rome": *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 17, 101–114.
- Tagliamonte, G. 1995. „Forum Romanum (fino alla prima età repubblicana)": *LTUR* 2, 313–325.
- Thomas, E. – Witschel, C. 1992. „Constructing Reconstruction: Claim and Reality of Roman Rebuilding Inscriptions from the Latin West": *PBSR* 60, 135–177.
- Tortorici, E. 1996. „Ianus, Geminus, aedes": *LTUR* 3, 92–93.
- Walser, G. 1987. *Die Einsiedler Inschriftensammlung und der Pilgerführer durch Rom (Codex Einsidlensis 326)*. Historia ES 53. Stuttgart.
- Ziemssen, H. 2007. „Maxentius und Rom. Das neue Bild der ewigen Stadt": H. Leppin – H. Ziemssen (szerk.): *Maxentius. Der letzte Kaiser in Rom*. Mainz, 35–122.
- Ziemssen, H. 2010. „Roma auctrix Augusti. Das Stadtzentrum Roms unter Kaiser Maxentius": N. Burkhardt – R. H. W. Stichel (szerk.): *Die antike Stadt im Umbruch. Kolloquium Darmstadt 2006*. Wiesbaden, 16–27.

Hódítás és integráció

Városok születése az *ager Romanuson*

Szabó Edit

A város fogalma a rómaiaknál

O*ppidum, urbs, colonia, municipium, civitas...* A latin nyelvben több olyan szó is van, amelyet „város”-ként szoktunk magyarra fordítani, ezek azonban nem tetszés szerint felcserélhető szinonimái voltak egymásnak, mert eltérő tartalommal rendelkeztek. Annak, hogy a rómaiaknak nem alakult ki egységes szóhasználatuk a városra, részben nyelvi-fogalomalkotási, részben pedig történelmi okai voltak. Az *oppidum* szavuk a várost empirikusan, a látvány felől megközelítve, településként fogta fel, amely jellegzetes objektumok (városfalak, utcák, forumok, lakóházak, középületek, szentélyek, megerősített menedék) összességéből áll.¹ A reánk maradt városi alaptörvény-törvények mindig a város központi települését értik alatta, szemben a *territoriumot* is magában foglaló önkormányzati-adminisztratív egységgel, a *municipiummal* vagy *coloniával*.² Ez utóbbi esetben az *oppidum* görög analógiájának egyértelműen az *asty*, a polis központi települése tekinthető. Az *oppidumot* használták a *municipiummal* és *coloniával* oppozícióban az idegen városok, például a görög polisok vagy a kelták településeinek megjelölésére is. Az *urbs* az *oppidumnak* bizonyos mértékig szinonimája volt.³ Nem minden *oppidum* volt azonban *urbs*. Utóbbinak csak a városok egy speciális fajtáját nevezték. Róma megnevezése is mindig *urbs* volt, *urbs Romae* formában vagy önmagában, a név helyett, ilyenkor jelentése: „a Város”. Más településekre viszont igen ritkán használták. A Kr. e. 1. század polihisztora, Varro a szót az *orbis*ből („kör”, „kerekesség”, „gyűrű”) eredeztette, és olyan *oppidumot* értett alatta, melyet az alapításakor etruszk rítus szerint egy közös igába fogott tehénnel és bikával körbeszántottak.⁴ A rítus feltétele az égi jelek előzetes megfigyelése és a kedvező *auspicium* volt.⁵ Egy *orbis* volt tehát az *urbs* kezdete, melyet szántással kerítettek körbe. Az ekevágatot, ahonnan a földet kifordították, mindeközben ároknak nevezték, a kifordított barázdát pedig falnak.⁶ Ezzel a *primigenius sulcusszal*,⁷ azaz „elsőként megvont ekenyommal” jelölték ki a város megszentelt határát, a *pomeriumot*, melyet Varro a *post moerium* („a fal mögött”) kifejezésből eredeztet.⁸ Ez valójában egy föld-sáv volt, melynek vonulatát határjelző kövekkel, *cippusokkal* jelölték meg, nehogy valaki megszentéstelenítse. A fal a *pomeriumon* kívülre került. A kapuk helyét a körbeszántáskor az eke felemelésével, vagyis az ekenyom megszakításával jelölték ki,⁹ így ezek helye nem vált *sacerré*, vagyis isteni szférához tartozóvá, ezért lehetett rajtuk keresztül közlekedni, és a tisztátalan dolgokat (például a halottakat) is itt lehetett kivinni a városból. Az *urbs* vallási és jogi értelemben egyaránt szigorúan a *pomeriumon* belül helyezkedett el.¹⁰

A rítus leírásakor Varro és a későbbi, császárkori szerzők is az idősebb Cato (Kr. e. 234–149) történeti művére, az *Originesre* (Kezdetek) hivatkoznak, eddig követhető vissza tehát írott forrásokban az eljárás. Emellett Kr. e. 102-től kezdődően érmeink is vannak, melyek eke elé befogott tehenet és bikát, vagy *pomeriumot* szántó pontifexet, esetleg más alapítót (*conductort*) ábrázolnak. Ilyen veretek föld-, illetve *colonia*-törvények idején kerültek esetenként kibocsátásra (102-ben a Marius-féle veterántelepítésekre vonatkozó *Lex Appuleia agraria* kapcsán,¹¹ Kr. e. 81-ben, Sulla veteráncolóniáinak alapítása alkalmából,¹² majd Augustus¹³ és utódai alatt). A császárkorból helyi

1. kép. Itália a római köztársaság időszakában

bronzok is fennmaradtak, melyeken tartományi városok saját alapításukról emlékeznek meg.¹⁴

Rómának nemcsak a megnevezése utal sajátos alapítására, hanem a később lejegyzett hagyomány is úgy tudta, hogy etruszk rítussal alapított város volt (Plutarchos: *Romulus* 11). De nemcsak a megbízhatatlan hagyományra támaszkodhatunk. Későbbi szerzők egybehangzó adatai is igazolják, hogy a *pomerium* létezett, és a város életében több száz évvel az alapítását követően is jelentősége volt. Augustus áthelyezte, Claudius és Vespasianus pedig felhatalmazást kapott az áthelyezésére, ezt egyenesen a Vespasianus császári felhatalmazásáról szóló törvényből tudjuk, melynek fennmaradt egy töredéke (*Lex de imperio Vespasiani*).¹⁵ Néhány, a *pomerium* átlépésével kapcsolatos szokás, illetve szabály is sokszorosan dokumentált ókori szerzőink műveiben. A diadalmeneteket leszámítva, melyekhez mindig egy speciális tisztítóáldozat, *suovetaurilia* (a *sus* + *ovis* + *taurus* összetételből, disznó, juh és bika egyidejű feláldozása) kapcsolódott, fegyveresen senki sem léphetett a *pomerium* által határolt területre. A centuriák szerinti népgyűlést, mely a hadsereggyűlésből alakult ki, mindig a *pomeriumon* kívül, a Mars-mezőn tartották. A consulok *imperiuma* (leegyszerűsítve: katonai hatalma) is csak a *pomeriumon* kívül volt hatályos, hazatérésükkor hivatali jelvényeikből, a vesszőnyalábokból az élet-halál feletti hatalmukat jelképező bárdokat el kellett távolítani, és hadvezéri öltözetüket *togára* kellett cserélniük. Az *urbs* ugyanis a polgári (civil) élet helye volt, itt épültek fel a római istenek templomai is.

Varro szófejtéséből az is kiderül, hogy Latiumban nemcsak Rómát alapították ezzel a szertartással, hanem más latin városokat is. Szerzőnk még azt is hozzáteszi, hogy a római *coloniákat* is azért nevezik a régi szövegek *urbesnek*, mert Róma ugyanezzel a szertartással alapította őket.¹⁶ A rendelkezésünkre álló források azonban Róma telepесvárosait nem *urbes*eknek, hanem következetesen *coloniáknak* nevezik. Hogy mi volt az oka ennek a megkülönböztetésnek, arra talán azok az esetek adhatnak felvilágosítást, amikor a latin szerzők az *urbs* szót nem Róma megnevezésére, hanem más helyzetekben használják. Az idősebb Plinius például földrajzi leírásának görög városokról szóló fejezeteiben folyamodik a szóhoz, amikor egy-egy vidék ismertetésének bevezetőjeként számszerű összesítést ad az ottani városokról. Külön-külön adja meg a számát az *urbes*eknek és *civitas*oknak,¹⁷ illetve a *coloniáknak*, és *urbes*eknek. Nem azonos jogállású városkategóriákat jelentenek tehát ezek nála. Amikor viszont az összesítés után a tárgyalat régióban fekvő városokat név szerint is felsorolja, többnyire már az általánosabb *oppidum* szót használja az *urbs* helyett.¹⁸ Az *urbs* nála a *polis* latin megfelelője, mely az ő korában ugyan már régen nem, de egykor, történelmének hosszú időszakán keresztül önálló állam volt. Ugyanígy voltak azok a latiumi városok is, amelyeket Varro szerint Rómához hasonlóan etruszk rítussal alapítottak, mert Latiumban csak városállamok léteztek mindaddig, amíg Róma a saját territoriumán engedélyezett önkormányzatokkal kivételt nem teremtett. Róma földműves telepesei, a *colonusok* azonban nem egy-egy új városállam polgárai lettek, mint hajdan az Alba Longából származó Romulus városának, az *Urbs*nek az alapítói. Városuk az *ager Romanuson* létesült, és ott is maradt, nem szakadt ki belőle, és a telepeseket sem bocsátotta el Róma a saját polgárai közül. Az *Urbs*nek és *coloniáinak* tehát nem volt azonos a jogállá-

sa. Minden bizonnyal ezért nem illethette meg az utóbbiakat az *urbs* megnevezés. A Róma és *coloniái* közötti viszony – ha a görög analógiáknál maradunk – a *métropolis* és a *kléruchia* viszonyára hasonlított leginkább. Magyarázatunknak viszont ellentmondani látszik Varro, aki szerint a régi szövegek Róma *coloniáit* még *urbes*nek nevezték. Nem biztos azonban, hogy ő mindent pontosan tudott. Elképzelhető ugyanis, hogy ezek az általa közelebbről nem meghatározott *coloniák* nem is Róma telepесvárosai voltak, hanem régi (Kr. e. 338 előtt alapított) latin „*coloniák*”, melyek – még ha Róma esetleg aktívan vett is részt némelyikük megszervezésében – formálisan Róma és a latin szövetség közös alapításainak számítottak.¹⁹ Ezek létrehozásukat követően önálló városállamok lettek,²⁰ és csak később kerültek római uralom alá. Közülük Antiumról és Velitraeről még azt is tudjuk, hogy legyőzésüket követően a területükön Róma a saját telepesei számára alapított római polgárkolóniát (ld. lentebb). Könnyen lehetséges, hogy mindezeket Varro nem tudta. A késő köztársaság korára ugyanis a hagyomány felértékelte Róma múltbéli szerepét, és nagyobb hatalmat tulajdonított neki a fennállása első évszázadaiban, mint amekkorával valójában rendelkezett.²¹ Livius, aki 32 éves volt, amikor Varro meghalt, tehát korban nem élt tőle távol, történeti munkájában úgy írja le ezeket a latin *coloniáknak* a létrehozását, mint római alapításokat, holott római *coloniák* alapítására majd csak a latin háború (Kr. e. 340–338) után került sor.

A *municipium*, *colonia* és *civitas* az *oppidum*tól eltérően a várost szervezetként fogta fel. Egy önmagát kormányzó polgárközösséget értett alatta. Közülük a *civis* („polgár”) szóból származó *civitas* semleges, általános jelentésű fogalom volt (igazgatásban használt műszóként a császárkorban lesz majd jelentősége). A *municipium* és a *colonia* viszont a városi önkormányzat egy-egy fajtáját jelentette. A döntő különbség a két utóbbi között, némiképp leegyszerűsítve, az volt, hogy a *municipium* egy idegenből befogadott önkormányzatot jelentett a római állam területén, míg a *colonia* egy Rómából kibocsátott telepесközösséget. (Mindkettő lehetett római polgárok közössége is, és latin jogúaké is – erről később). Ezt a két fogalmat használta évszázadokon keresztül a római államigazgatás és jog a teljes autonómiával bíró városok megnevezésére, így a tartalmuk, ha kisebb-nagyobb mértékben változott is, mindig pontosan definiált volt. Utólag azonban, a forrásaink hézagossága miatt már nem egyszerű a jelentésükben bekövetkező változásokat rekonstruálni.

Városállamból területi állam: városok születése az *ager Romanuson*

Fennállásának első évszázadaiban Róma a szomszédaival szakadatlanul háborúzott, és a háborúk tétje időnként a fennmaradása volt. Talán mert később alapították, és gyöngébb is volt náluk (a Tiberisen túli szomszédja, Veii a legnagyobb területtel rendelkező etruszk város volt), létfontosságú volt számára katonai potenciáljának erősítése, ennek pedig egyik alapvető eszköze saját népességének növelése volt. Minden bizonynyal ez a kényszer tette őt az idegenekkel szemben befogadóvá. A hódítás tehát egyúttal a népességszerzés eszközéül is szolgált. Róma a bekebelezett városállamok, városok, törzsi egységek közösségi intézményeit megsemmisítette, ám a la-

kosaikkal szemben egyénileg nagyvonalú volt: megadta nekik a római polgárjogot. Ez esetenként átköltöztetéssel, birtokelkobzásokkal is együtt járt, a kiürített területekre pedig Róma a saját telepeseit küldte. Ha a helyzet úgy kívánta, az új földekből egy-egy új *tribus* (kerületet) is szervezett, és az új polgárokat a saját telepeseivel együtt ebbe sorolta be. A *territorium*án, vagyis az *ager Romanus*on falusi keretek között élő lakosságát a központból közvetlenül igazgatta, bár néhány évszázadon keresztül a *tribus*oknak volt némi kisegítő adminisztratív funkciója is, nem csupán szavazóegységek voltak.

a) A kolonizáció szerepe Róma területi államává válásában

Mivel az *ager Romanus*on belül a telepítések hosszú ideig egyéni földosztás formájában történtek – a telepések, azaz *colonusok*²² legfeljebb falunyi méretű kis csoportjai nem kaptak önkormányzatot –, ezek hosszú ideig nem is idéztek elő változást a *territorium városállami* igazgatásának struktúrájában. A telepessközösségek átalakulása önkormányzattal bíró városokká majd csak a latin háborút követően, a római polgárok *coloniáinak* (*coloniae civium Romanorum*) alapításával kezdődött el, de még azt követően is lassú folyamat volt. A római kolonizáció első korszakát (Kr. e. 338–241) a tengerparti *coloniák* (*coloniae maritimae*) létrehozása jelentette.²³

Az egy-egy helyre kiküldött telepések száma hosszú időn keresztül meglepően csekély volt, több esetben is úgy tűnik, hogy 300.²⁴ H. Galsterer ezt egészen a Kr. e. 2. századig egy olyan standard számnak tartja, melynek szimbolikus jelentése volt: a háromszázak Róma városának a romulusi *3 tribus* – *30 curia* – *300 gens* beosztását testesítették meg.²⁵ De nemcsak a telepések száma, hanem a kiosztott föld is rendkívül kicsi volt: a *2 iugerum* (fél hektár) látszik szokásosnak,²⁶ ami jóformán csak a lakóudvar meg a temetőhely létesítésére volt elegendő,²⁷ és semmiképpen sem egy család eltartásához. Ezt többnyire úgy magyarázza a kutatás, hogy a *2 iugerum* csupán az a földmennyiség volt, amit a telepes magántulajdonba, *census*-köteles földként kapott, emellé azonban még foglalhatott vagy bérelhetett is az *ager publicus*ból (közföld), és használhatta a közös legelőket is. Az alapításkor ugyanis a *coloniák territorium*ának csak egy kis részét osztották ki. A római állam szűkmarkúsága saját polgáraival szemben a latin *coloniákkal* való összehasonlítással is jól érzékeltethető: mint fentebb már utaltunk rá, Róma a latin szövetség tagjaként részt vett a latin *coloniák* alapításában, a Kr. e. 4. század derekától pedig – ezt majd lentebb fogjuk látni –, már maga szervezett ilyeneket. Nos, a latin *coloniákban* a telepéseknek a két *iugerum* többszörösét osztották ki fejenként. A római polgárok *coloniáiban* osztott parcellák méreteiben csak a második pun háború utáni telepítések hoztak változást, bár úgy tűnik, a kiosztott föld nagysága a *10 iugerum*ot ekkor se nagyon érte el, holott némely latin *coloniában* ez idő tájt esetenként már *80-100 iugerum*ot is adtak. H. Galsterer úgy véli, hogy ennek az volt az oka, hogy Róma patrícius vezetése *census*köteles föld kiosztásával nem akart változást előidézni a társadalmi struktúrában. Ennek ugyanis katonai összefüggései is voltak, bizonyos kvótákat tartani kellett a római és szövetséges hadkötelesek arányaiban.²⁸ Ez azonban csak a latin szövetség feloszlása előtti időket ma-

gyarázza. Talán a Rómától való nagyobb távolságot, az erősebb külső fenyegetettséget és a római polgárjog elvesztését kívánta Róma a bőkezűségével ellensúlyozni a latin *coloniákban* kitelepedni hajlandó lakosai számára.

Bár a telepések kiküldésének szociális mozgatórugóit senki sem tagadja,²⁹ széles körben az az elfogadott vélemény, hogy a kolonizációnak elsősorban katonai célja volt. Ezt megerősíteni látszanak a *coloniák* masszív falai, a katonai táborra emlékeztető alaprajzuk és polgáraiknak a katonai szolgálat alól való mentesítése is. Magukat, illetve azt a helyet kellett védeniük, ahová telepítették őket. A telepések csekély száma miatt azonban vannak, akik úgy ítélik meg, hogy a római polgárok *coloniái* erre a feladatra alkalmatlanok voltak, és emiatt meg is kérdőjelezzik a feltételezett katonai funkciót.³⁰ Úgy vélem, hogy nem kell ezt tennünk, bár az elsősorban alkalmi vagy potenciális katonai feladatok mellett hosszabb távon a római *coloniáknak* inkább egy másik, békésebb funkciója érvényesült. Az ugyanis, hogy ezek előretolt posztok voltak, Róma hatalmát demonstrálták, és a telepéseknek nem feltétlenül barátságos környezetben kellett boldogulniuk, nehezen vitatható.³¹ Többük esetében az is megállapítható, hogy stratégiaileg fontos pontra helyezték őket. Mindezen túl azonban talán nem is az a döntő, hogy mi alkalmasnak tartjuk-e őket a fenti feladatokra, hanem az, hogy a rómaiak annak tartották. E települések falat és emellé szakrális megerősítést is kaptak.³² A telepések csekély számából egyébként nem is feltétlenül következett a *coloniák* alacsony lélekszáma. A behódolt őslakosságot rendszerint nem üzték el vagy telepítették ki a városalapítás céljára kijelölt területről, csupán a földjének egy részét sajátították ki. Korlátozott polgárjogú lakosként, *incolaként* élt tovább a *colonia territorium*án, és előbb-utóbb, egyénileg vagy csoportosan, a római polgárjogot is megkapta, az új polgárokat pedig a római telepések közösségébe sorolták be. Ezt jól példázza a Kr. e. 467-ben alapított antiumi latin *colonia* esete.³³ Antium egykor a volscusok legjelentősebb városa volt, Róma kikötőjének, Ostiának déli szomszédságában. Elfoglalása után az itt létesítendő szövetségi *colonia* megszervezését, úgy tűnik, Róma saját ügyének tekintette. Lívius azt írja, hogy kellő számú római jelentkező híján már a kiküldendő telepések jegyzékébe is vettek fel volscusokat.³⁴ Ezt követően az antiumi *colonia* több alkalommal is gyanúba keveredett, hogy a volscusokkal tovább folyó háborúkban titokban az ellenséggel játszik össze, mégsem érték retorziók, mert Rómának a volscusokkal, aequusokkal és sabinokkal viselt szakadatlan, több fronton egyidejűleg folyó háborúiban már az is szempont lehetett, ha Antium lakossága nyíltan nem fog ellene fegyvert.³⁵ Jó száz év múlva a latin háborúban azonban már ezt is megtette, ezért a háborút követő rendezéskor Róma, hogy Antium megbízhatóságát erősítse, most már a saját nevében újabb római telepéseket küldött oda (ami nyilván birtokelkobzásokat is jelentett – ez volt a büntetés), ugyanakkor a régi antiumiaknak is megengedte, hogy ha akarják, az új *colonia* tagjai legyenek. Ezzel egyidőben Róma a Velitrae-beliekre (szintén régi latin *colonia*) mint a múltban többször is ellene lázadókra keményen lesújtott: a város falait lerombolták, senatoraikat a Tiberisen túlra költöztették, az elkobzott senatori birtokokra pedig új, római *colonusokat* dedukáltak.³⁶ Itt sincs szó tehát a teljes lakosság elköltöztetéséről, csupán a lázadásokért felelős vezető rétegéről. A frissen birtokba vett területeken alapított római polgárkolóniák tehát nem

csupán a területbiztosítás eszközei voltak, hanem a behódolt szomszédos lakosságot is fokozatosan integrálták. A tengerparti *coloniáknak* sem csupán az volt a funkciója, hogy Róma Közép-Itália belső területein élő, kevésbé megbízható szövetségeseit elzárják a tengertől, és biztosítsák a part menti összekötő utat. Falaik a tengerparti lakosságnak (telepeseknek, behódoltaknak egyaránt) védelmet is biztosítottak a közös külső ellenséggel, például a kalózokkal vagy a syrakusai flotta rendszeres támadásaival szemben. A római uralom biztosítását a *coloniák* funkciójában tehát a lehető legtágabban kell értenünk: a katonai feladatok teljesítésén túl a meghódolt lakosság romanizálásában és integrálásában is fontos szerepet játszottak.

Úgy tűnik, hogy a római polgárok *coloniáinak* a korai időkben még nem volt igazi önkormányzata. Az *ager Romanus* egyéb, falusias településein (*vici*sokban, *forumokon*, *conciabulumokon* stb.) élőknel viszont kezdettől fogva szélesebb jogaik voltak. Kellott hogy legyen például szükséghelyzetre valamilyen vezetőjük.³⁷ Később – a velük párhuzamosan létesülő teljesebb önkormányzati formák, a *municipiumok* és latin *coloniák* hatására – a római polgárok *coloniái* is szélesebb önkormányzati jogokat kaptak. Autonómiájuk kiszélesedésében annak is szerepe volt, hogy a *tribus*nak, amely eredetileg fölük rendelt területiális intézmény volt, megszűnt az igazgatási funkciója, és ennek jogosítványai (például a vagyonbecslés) átkerültek hozzájuk. A valódi önkormányzattá válásuk Kr. e. 4–3. századi történeteit sajnos nem ismerjük. A Kr. e. 2. századra az átalakulási folyamat befejeződött.

b) A *municipiumok* szerepe Róma területi állammá válásában

Városok nemcsak telepesek kiküldésével keletkeztek az *ager Romanuson*, hiszen Róma a hódításai során olyan területeket is bekebelezett, amelyek urbanizáltak voltak. Amennyire természetes volt azonban Rómában, hogy a meghódítottak megkapják a római polgárjogot, annyira nem volt az, hogy ezek a római népen, a *populus Romanuson* belül egyúttal valamiféle külön *populust* is alkossanak. Ezért Róma – néhány nagyon kevés kivételtől eltekintve – egészen a latin háborút követő rendezésig módszeresen felszámolta a meghódítottak közösségi intézményeit.³⁸ Ezután azonban már egyre gyakoribbá vált, hogy a behódoltak elkülönült *territoriummal* és önkormányzattal bíró közösségként léteztek tovább a római állam keretein belül. Róma döntötte el, hogy mekkora önállóságot engedélyez számukra, és hogy mennyire integrálja őket a saját polgárai közé. Az autonómia legteljesebb fokát az ilyen „bekebelezett” közösségek számára a *municipiumi* státusz jelentette. A rómaiak a szót a *munus* („teher”) és a *capere* („elfogadni, vállalni”) szavak összetételéből magyarázták,³⁹ bár vannak, akik úgy vélik, hogy ezt már ők is pontatlanul tudták, mert a *capere* igével csak a régi, klasszikus kori használatból már eltűnt *munia* („kötelezettség”) főnév kapcsolható össze.⁴⁰ A kötelezettség a *municipiumok* polgárai, a *municeps*ek számára a római polgárok kötelezettségeinek: az adózásnak és a katonáskodásnak a vállalását jelentette. A városukban viszont élhettek a saját szokásaik és törvényeik szerint.⁴¹ Nagy szabadságuk ellenére a *municipium* polgárait a római állam polgárainak tekinthetjük. Ez az önkormányzathoz való jogukban nyilvánult meg, és még

inkább abban, hogy Róma városának lakosaival együtt ők is a római hadseregben, a *legiókban* szolgáltak. Az idegenek is rómaiaknak tekintették őket.

A *municipiumok* integrációjának két különböző fokozata volt: a *municipium sine suffragio* a szavazati jog hiányát jelentette – az ilyen város polgárai, a *cives sine suffragio* (szavazati jog nélküli polgárok) nem szavazhattak a római városi népgyűléseken, és nem is voltak római tisztségre választhatók (a saját városukban természetesen igen!). A Kr. e. 4–3. század folyamán Róma a meghódított italicus városoknak többnyire ezt a státuszt adományozta. Az első város, amely ezt elnyerte, a Rómától kb. 50–60 km-re fekvő etruszk Caere volt, valószínűleg Kr. e. 353-ban.⁴² A *municipium civium Romanorum* státusza az előbbivel szemben a *municeps*ek számára a teljes római polgárjogot jelentette, Rómában való tartózkodásuk esetén a szavazati jog gyakorlásának biztosítását is beleértve.

Jogilag a különbség a kétfajta *municipium* között tehát egyértelműnek látszik, a fogalomhasználat tekintetében azonban némiképp bonyolultabb a helyzet. Úgy tűnik, hogy a *municipium* alatt egy jó ideig csak a *municipium sine suffragio*t értették Rómában, ugyanis azokat az autonóm városokat, amelyek lakossága a Kr. e. 5–3. század során teljes római polgárjogot kapott – ezek ekkor még igencsak kivételszámba mentek! – nem nevezték *municipiumok*nak. A *municipium* fogalmának kiterjesztése a teljes római polgárjoggal bíró idegen eredetű közösségekre – úgy tűnik – majd csak a Kr. e. 2. században következhetett be, amikortól kezdve a *municipia sine suffragio* polgárai is elkezdtek elnyerni a szavazati jogot, és ezzel teljes jogú római polgárok közösségeivé váltak. Azt viszont, hogy milyen közös fogalmat használtak a korai évszázadokban azokra az idegen eredetű városokra, melyek lakossága teljes római polgárjogot kapott, és emellé még önkormányzatát és territoriumát is megtartotta, nem tudjuk. Kevés volt belőlük, és ezek jó része is majd csak Kr. e. 338 után nyerte el az *optimo iure* státuszt.⁴³ Valamiféle *foedus* (szövetség) kötötte őket Rómához, és egyedi privilégiumaik is voltak, ezért lehetséges, hogy nem is létezett a megnevezésükre közös gyűjtőfogalom.

Az első teljes jogú római polgárközösség talán a Rómától 18 km-re fekvő Gabii volt, mely a hagyomány szerint még a Kr. e. 5. században vált a római állam részévé,⁴⁴ majd öt Kr. e. 381-ben az Albai hegyek közt fekvő Tusculum követte,⁴⁵ mely száz évvel korábban a latin szövetségben még Róma egyik leg-erősebb riválisa volt, ezt követően azonban a volszusok ismétlődő támadásai miatt súlyos veszteségeket szenvedett. Tusculummal nagyjából egy időben talán a Rómától 39 km-re fekvő Capena is hasonló jogokat kapott (CIL XI 3873).⁴⁶ A dátumok világosan jelzik, hogy a teljes jogú római polgárok önkormányzata a *municipium sine suffragio*nál történetileg korábbi képződmény volt.

A megadott távolságadatokat azt sejtetik, hogy a *municipium* mint önkormányzati forma egy olyan helyzetben és időszakban alakult ki, amikor a római hódítást követően az összetelepítés (görögül *synoikismos*), mely a korai római terjeszkedés tipikusnak tekinthető kísérőjelensége volt, különböző okok miatt már nem látszott célszerűnek vagy kivitelezhetőnek. Ilyen ok lehetett az egyre nagyobb távolság Rómától és az ebből fakadó kommunikációs nehézségek, a meghódított városállam nagysága, a bekebelezett városállam vezető rétegének jó kapcsolatai Rómával és jó érdekérvényesítő képessége (például a tuscu-

Norba (a mai Norma mellett) a római hagyomány szerint Kr. e. 492-ben a volskus hegyek (ma Monti Lepini) északnyugati nyúlványán, az Albai-hegyek és a Tyrren-tenger közötti vidék, az *ager Pomptinus* védelmére (Livius II. 34) létesült latin colonia volt. A meredek lejtőre épített úgynevezett „kis Akropolisz” lehetett az eredeti település, mert itt Kr. e. 5. századi kerámialeletek kerültek elő. Kr. e. 329-ben a lázadó volskusok megtámadták és lerombolták. A szabálytalan kötömbökből épült, ún. poligonális fallal megerősített kisváros és a „nagy Akropolisz” építése a Kr. e. 4. századra datálható és a rómaiak által újjáépített várossal azonosítható. Sulla polgárháborúja idején (Kr. e. 82/81) Norba a néppártiak oldalán harcoló lakosaival együtt elpusztult, és többé nem épült újjá. Maradványai alapján pontos képet alkothatunk a korai coloniák eredeti településszerkezetéről és jellegzetes védműveiről. Alaprajza megközelítőleg kör formájú, a szabálytalanságok valószínűleg a terepadottságokból adódtak. Átmérője 750 méter körül van. Három kapuja volt. A feltárt részekben az utcái többnyire egymással párhuzamosak, illetve egymásra merőlegesek.

lumi L. Fulvius átállása Róma oldalára, vö. Plinius: *Naturalis historia* VII. 36, és egy jó fél évszázad múlva a gens Fulvia egyik tagja már consul lett), de a katonai-stratégiai szempontokat sem szabad lebecsülnünk. A latin szövetségesek ugyanis egyre inkább elviselhetetlennek érezték Róma növekvő erejét, és a Kr. e. 4. században már egyre sűrűbben fordultak vele szembe, miközben katonai potenciáljukat is növelték: a szövetség új, délen létesített kolóniáiban nagyvonalúan bántak a meghódított samnissal. Róma is kénytelen volt erősíteni magát. A latin szövetség tagjának lenni azonban, melyben a tagok között kölcsönös *conubium*, *commercium*, tanácskozási és bevándorlási jog érvényesült (erről lásd majd lentebb), sokkal vonzóbb volt a városok számára, mint mindenfajta önállóságot elvesztve beolvadni a római államba, és római polgárként szakadatlanul háborúzni.⁴⁷ Rómának tehát elfogadható feltételeket kellett kínálnia azok részére, akikre támaszkodni akart, és akiket ezért szorosabban magához akart kötni. Róma „nagyvonalúsága” a teljes polgárjog és az önkormányzat felkínálásával tehát kényszerből is fakadt.

A Gabiinek, Tusculumnak és esetleg Capenának adományozott kivételes privilégiumok, melyek valamiféle „állam az államban” helyzetet eredményeztek,⁴⁸ illetve Caere egyedülálló státusza a szavazati jog nélküli polgáraival akár rövid életű átmeneti megoldások is lehettek volna a római történelemben, Kr. e. 338-ban azonban Róma, a latin háború győzteseként, a latin szövetséget felszámolva végérvényesen a municipalizáció útjára lépett. Az Alba Longa körül fekvő régi latin államokat, Lanuviumot, Laviniumot, Ariciát, Nomentumot, Pedumot bekebelezte, polgáraik azonban teljes római polgárjogot kaptak úgy, hogy az önkormányzatukat és a *territoriumuk* feletti ellenőrzésüket is megőrizhették. Régi önállóságában a Rómával szembe forduló Tusculumot is megerősítették. A latinok mellett harcoló campaniai városokat Róma ugyancsak uralma

alá vonta, ezek azonban a *municipium sine suffragio* státuszát nyerték el.⁴⁹ Közülük Capua volt a legjelentősebb, melynek vezető rétege, az *equites Campani* már korábban római polgárjogot kaptak (ami önmagában is érdekes, mert a capuai lovagok a római polgárjoguk elnyerésekor még egy idegen állam polgárai voltak).

A római állam keretein belül létrejövő, saját *territorium*-mal, saját *populusszal* rendelkező önkormányzatok – az egyszerűség kedvéért *municipiumok* – a római városállam területi államháza való átalakulását indították el. A *municipium sine suffragio* státusza egy olyan Róma-felfogást tükröz, melyben még erős a kötődés a városállami hagyományokhoz: a népgyűléseket és a tisztségviselőket ugyanis – beleértve a római városiakat is – még lokális testületeknek tekintette. Mivel azonban a Róma városában működő intézmények, a senatus, a magistratusok és a népgyűlések nem csupán Róma városának lakosságát, hanem a *municipiumok*ban élők sorsát is érintő döntéseket hoztak (például háborúkról, földtörvényekről), a *cives sine suffragio*, bár a terheket viselték, az állami ügyekben születő döntésekből ki voltak zárva. A késői köztársaság korában ezt már sérelmesnek tekintették.

c) A latin jog

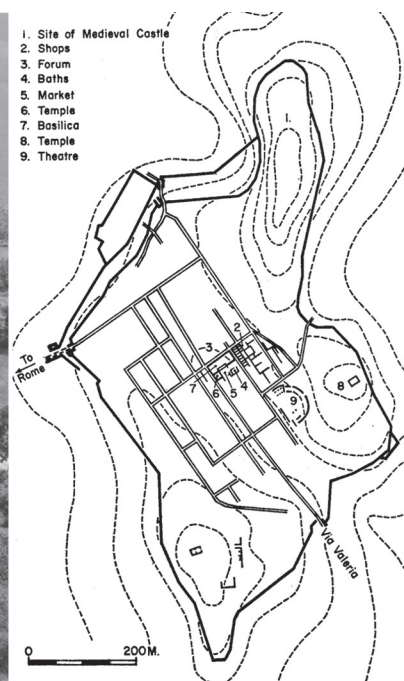
A latin népnek voltak közös kultuszai, melyet városaik közösen ápoltak. Ezenkívül volt egy alapvetően katonai szövetsége is, az úgynevezett *foedus Cassianum*, melyet Spurius Cassius consul a hagyomány szerint Kr. e. 493-ban azt követően hozott létre, hogy a Regillus-tavi ütközetben Róma legyőzte az ellene szerveződött koalíciót, az ariciai szövetséget. Az együttműködés célja az volt, hogy Latium városai eredményesebben tudjanak védekezni harcias szomszédai, mindenekelőtt az

aequusok, volscusok és etruszkok hódító törekvéseivel szemben, és hogy a már elveszített területeiket is visszaszerezzék. A védhetőbb határok kialakítása érdekében azonban az expanzió sem volt idegen tőlük. Ezt a szövetséget modern megnevezéssel latin szövetségnek szokás nevezni, bár később már a volscusok és aequusok kétoldalú szorításában élő hernicusok is tagjai lettek. Egészen bizonyos azonban, hogy ennek az együttműködésnek Latiumban előzményei is voltak, és Róma a Kr. e. 5. század elején valószínűleg vagy csak betársult a már jóval korábbi időktől fogva létező szövetségbe, vagy már korábban is tagja volt, és riválisait legyőzve 493-ban újraszabályozta a régebbi együttműködést. Vezető hatalma azonban ezt követően sem lett még egy jó ideig a szövetségnek. A római hagyomány hamis képet fest az archaikus kori Róma szövetségén belüli szerepéről. A legrégebbi római *coloniák* (Fidenae, Cora és Signia) alapítását ugyanis még a királyság korára teszi a hagyomány, Róma azonban ekkora vállalkozásokhoz még túl kicsi volt abban az időben, ezért ezek a városok valójában latin *coloniák* lehettek, a latin szövetség közös alapításai.

A szövetség a tagállamok polgárai számára egy sor egymás között kölcsönösen érvényes privilégiumot is biztosított. A *ius conubii* (vagy egyszerűen csak *conubium* – a házasságkötési jog) törvényesnek ismerte el a polgáraik közötti házasságot ennek összes vagyoni jogi következményével együtt (a hozomány átvitele egy másik városba, váláskor annak kiadása, a végrendelkezés, örökösödés stb.). A *ius commercii* (rövideb-

ben *commercium*, a kereskedés joga) a szó szerinti jelentésénél sokkal szélesebb volt. A szerződéskötés jogát, illetve a szerződés vagy örökség révén történő tulajdonszerzés jogát jelentette. A *ius migrationis* (a bevándorlás joga) pedig az állampolgárság kölcsönös elismerését biztosította.⁵⁰ A latin városok polgárainak joguk volt a szövetség bármelyik tagállamában száműzetésbe vonulniuk, a száműzetésből vagy hadifogságból hazatérők számára pedig a tagállamok kölcsönösen garantálták a vagyonok visszaadását.⁵¹ A szövetségesek egymással szabadon tanácskozhattak, közös gyűléseket (*concilia*) tarthattak. Szabály létezett a közösen folytatott háborúban szerzett zsákmány felosztására és az ily módon elfoglalt terület hasznosítására is. Ezen közösen telepés várost, *coloniát* alapítottak. Mint már említettük, ezek az úgynevezett régi (Kr. e. 338 előtt alapított) latin *coloniák* (*priscae Latinae coloniae*) önálló városállamok voltak, és a szövetséget erősítették.⁵² Státuszukban alapvetően különböztek tehát a római polgárok telepessközösségeitől, és látni fogjuk, hogy a Róma által Kr. e. 338 után alapított latin *coloniáktól* is.

A Kr. e. 4. századra Róma a latin szövetség legnagyobb és legerősebb városává vált, és a szövetséget, valamint a közös városalapításokat egyre inkább a saját céljaira használta fel, ami a szövetségesei elégedetlenségéhez, és végül az úgynevezett latin háborúhoz vezetett (Kr. e. 440–438). Róma ebben kivívott győzelme fordulópontot jelentett nemcsak a saját, hanem egész Itália történelmében is. A latin szövetséget fel-

Alba Fucens (a mai Avezzano közelében, a Monte Velino lábánál). Az aequusok városának helyén alapította Róma latin coloniaként a második samnis háború idején, Kr. e. 304-ben 6000 kiküldött telepessel. Vele egy időben telepítette Sorát, Carseolit és Nequinumot (későbbi ismertebb neve Narnia) is, melyekkel együtt az volt a funkciója, hogy megakadályozza a samnisok együttműködését Közép- és Észak-Itália népeivel. A colonia a Fucinus-tótól északra, 700 méteres tengerszint fölötti fennsík peremén, dombos terepen épült. Mellette keresztezte a Rómából az Adriai tengerhez vezető út az Észak-Itáliát a Liris völgyén át Campaniával összekötő utat. Egy három magaslat által közrefogott horpadást erősítettek meg itt poligonális kötömbökből álló, messze kinyúló falgyűrűvel. A falak vastagsága 2,8–3,4 méter. Három városkapuja volt. A kép középpontjában látható északkeleti magaslaton, melynek tengerszint feletti magassága meghaladja az 1000 métert, a középkori település és vár maradványai találhatók. Itt feltételezik a colonia fellegrvárát. A Kr. e. 1. században – a polgárháború alatt történt rombolások miatt – jelentősen átépítették, az eredeti utcaszerkezetét azonban alapvetően megtartották.

oszlatta, s ezzel a szövetség tagjai között kölcsönösen érvényesülő jogokat megszüntette. Latium egy részét bekebelezte (az érintett latin városok teljes jogú római polgárok önkormányzataivá váltak), és *Latium adiectum* (a „kibővített Latium”, azaz Dél-Etruria, a régi Latium és Campania északi része) hegemón hatalmává válva elkezdte saját új, kétoldalú szerződésen alapuló itáliai szövetségi rendszerének kiépítését. Ebbe az új alapokra épített szövetségi rendszerébe illesztette be a latin városok önállónak meghagyott maradékát úgy, hogy számukra *conubiumot* és *commerciumot* adott. Ezek a jogok azonban már csak kétoldalúan, Róma és egy-egy latin szövetségese között érvényesülő jogok lettek. Hozzájuk járult még a *ius migrationis* is, a bevándorlás joga, melynek értelmében ha a latin joggal rendelkező város polgárai Rómában telepedtek le, bár nem számítottak római polgárnak, és ennek megfelelően nem is tartoztak semmilyen *tribus*ba, mégis szavazhattak (a népgyűlés előtt mindig kisorsolták, hogy melyik *tribusszal*). Egy mással – mint Róma összes többi itáliai szövetségese – a latin szövetségesek sem szövethettek, és nem háborúzhattak. Helyzetük Róma többi szövetségesehez képest kiváltságosoknak számított. Polgáraik egyénileg lényegében ugyanazokkal a jogokkal bírtak, mint a *municipia sine suffragio* polgárai, de nem számítottak római polgárnak, hiszen formailag legalábbis egy másik államhoz tartoztak. Kötelezettségeik szövetségi kötelezettségek voltak, háború esetén ennek megfelelően segítségnyújtásban szolgáltak. Régi, latin szövetségen belül élvezett privilégiumaiknak azonban ezek csak morzsái voltak, és a politikai mozgásterük is rendkívül beszűkült.

Kr. e. 338 után folytatódott a latin *coloniák* telepítése. Kr. e. 89-ig ezek formálisan továbbra is Róma és a latinok közös vállalkozásainak számítottak, a telepítéseket azonban teljes egészében Róma szervezte. Nem egy esetben csupán azért lett egy-egy *colonia* latin jogú, mert kellő számú jelentkező híján Róma nem tudott a tervezett helyen római polgárok számára *coloniát* alapítani, ezért a telepítésbe kénytelen volt bevonni a latinokat is (Ez történt például Aquileia esetében). Az új telepésvárosok ugyanolyan jogállásúak lettek, mint Róma 338 utáni latin szövetségesei.

A latin *coloniák* alapítása Kr. e. 338 után már nyíltan Róma hatalmi érdekeit szolgálta, de a földosztásból a latin szövetségeseknek is haszna származott. A Kr. e. 2. században már 4000-6000 fővel telepített latin *coloniák* Itália-szerte a római expanzió erős bástyái lettek, és jelentős mértékben hozzájárultak Róma itáliai hegemoniájának kiépítéséhez. Rómának önmagában, latin szövetségesei nélkül ehhez nem lett volna elegendő kapacitása.

Összegzésként két dolgot szeretnénk kiemelni:

1. *Róma felemelkedése és nagyhatalommá válása szorosan összefüggött polgárjog- és urbanizációs politikájával.* A római városállam megerősödését erős integráló képességének köszönhetjük. Hogy városának legyen elég katonai ereje ahhoz, hogy Latium perifériáján, ellenséges szomszédok gyűrűjében fennmaradjon, a hagyomány szerint Romulus *asylumot*, szent menedéket létesített, és Róma befogadott mindenkit, aki oda menekült. Legyőzött szomszédjaival ugyanezt tette. Ha saját uralma alá vonta őket, nem alávett státuszba kerültek, hanem polgárjogot kaptak. Ez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Róma a Kr. e. 4. század elejére Latium legnagyobb és legerősebb állama lett. Az római állam történetének új korszaka kezdődött azzal, hogy a legyőzötteket már nem csupán egyénileg integrálta polgárai közé, hanem közösségi jogokat, önkormányzatot is engedélyezett számukra. Később ezek mintájára a saját polgárai számára is olyan telepes kolóniákat kezdett alapítani, amelyek már bizonyos fokú önkormányzattal rendelkeztek. Az önkormányzattal bíró városok megjelenése az *ager Romanus*on Róma városállamból területi állammá való átalakulását eredményezte, a latin háború után következetesen alkalmazott municipalizációs és kolonizációs politikája pedig megalapozta itáliai hegemoniáját, később pedig birodalomká válását.
2. *A széles városi autonómiák gyökerei a Kr. e. 5–4. századra nyúlnak vissza.* A római városok történelmüknek szinte minden időszakában sokkal önállóbbak voltak, mint a modern városok. Nem álltak ugyanis állandó vagy tartós felügyelet alatt. Hogy ez így alakult, abban fontos szerepet játszott, hogy Róma uralmi rendszere, és ezen belül az autonómiák különböző típusai – mint láttuk – a Kr. e. 5–4. században formálódtak ki, egy olyan időszakban, amikor még ő maga is keményen harcolt a túlélésért és hegemoniája elismertetésért. Megszálló erők, katonaság, bürokrácia fenntartására nem volt kellő kapacitása, ezért a helyi arisztokráciák megnyerése és hűségének megőrzése uralma biztosításához kiemelkedő fontosságú volt. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy Róma ekkor még nem tudott a helyi előkelők számára az otthoniaknál csábítóbb lehetőségeket kínálni.⁵³ *Ius honorumot* (tisztviselés joga) ugyan már a Kr. e. 4. században adományozott nekik, ennek ellenére ezek még erősen kötődtek a saját városukhoz.⁵⁴ Ilyen körülmények között Rómának nem nagyon volt más lehetősége, mint a széles helyi autonómiák elismerése és rugalmasság, engedékenység tanúsítása a lokális érdekek és hagyományok védelmében vele szemben kifejtett ellenállással szemben.

Jegyzetek

- 1 Varro: *De lingua Latina* V. 141 játékos, magyarul nem visszadható szómagyarázatában az *ops* („erő”), a *munio* („falat emel, megerősít, körülsáncol”) és a *moenia* („védfalak, városfalak”) a kulcsszavak. Bizonyos mértékig analóg a mi „város” szavunkkal, mert az utóbbi hasonlóképp egy erődített objektumból, a „vár”-ból származik.
- 2 *Lex municipii Tarentini* (Kr. e. 89–62): CIL I.2, 590; Abbott–Johnson 1926, 282, no. 20, 27–28 és 32. sor. *Lex coloniae Genetivae Iuliae* (Kr. e. 44): Crawford 1996, vol. I. no. 25, 91. *Lex Irnitana* IIIA,

XIX 1–6. in: Gonzáles–Crawford 1986, 153. A kérdéshez újabban Goodman 2007.

- 3 Cicero: *De re publica* I. 26. 41: *oppidum vel urbem appellaverunt* („*oppidum*nak vagy *urbs*nek nevezték el”). Plinius például Szicíliairól az írja, hogy 52 *urbs* és *civitas* található benne, ezt követően viszont, amikor az előbbieket tételeken felsorolja, az *urbs* helyett az *oppidum* megnevezést használja, vö. *Naturalis historia* III. 88–90.
- 4 Varro: *De lingua Latina* V. 143. Hasonlóképp Servius: *Commentarii in Vergilii Aeneidos* I. 12.

- 5 Az istenek megkérdésezése és jóváhagyása után, Livius I. 44; V. 52.
- 6 Frazer meghatározását használva ez valójában *homeopatikus*, azaz utánzó mágia, melynek célja a városfal bevehetetlenségének biztosítása volt, vö. Frazer 1998, 21 skk.
- 7 Festus 271,3 Lindsay.
- 8 Varro: *De lingua Latina* V. 143.
- 9 Servius: *Commentarii in Vergilii Aeneidos* V. 755; Plutarchos: *Romulus* 11.
- 10 *Lex Iulia municipalis*: "...in urbem Rom(am) propiusue u(rbem) R(omam) p(assus) m(ille) (...Róma városában és azon túl ezer pároslépesen belül)"; Crawford 1996, 355–391, 24. jegyzet, 20. sor (a törvényben még több helyen is).
- 11 Cr. 321/1 = Syd. 594.
- 12 Cr. 378/1a = Syd. 744; 378/1c = Syd. 744b.
- 13 RIC 271; RIC 272;
- 14 RPC 4083 Colonia Iulia (Cilicia); RPC 4540 (Berytus).
- 15 CIL VI 930 = 31207.
- 16 Varro: *De lingua Latina* V. 143.
- 17 *Naturalis historia* III. 88–90, lásd még a 3. jegyzetet.
- 18 Plinius: *Naturalis historia* IV. 1. 5; IV. 3. 8; 5. 12; IV. 15, IV. 8. 30, IV. 10. 39. További példák: Lorenz 1987, 7.
- 19 Fidenae, Cora, Signia (Livius mindháromnak az alapítását még a római királyság mitikus korára teszi. Velitrae (Kr. e. 494), Norba (492), Antium (Kr. e. 467), Ardea (442), Labici (418), Satricum (385) stb., összesen 14.
- 20 Alföldi 1977, 345.
- 21 Alföldi 1977, 95 skk.
- 22 A *colo* 3 („művelni”) igéből.
- 23 Nagyjából időrendben: Ostia (még Kr. e. 338 előtt), Antium, Tarracina, Minturnae, Sinuessa, Sena Gallica, Castrum Novum, Pyrgi, Alsium, Fregene.
- 24 Livius VIII. 21. 11; Galsterer 1974, 46.
- 25 Galsterer 1974, 46 sk.
- 26 Livius V. 24; VI. 16. 6; VIII. 21. 11. Vö. Salmon 1969, 72.
- 27 Livius VI. 36.
- 28 Galsterer 1974, 42.
- 29 Mason 1992, 75 skk.
- 30 Galsterer 1974, 43.
- 31 Nem is feltétlenül csak a saját vidékük védelme lett a feladatuk szükséghelyzetben; lásd például a tengerparti coloniák, Ostia, Fregene, Castrum Novum, Pyrgi, Antium, Tarracina, Minturnae és Sinuessa esetét, amelyek Kr. e. 191-ben vitába keveredtek C. Livius praetorral, mert az – a III. Antiochos ellen indítandó háború előkészületei során – hajós szolgálatra akarta kényszeríteni őket. Hiába fellebbeztek azonban a néptribunusokhoz, a senatus nem adott helyt a panaszuknak (vö. Livius XXXVI. 3. 3–5). – Minturnae és Sinuessa deductiója Kr. e. 296-ban a helyek veszélyessége miatt kifejezetten nehézségekbe ütközött, nehezen tudtak a telepelistákra jelentkezőket találni (vö. Livius X. 21. 7–10, Livius V. 30).
- 32 A mágikus elemekkel átszőtt alapítási rituálé szerepét nem szabad lebecsülnünk azokban az időkben, amikor még egy szög beverésére is *dictator*t választottak, mert a cselekménynek, mely egyszer már segített Rómán, bajelhárító funkciót tulajdonítottak.
- 33 Salmon 1969, 42.
- 34 Livius III. 1.
- 35 Livius III. 4.
- 36 Livius VIII. 14. 5–7. – Velitrae nagyon régi római colonia volt, Livius az alapítását a plebs *secessió*jának évére, Kr. e. 494-re datálja (II. 30. 14), Diodóros pedig a Kr. e. 404. év eseményeinek leírásánál megjegyzi, hogy Velitraeben ekkor megnövelték a colonusok számát.
- 37 Rudolph 1965, 132 skk.; Salmon 1969, 87. Sherwin-White 1973, 84.
- 38 A leghíresebb ilyen esetek: Veii Kr. e. 396-tól, Capua Kr. e. 211-től. Capua egyébként már Róma felségterületéhez tartozott, *municipium sine suffragio* volt, amikor Kr. e. 215-ben átlát Hannibal oldalára.
- 39 Hasonlóképp Salmon 1969, 49; Lorenz 1987, 9.
- 40 Pinsent 1954, az ő nyomán Manni 1947, 11 skk.; Sherwin-White 1973, 201; Bispham 2008, 15 sk.
- 41 Gellius: *Noctes Atticae* XVI. 13.
- 42 Másképpen Sherwin-White 1973, 272.
- 43 Galsterer 1974, 65.
- 44 Dionysios Halikarnasseus: *Archaiológia Rhómaiké* IV. 58; vö. Alföldi 1977, 334 skk.
- 45 Alföldi 1977, 336 skk.
- 46 Galsterer 1974, 65.
- 47 Alföldi 1977, 367.
- 48 A római polgárok közösségén belül például a *populus Tusculanus* elkülönült egységet alkotott, és a Rómában lakó római polgárokhoz képest a tusculumiak két polgárjoggal rendelkeztek.
- 49 Sherwin-White 1996, 39 skk.
- 50 Manni 1947, 43.
- 51 Alföldi 1977, 367.
- 52 Alföldi 1977, 345.
- 53 Galsterer 1974, 13.
- 54 Uo.

Bibliográfia

- Abbott, F. F. – Johnson, A. C. 1926. *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton (reprint: New York, 1968).
- Alföldi, A. 1977. *Das frühe Rom und die Latiner*. Darmstadt.
- Crawford, M. H. 1996. *Roman Statutes. Vol. I*. London.
- Frazer, J. G. 1998. *Az aranyág*. Budapest.
- Galsterer, H. 1976. *Herrschaft und Verwaltung. Die Beziehungen Roms zu den italienischen Gemeinden vom Latinerfrieden von 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg von 91 v. Chr.* München.
- González, J. – Crawford, M. H. 1986. „The lex Irnitina, a New Copy of Flavian Municipal Law”: *The Journal of Roman Studies* 76, 147–243.
- Goodman, P. J. 2007. *The Roman City and Its Periphery. From Rome to Gaul*. Abingdon.
- Lorenz, T. 1987. *Römische Städte*. Darmstadt.
- Manni, E. 1947. *Per la storia dei municipii fino alla guerra sociale*. Roma.
- Mason, G. G. 1992. „The Agrarian Role of coloniae maritimae: 338–241 B. C. Between the End of the Latin War in 338 B. C. and the End of the First Punic War in 241 B. C.”: *Historia* 41, 75–87.
- Pinsent, J. 1954. „The Original Meaning of Municeps”: *The Classical Quarterly* 4, 158–164.
- Rudolph, H. 1965. *Stadt und Staat im römischen Italien. Untersuchungen über die Entwicklung des Municipalwesens in der republikanischen Zeit*. Göttingen.
- Salmon, E. T. 1969. *Roman Colonization under the Republic*. London.
- Sherwin-White, A. N. 1973. *The Roman Citizenship*. Oxford (digitalizált formában: Oxford, 1996).

Grüll Tibor (1964) egyetemi docens a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén. Fő kutatási területe a császárkori Római Birodalom, ezen belül is különösen annak történeti földrajzi és gazdaságtörténeti kérdései. Emellett régóta foglalkozik a hellénisztikus és római kori zsidóság és a korai kereszténység történetével.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: „*Ubique fines*”: *Határok és határkövek a Római Birodalomban* (2013/1).

Mediterrán kikötővárosok a római korban

Grüll Tibor

A Földközi-tenger körülbelül 46 000 km hosszú partvonala jóval meghaladja az Egyenlítő hosszát. A part általában meredek, sziklás, erősen tagolt, és nem bővelkedik jó kikötőkben. Kisebb bárkákkal természetesen szinte bárhol ki lehet kötni, de jó kikötőn itt és most a nagyobb kapacitású és mélyebb merülésű teherhajók számára is alkalmas, szélről és hullámveréstől védett, akár áttelelésre is megfelelő horgonyzóhelyeket értjük. A kikötők használatához természetesen fontos még a hátszág is, hiszen kikötni csak ott érdemes, ahol van miért: a közeli városok és piacok, a jó úthálózat, a kereslet–kínálat megfelelő arányban áll rendelkezésre az utazóknak vagy kereskedőknek.

Mindenekelőtt tegyünk különbséget *tengerparti város* és *kikötőváros* között. Az előbbi – fekvéséből adódóan – rendelkezik ugyan kikötővel, de inkább a szárazföld felé nyitott. Az utóbbinál a kikötő és a város szinte el sem különíthető egymástól: a kikötő maga a város, és a város maga a kikötő. Ezek a kikötővárosok inkább a tenger, mint a szárazföld felé nyitottak, bár gyakran a belső területek felé is jó szárazföldi vagy vízi összeköttetéssel rendelkeznek. A római korban tipikus tengerparti városnak tekinthetjük például Tarracót (Tarragona), amelynek – annak ellenére, hogy tartományi főváros volt, s a római világ egyik leghatalmasabb *forum*ával rendelkezett – Augustus korában még nem volt kikötője.¹ A Nápolyi-öbölben fekvő Puteoli (Pozzuoli) viszont valódi kikötőváros volt, ahol minden a tengeri kereskedelemről szólt, s még a szuvenírként árult üveg poharakon is a város kikötőjét ábrázolták, mint legfőbb nevezetességet. De hogy modern példákat is mondjunk: tipikus tengerparti városnak tekinthetjük például Barcelonát és Manilát; *par excellence* kikötőváros pedig Rotterdam és Szingapúr.

Bizonyos tengerparti városok, amelyek jó kikötői adottságokkal rendelkeztek, speciális funkciókat is kaphattak: különösen azok, amelyekben a hadiflották állomásoztak. A római világban ilyen volt Misenum vagy Ravenna; a modern korban pedig Pearl Harbor vagy Murmansk. Ezek a városok azonban nem kereskedelmi szerepük, hanem stratégiai fontosságuk miatt váltak kikötővárosokká. Ugyancsak kikötővárosoknak szoktuk nevezni azokat a kikötőhelyeket, amelyek a tengerparttól távolabb fekvő városokhoz kapcsolódtak. A klasszikus ókorban ilyen volt Athén kikötője, Peiraeus (ma Pireas); vagy Róma kikötője, Portus–Ostia. Mint az utóbbi esete is mutatja: ezek a kikötőhelyek nemritkán önálló városokká fejlődtek. Más, hasonló funkciójú kikötők azonban nem váltak jelentős városokká: ilyen például Lebena vagy Matala, Kréta fővárosának, Gortynnek két kikötője, vagy inkább csak horgonyzóhelye.

Mindezek után, figyelembe véve a kikötővárosok általános jellemzőit, az ókor vonatkozásában viszonylag kevés településre szűkíthetjük le vizsgálódásainkat. Ide tartozik az Ibériai-félszigeten Gades (Cádiz); az Appennini-félszigeten Puteoli; a Balkánon a már említett Peiraeus; Észak-Afrikában Carthago; valamint egy sor kikötő Kis-Ázsiában és a levantei térségben: Milétos, Ephesos, Seleukeia Pieria, Bérytos, Sidón, Tyros, és a hellénisztikus kortól kezdve Alexandria. Azonban az itt felsorolt tizenegy város közül sem mindegyik vált tartósan a kereskedelmi központ értelmében vett kikötővárossá. Ennek sokféle (történelmi-politikai, földrajzi-ökológiai

1.

Alexandria dicsérete

Városotok messze a legjelentősebb méretét és fekvését tekintve, és mindenki szemében a második minden város közül a Nap alatt. Az egyiptomi nép ugyanis, ez a kiváló nemzet, képezi a város lényegét, jobban mondva támaszát, másrészt az összes többinél hatalmasabb folyója természetének leírására nincs is alkalmas szó, akár csodálatos voltát, akár hasznát tekintjük; továbbá nemcsak hogy hajózási monopóliummal rendelkeztek az egész Mediterráneumban kikötőik szépségénél, flották nagyságánál, valamint az összes ország termékeinek bőségénél és kereskedelménél fogva, hanem ráadásul tiétek a külső tengerek: a Vörös-tenger és az Indiai-óceán, melynek korábban a nevét is ritkán hallhatuk. Úgyhogy tiétek a kereskedelem, nemcsak a szigeteké, kikötőké, bizonyos szorosoké és átjáróké, hanem gyakorlatilag az egész lakott világé (oikumené). Alexandria ugyanis az egész Földnek (és a legféltreosóbb nemzeteinek) úgymond a kapcsolódási pontjában található, mint ahogy egy város piaca, amely mindenkit egy helyre gyűjt össze, bemutatja őket egymásnak, majd amennyire ez lehetséges, egyívásúakká teszi őket.

Diön Chrysostomos XXXII. 36

Grüll Tibor fordítása

és gazdasági) oka lehetett. Ezek közé tartozott a háttérország megszűnése vagy hanyatlása; a külső pénzügyi befektetések elapadása; a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése; és – igen gyakran – a kikötők öbleinek feltöltődése. Ez utóbbi elsősorban ott jelentett különösen nagy gondot, ahol a kikötők a folyók torkolataiban helyezkedtek el. A hatóságok e kikötőkben mindent megtettek annak érdekében, hogy a feltöltődés folyamatát lassítsák, például az építési törmeléket nem engedték a folyókba és a csatornába dobni, illetve rendszeres időközönként mederkotrást végeztek. Ephesosból epigráfiai emlékeken maradtak fenn ilyen rendeletek, míg a mederkotrás nyomait Tyros kikötőjében fedezték fel, és Massilia (Marseille) kikötőjében egy kotróhajó maradványait is megtalálták. Ennek ellenére – főként a kis-ázsiai és a levantei kikötők esetében – nem sikerült az ökológiai katasztrófát elhárítani. A Karystos, a Maiandros vagy az Orontés folyók hordalékukkal lassan, de biztosan feltöltötték a torkolatokat, így a kikötőket egyre nehezebb és egyre költségesebb volt karban tartani. Legbiztosabban ott alakulhattak ki jól működő kikötővárosok, ahol a politika, a közigazgatás és a gazdaság is több évszázadon keresztül stabilan tudott működni, emellett jó földrajzi-ökológiai adottságokkal is rendelkeztek. Így volt ezt a mediterrán térség első számú kikötővárosa, Alexandria esetében is.

Alexandria

Ahhoz, hogy Alexandria a mediterrán világ első számú kereskedelmi központjává válhasson, nemcsak a remek adottságú természetes kikötőkre, kedvező áramlási és szélviszonyokra, a Nílus és a Mareótis-tó közelségére, hanem az egyiptomi gabonára, továbbá Kelet-Afrika, Dél-Arábia és India importcikkeire is szükség volt, mivel ezeket innen lehetett a Földközi-tenger többi kikötője felé közvetíteni. Diön Chrysostomos is ezt emelte ki, mikor Alexandria jelentőségéről szónokolt (lásd az 1. margószöveget), Az ókorban a Földközi-tengeren sehol másutt nem adódtak ehhez hasonlóan kedvező körülmények egy valódi kikötőváros kifejlődéséhez.

Egyiptom belső kereskedelme évszázadok óta szinte teljes egészében a Níluson zajlott, amely lefelé és felfelé is hajózható. A mindig is zárt világot képező Nílus-menti ország a hellénisztikus korban nyitotta meg kapuit a világ előtt, így szüksége volt megfelelő tengeri kikötőre. Alexandria fekvését így írta le Strabón az 1. században:

Ezt a helyet két tenger mossa: az egyik az ún. Egyiptomi-tenger északról, délről pedig a Mareia-tó, amelyet Mareótisnak is neveznek. Ezt sok csatornán át a Nílus tölti meg felülről is, meg oldalról is, s ezeken a behozatal sokkal nagyobb, mint a tenger felől, úgyhogy a tavi kikötő gazdagabb lett, mint a tengeri. Itt ugyanis az Alexandriából való kivitel nagyobb a behozatalnál. Ezt bárki megállapíthatja, aki járt Alexandriában és Dikaiarchiában [Puteoliban], és látta a teherhajókat mind a beérkezésnél, mind a távozásnál, hogy mennyivel nehezebben, illetve könnyebben mennek ide és oda.

Strabón XVII. 1. 7. C 793. Földy József fordítása

A Mareótis-tó – amely nem lagúna, hanem teljes egészében a Nílus által a Holocénben létrehozott édesvízi tó – több csatornával kapcsolódott a Nílus kanóposi ágához, amelyek közül némelyik hajózható is volt. A tó az ókorban észak–déli irányban 45 km hosszú lehetett (vagyis a mainál jóval nagyobb), kerülete pedig 370 km (Plinius: *Naturalis Historia* V. 63). A Nílus-deltát egyébként keresztül-kasul behálózták a csatornák, amelyek az öntözés mellett az egyes ágak közötti közlekedést is biztosították. Ezek tisztán tartását a római adminisztráció mindig fontos feladatának tartotta. A Mareótis-tavat észak–déli irányban egy nap alatt át lehetett szelni, de a fordított út akár 3-4 napig is eltarthatott a kedvezőtlen szélirány miatt. A tavon lévő nyolc sziget ráadásul kitűnő búvóhelye volt a kalózoknak, akik gyakorta rátámadtak a szállítmányokra (Achilleus Tatios IV. 12; Héliodóros I. 14).

1. kép. Alexandria keleti kikötője, amely mára teljesen víz alá került (világos részek)

Sajnos, Alexandria tavi kikötőjének, amely a tengeri kikötőnél is forgalmasabb lehetett, mindeddig nyomát sem találták a kutatók.²

Alexandria tengeri kikötőjét a Pharos-sziget védte természetes hullámtörőként, amit a Heptastadion elnevezésű mesterséges gát kötött össze a szárazfölddel (lásd a 2. szöveget). A Pharost az ókori világ hetedik csodájának számító világítótorony tette híressé, amely a római korban külön *procurator* alá volt rendelve.³ A 120–140 méter magas építmény II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 283–246) idején épült, Sóstratos tervei alapján.⁴ Bár a szakirodalomban régóta vita folyik arról, hogy mikortól funkcionált ténylegesen is világítótornyként, annyi bizonyos, hogy a római korban fénye már 50 km-ről mutatta az utat a hajósoknak.⁵ A Pharost a 10. században jelentősen károsította egy földrengés, de csak a 15. század végére tűnt el véglegesen az öbölben, amíg 1994-ben Jean-Yves Empereur expedíciója fel nem fedezte alapjait.⁶ A Pharost és a szárazföldet összekötő Heptastadion kettévágta Alexandria tengeri kikötőjét: a keleti Nagy Kikötőre és a nyugati Eunostos-kikötőre (bővebben lásd a 3. szöveget).

Strabón szerint a Nílus torkolati ágai nem igazán hajózhatók:

A torkolatokba be lehet ugyan hajózni, de erre nemigen alkalmasak, s nagy hajókkal nem is lehet ide bejutni, hanem csak csónakokkal, mivel sekély vizűek és mocsarasak. Főképpen a kanóposi torkolatot használták lerakodó helyül, amikor az alexandrieai kikötők el voltak zárva.

Strabón XVII. 1. 18. C 801. Földy József fordítása

Alexandria szerencsés fekvése tehát abban is megmutatkozott, hogy a Mareótis-tó partján fekvő kikötői a Nílus kereskedelmi szempontból legfontosabb kanóposi ágával álltak kapcsolatban. Ezt az összeköttetést még egy hajózható, mesterséges csatorna is biztosította (lásd a 4. szöveget). A csatorna kiindulópontja, Schedia a nílusi hajóforgalom legfontosabb kikötője volt. Az Alexandriától kb. 30 km-re délkeletre fekvő városka (ma Kom el-Giza, Kom el-Hashw, Kom el-Hamam falvak területén) közelében helyőrség is állomásozott, és a vámállomás miatt feltételezhető, hogy a Nílus kb. 250 méter széles ágát egy pontonhíddal zárták el, hogy senki ne haladhasson át a vámhatáron fizetés nélkül.⁷ Ugyancsak itt rakodtak át a nagyobb nílusi bárkákról a kisebb csónakokba, amelyek képesek voltak a csatornákon keresztül Alexandriába eljuttatni az árut.⁸ A csatorna Eleusis (El Nozha) településnél kettévágott: egyik ága keleti irányban, Kanópos felé haladt tovább,

2.

Pharos sziget és a világítótorony leírása

Pharos egy hosszúkas kis sziget, nagyon közel a szárazföldhöz, két bejáratú kikötővel. Partja ugyanis, mely két földnyelvet bocsát előre a tengerbe, öblöt alkot, a földnyelvek között azonban van egy sziget, amely az öblöt elzárja, minthogy hosszában fekszik előtte. Pharos földnyelvei közül a keleti közelebb van a szárazföldhöz és annak a földnyelvéhez (ennek Lokhias a neve), és a kikötő bejáratát összehűkíti. A közben levő tengerszoros keskenységéhez még hozzájárulnak a részint vizalatti, részint a vízből kiemelkedő szirtek, melyek a tengerről jövő hullámokat minden időszakban nagyon erősen megtörik. Maga a szigetnek a földnyelve egy hullámverte szikla, rajta egy fehér kőből csodálatosan megépített sokemeletes és a szigettel azonos nevű torony. Ezt a knidosi Sóstratos, a királyok barátja emeltette a hajózók megmentésére, mint a felirat mondja: *A KNIDOSI SÓSTRATOS, DEXIPHANÉS FIA, A HAJÓZÓKÉRT A MEGMENTŐ ISTENEKNEK. Minthogy ugyanis a part mindkét oldalon kikötőtlen és alacsony, s szirtek és zátonyok vannak előtte, a tenger felől odahajózóknak szükségük volt egy magasan levő és világító jelzésre, hogy szerencsésen bejussanak a kikötő bejáratába. A nyugati bejáraton sem könnyű a bejutás, de ott még sincs szükség ilyen nagy elővigyázatára. Ez is alkot még egy másik kikötőt, amelyet Sóstratos kikötőjének neveznek. Ez a kiásott és elzárt kikötő előtt fekszik. Az ugyanis, amelyiknek a behajózása Pharos említett tornyánál van, a nagy kikötő. Ezek abban a mély vízben egymással összefüggően fekszenek, a másiktól pedig a Heptastadion nevű gáttal vannak elválasztva. A gát egy híd, amely a szárazföldről a sziget nyugati része felé húzódik, s az Eunostos öblébe csak két, szintén áthidalt nyílást hagy a hajók számára. Ez az építmény nemcsak híd volt a szigetre, hanem vízvezeték is, mikor még laktak a szigeten, most azonban az isteni Caesar lakatlanná tette, mert az alexandrieai háborúban a királyok mellett állt; a torony mellett azonban most is lakik néhány hajós ember. A nagy kikötő tehát azonkívül, hogy jól el van zárva egyrészt a gáttal, másrészt természeti adottsága által, mindjárt a partnál olyan mély, hogy a legnagyobb hajó is kiköthet a lépcsőre, s még több kikötőre is oszlik.*

Strabón: *Geographika* XVII. 1. 6. C 791
Földy József fordítása

3.

Alexandriai kikötők leírása

A nagy kikötőben a behajózástól jobbra van Pharos szigete és tornya, a másik oldalon pedig a szirtek vannak és a Lokhias földnyelv a királyi várral. Amint befelé hajózunk, bal kéz felől vannak a Lokhiasszal összefüggő, beljebb fekvő királyi épületek, sok és nagyszerű teremmel és ligettel. Ezek alatt fekszik a királyok tulajdonában levő ásott és zárt kikötő, s az ásott kikötő előtt fekvő Antirrhodos szigetcské a királyi várral és kikötővel; így nevezték el, mint Rhodos versenytársát. Ezen túl fekszik a Theatron, azután a Poseidion, az ún. Emporiontól előrenyúló kanyarulat Poseidón templomával, amelyhez Antonius a kikötő közepébe még jobban benyúló töltést csatolt, s annak a végén egy királyi lakot építtetett, amelyet Timónionnak nevezett el. Ez volt az utolsó műve, amikor az akcionai vereség után barátaitól elhagyatva Alexandriába hajózott, s hátralevő idejére timóni életet választott magának, amelyet barátok nélkül szándékozott eltölteni. Azután a Kaisareion következik, majd az Emporion és a raktárak, s ezek után a Heptastadionig a hajókészítő telep. Ez a nagy kikötő környéke. Mindjárt a Heptastadion után Eunostos kikötője következik, s ezen túl az ásott kikötő, amelyet Kibótosnak is neveznek, itt van egy hajókészítő üzem. Ennek belső részéből egy hajózáható csatorna húzódik egészen a Mareótis-tóig.

Strabón: *Geographika* XVII. 1. 9–10. C 794–795. Földy József fordítása

4.

A kanóposi csatorna

Ha a Kanóposi-kapun kimegyünk, jobb felől van a tóval összekötött és Kanópos felé vezető csatorna. Ezen Schedia felé is, meg Kanópos felé is ki lehet hajózni a nagy folyóra, először azonban Eleusis felé. (...) Ha Eleusisből egy kissé tovább megyünk, jobb felől van a Schedia felé vezető csatorna. Schedia Alexandriától 4 schoinos távolságra van, városias lakóhely, természetes bérkek állomása, amelyeken a helytartók a felső vidékekre hajóznak. Itt van a vámhivatal is, a lefelé és felfelé szállított áruk részére, s e célból a folyót hajóhíd köti össze a partokkal, s ettől kapta ez a hely a nevét is. A Schediába vezető csatorna után a Kanóposba vezető hajóút következik, mely párhuzamos a Pharostól a kanóposi torkolatig húzódó parttal. A tenger és a csatorna között ugyanis csak egy keskeny földszalag húzódik, s ezen van Nikopolis után a kis Taposieris és a Zephyrion földnyelv Aphrodité és Arsinoé kis templomával.

Strabón: *Geographika* XVII. 1. 16. C 800 Földy József fordítása

a másik nyugat felé halad, Alexandriát délről megkerülve, a Mareótis-tó északi partjával párhuzamosan. A Schedia-csatorna ezen ága Strabón idejében a Mareótis-tóba torkolt, később azonban meghosszabbították egészen Alexandria nyugati (Eunostos) kikötőjéig. A Schedia-csatornát és a Mareótis-tavat több helyütt is észak–déli irányú csatornákkal kötötték össze, ezeknek helyéről azonban máig nem rendelkezünk pontos információkkal.⁹ Magát a tavat már a Schedia-csatorna megépítése előtt összekötötte a nyugati kikötővel az ún. Kibótos-csatorna, de ennek pontos helye sem ismert a kutatás előtt.¹⁰ Egy Kr. u. 10/11-ből fennmaradt felirat szerint Augustus „egy Sebastos nevű csatornát vezetett Schedia városából az egész városon keresztül”.¹¹ Ez egy olyan új csatorna lehetett, amelyik a Schedia-csatornát kötötte össze Alexandrián keresztül a keleti (nagy) kikötővel, amely a tengeri kereskedelem legfőbb központja volt. (Később Neapolis-csatornának nevezték, mivel ezen a városrészen haladt keresztül.)

Mivel Alexandria tengeri kikötője nem közvetlenül a Nílus-deltában feküdt, a folyami hordalékkal történő feltöltődés nem okozott problémát. Érdekes, hogy ez a Mareótis-tó esetében sem jelentkezett, illetve csak a tó déli és keleti részében, amely a Nílus-csatornához közelebb esett. (Ez a Schedia-csatornára nem vonatkozik, amely történeti adatok szerint az 5. századra feltöltődött.) A Mareótis-tó nyugati részének leghíresebb mesterséges kikötője volt Taposiris Magna, ahol egy olyan világítótorony állt, amelyet a Pharos kicsinyített másolatának tartanak a kutatók.¹² A téli időszakban a tengeri hullámverés is keleti irányban vitte el a Nílus hordalékát, így Alexandria tengeri kikötője nem volt veszélyben.¹³ Alexandria kikötőjének méretei is lenyűgözőek: a nyugati kikötő 300 hektár, a keleti pedig 350 hektár területet foglalt el. (Összehasonlításképpen: Ostia kikötője a traianusi bővítések után 110 hektár területre terjedt ki.) Alexandria kikötőjének feltárását – ami az utóbbi évtizedek egyik legizgalmasabb bűvárrégészeti kutatása – Jean-Yves Empereur és Franck Goddio végzi 1993 óta.¹⁴ 1998-ban a régészeknek Antirrhodosnál sikerült egy Kr. e. 1. – Kr. u. 1. század között elsüllyedt római teherhajó roncsait azonosítani.¹⁵

Egy rendkívül érdekes 2. századi egyiptomi papiruszon, amely Karanisban került elő, tizenegy hajó részletes kimutatása szerepel (*P. Bingen* 77 = *P. Mich.* 5760a). A hajók a Nílus-delta egy közelebbiről nem meghatározott kikötőjébe érkeztek, minden bizonnyal Alexandriába.¹⁶ A tizenegy hajó közül hat az *akatos* (lat. *actuaria*) típusba tartozik, egyet *plaudának* neveznek, ami eddig nem ismert a forrásokban. A többi azonosítása a szövegben található lacuna miatt nem lehetséges. Az *akatoi* a Mediterráneum szinte minden részéből jöttek: Laodikeából ismeretlen rakománnyal; Aigeiaiból borral; Sidéből borral és 32 fenyőgerendával; Anemuriumból borral; Libyából (az olvasat bizonytalan) valamilyen ballasztal érkeztek. A hajókat a rakomány súlya szerint osztályozták: 1000 és 7000 *artabé* közöttiek voltak, amiből átlagosan 30–200 tonnás hajókra gondolhatunk.¹⁷ A hajók utazási idejét is feljegyezték, amiből arra következtethetünk, hogy átlagos sebességük 1,6–3,5 csomó között változott. Ami az útvonalakat illeti: a kis-ázsiai hajók nem a nyílt tengeren, Ciprus érintésével hajóztak Egyiptomba, hanem a levantei partvidék mellett.

Puteoli

Az alexandriai flotta legfontosabb itáliai kikötőjének Dikaiarchia/Puteoli számított. A többnyire flottában haladó gabonaszállítók érkezését Seneca írta le érzéketlenül:

Hirtelen alexandriai hajók tűntek föl ma előttünk, úgynevezett postahajók, amelyeket előre szoktak küldeni, hogy a flotta érkezését jelentsék. Campania számára igazi öröm a megpillantásuk. Puteoli egész lakossága a mólón gyülekezik, és pusztán a vitorlafajta alapján bármilyen nagy hajórajban felismeri az alexandriai hajókat: mert a csúcsvitorlát csak ezeken szabad kifeszíteni, amelyet más hajók csak nyílt tengeren használnak.

Seneca: *Levelek* 77.1. Bollók János és Takács László fordítása

2. kép. Taposiris Magna világítótornya, amely valószínűleg az alexandriai Pharos mintájára épült

A görög alapítású Puteoli egész gazdasága a keletről beáramló tengeri kereskedelem köré épült.¹⁸ Strabón nem szentelt különösebb figyelmet Puteoli kikötőjének, mindössze megállapította, hogy „a város igen nagy kereskedelmi piac lett, minthogy homokjának alkalmas volta miatt művészileg kiépített kikötői vannak... a homokot ugyanis mészkővel vegyítve töltéseket hánynak a tengerbe, és a nyílt partokat öblökké alakítják, úgyhogy a legnagyobb teherhajók is biztosan köthetnek ki” (V. 4. 6. C 245). Puteoli kikötőjének nagy része mára tenger alá került. A terület térképezése és feltárása 1959-ben Nino Lamboglia (1912–1977) professzor irányításával kezdődött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan zajlik. Mára elég jól ismerjük a terület topográfiáját: nyugaton, Baiae előtt egy hatalmas, zárt öböl, a Lacus Baianus helyezkedett el. Ezt egy keskeny, betonnal szegélyezett csatorna kötötte össze a tengerrel. A terület keleti részén, Puteolinál kapott helyet a Portus Iulius, amelyet Kr. e. 37-ben Octavianus és Agrippa építtett ki hadikikötőnek.¹⁹

E mögött helyezkedett el a Ripa Puteolana, ahová a gabonaszállítmányok futottak be, s amelyekről fentebb Strabón leírását is idéztük.²⁰ A vízben kötő hidraulikus beton felhasználását a Kr. e. 2. század utolsó negyedében kezdték meg a rómaiak, az első fennmaradt maradványai Cosa kikötőjében kerültek elő a Kr. e. 2. század végéről, illetve az 1. század elejéről. A beton kikötőkben való alkalmazását már Vitruvius is javasolta (5. szöveg). A *pulvis Puteolanus*, mai nevén *pozzolana* olyan vulkanikus hamu, amely csak Pozzuoli környékén, az ún. „lángoló mezőkön” (Campi Flegrei) volt megtalálható, s innen exportálták a Mediterráneum legtávolabbi sarkaiba. A 2001-ben kezdődött *Roman Maritime Concrete Study* (ROMACONS) programban már jó néhány kikötő hidraulikus betonnál készült építményeit megvizsgálták (például Portus, Anzio, Cosa, Brindisi, Baia; Caesarea, Alexandria, Chersonnesos, Pompeiopolis).²¹ Puteoli kikötőjének betonnál készült rakpartját Antoninus Pius idején állították helyre (*opus pilarum*, CIL X 1640–1641). A kikötő épületei olyan híresek voltak, hogy a 3–4. században szuvenírként árusított üveg poharakon ábrázolták őket, amelyeket a városba látogatók szerte hordtak a Birodalomban. Leghíresebb és legszebb példányuk ma a prágai Nemzeti Múzeumban található.²²

John D’Arms hatásosan cáfolta azokat a feltételezéseket, amelyekkel Puteoli szerepének 2–3. századi hanyatlását akarták alátámasztani.²³ Az ő érveit fejlesztette tovább Giuseppe Camodeca, aki szerint a *procurator portus*

5. Mesterséges kikötők építése

Ha nincs természettől alkalmas helyünk arra, hogy a hajókat megvédjük a viharoktól, akkor úgy látszik azt kell tenni, hogy ha folyó e helyeken nem akadályoz, hanem az egyik oldalon horgonyzóhely van, akkor a másik oldalon falazatból vagy földből töltést készítünk, s így alakítjuk ki a kikötő körüli zárógátat. A vízben emelendő falazatot pedig úgy tanácsos készíteni, hogy a Cumae városától a Minerva-hegyfokig terjedő vidékről kell lávaporot hozni, és úgy kell keverni, hogy a habarcsban kettő az egyhez legyen az arány. Ezután a meghatározott helyen tölgygerendákból készített és körüláncolt ládákat kell a vízbe meríteni és erősen lehorgonyozni. Ezután ezeken belül az alsó részt meg kell tisztítani és elegyengetni, és a fent leírt módon kevert habarccsal vegyített tört köveket kell odahordani, aztán falazattal ki kell tölteni a ládák közötti üregeket.

Vitruvius: Az építészetéről V. 12. 2–3
Gulyás Dénes fordítása

6. Karthágó kikötője

A kikötők egymásból nyíltak, és a tenger felől egy hetven láb szélességű bejáraton át voltak megközelíthetők, amelyeket láncokkal lehetett lezárni. A külső volt a kereskedelmi kikötő, ahol sok különféle közelet helyeztek el. A belső kikötő közepén egy sziget volt, és azt is, meg a kikötő partját is nagy mólók vették körül. A mólók tele voltak dokkokkal, amelyek kétszázhusz hajó befogadására voltak alkalmasak, valamint a felszereléseket tároló raktárakkal. Mindegyik dokknak két ión oszlop tartotta a homlokzatát, és egymás mellett sorakozva a kikötőt és a szigetet körülvevő oszlopcsarnok látszatát keltették. A szigeten a flottaparancsnok sátra állt; innen hangzottak fel a kürtjelek, itt szólt a hírnök és innen követte az eseményeket a fővezér: a sziget a hadikikötő bejáratánál feküdt, és nagyon megmagasították, hogy a hadvezér jól tudja követni innen a tengeren zajló eseményeket, másrészt pedig hogy a hajósok kintről ne lássanak be a hadikikötőbe, és ne tudjanak mindent alaposan szemügyre venni. Még a kereskedelmi kikötőbe érkező idegenek sem tudták szemrevételezni a hajókészítő műhelyeket. A hadikikötőt ugyanis kettős fal vette körül, és a városba igyekvő kereskedők útját úgy alakították ki, hogy elkerülje a hajókészítő üzemeket.

Appianos: Libya története XCVI. 452–455
Patay-Horváth András fordítása

7.

Az Isis hajó leírása

TIMOLAOS

Most jut eszembe, Samippos, hol maradt el tőlünk Adeimantos? Sokáig ácsorogtunk az árbocrúd mellett, bámultunk fölfelé, megszámláltuk, hány réteg bőr van rajta, és megcsodáltuk, hogy a matróz felkúszott a kötélzeten, s aztán belekapaszkodva a tartókötélbe, ügyesen végigszaladt a keresztvitorlarúdon.

SAMIPPOS

Jókora nagy hajó ez különben, százhusz öl hosszú – mondta a hajóács –, szélessége nagyjából negyedrésze a hosszának, a fedélzettől a fenék legmélyebb pontjáig kilenc öllel haladja meg a húszat. Jókora nagy az árboc is, s mekkora keresztvitorlarudat tart, milyen vastag feszítőkötél rögzíti, milyen lágyan emelkedik ki arannyal díszített görbe tatja, a másik végén hogy magasodik messze kinyúlva a hajóorr? Oldalt a hajó névadó istenének, Isisnek a szobra áll. Csodálatosan gyönyörű a többi dísz is, a festett minták, a vitorlázat vörös csücskvászna, aztán a horgonyok, a csörlők, az emelők és a taton levő kajütök. A rengeteg matrózt akár hadseregnek vélhetnéd. Azt mondják, annyi gabonát szállít, hogy elég volna Attika egész lakosságának évi ellátására. S ezt a hatalmas építményt egy apró, öregedő emberke hozta be a révbe. Kis rúddal mozgatja a hatalmas kormánylapátot; meg is mutatták nekem, göndör hajú, kicsit már kopaszodó férfi, Hérónnak hívják, ha jól emlékszem.

Lukianos: *A hajó, avagy a vágyak* 4–5
Kapitányfy István fordítása

Puteolanorum tisztsége már a korai császárkorban kialakult, és alapvetően a gabonaszállításokkal függött össze.²⁴ A Traianus-kori *Augusti servus dispensator a frumento Puteolis et Ostis* (CIL X 1562) tisztség is arra mutat, hogy a 2. század elején még mindkét kikötő egyformán fontos szerepet játszott Róma gabonaellátásában. Nincs okunk kételkedni abban, hogy ez Ostia szerepének növekedése után is így volt.

Carthago

A föníciai telepések nem véletlenül választották a későbbi Karthágót afrikai terjeszkedésük legfontosabb bázisául.²⁵ A város stratégiai fekvése minden szempontból lehetővé tette, hogy az „Új Város” (ez a föníciai *Qart Hadašt* jelentése) Mediterrán térség egyik legfontosabb kikötővárosává növekedjék. Ahogy Strabón írja:

Karthágó félszigeten fekszik, melynek kerülete 360 stadion, s ezen egyik tenger-től a másikig fal húzódik, melynek 60 stadionnyi hosszúságát maga a félsziget nyaka alkotja... A város közepén volt a Byrsa nevű fellegrvár, elég meredek és körös-körül lakott magaslat... A fellegrvár alatt fekszenek a kikötők és a Kóthón, egy kerek, tengerszorossal körülvett kis sziget; a szoros mindkét oldalán hajóépítő üzemek vannak.

Strabón XVII. 3.14. C 832. Földy József fordítása

Karthágó félszigetét délről a kettős Tuniszi-öböl határolja, amelyet az ókorban Taeniának neveztek. Ezt a természetes lagúnát azonban nem használták kikötőnek, hanem a Byrsa alatt két mesterséges kikötőt ástak: az egyik a körkörös alaprajzú belső, a másik pedig négyszögletes alaprajzú külső kikötő. Az előbbiben a hadiflotta állomásozott, az utóbbit pedig a kereskedelem céljaira tartották fenn.²⁶ A föníciaiak a mesterséges kikötőket *kóthón*nak nevezték, amely valószínűleg a „vágni” jelentésű sémi *qt gyökből származik.²⁷ A hely kiválasztását és a föníciai mérnökök szaktudását dicséri, hogy Karthágó kikötője az eltelt századok alatt nem töltődött fel iszappal, hanem csupán erodálódott a hullámtörés következtében. (Szemben például az északi partvidéken fekvő Uticával, amely az eliszaposodás következtében teljesen használhatatlanná vált.) A római Carthago kikötője 13–14 hektáros alapterületen feküdt, amivel messze elmaradt Portus–Ostia 110 hektáros kiterjedésétől. Az egykori pun főváros kikötőjét (Kr. e. 2. századi állapotában) Appianos írta le részletesen (lásd a 6. szöveget). A régészeti kutatások feltárták, hogy az északi hadikikötő bejárata a déli kereskedelmi kikötőből nyílt. Az utóbbi mellett nyugatra feküdt Ta’anit temploma, ahonnan szintén nyílt egy bejárat.²⁸ A hadikikötő közepén fekvő kis sziget (Îlot d’Admirauté) a 2. században egy oszlopcsarnokokkal övezett *piazza* lett, melynek közepén egy templom és egy nyolcszögletű épület emelkedett. Az oszlopcsarnokokban később kis helyiségek jelentek meg, ami a helyet kísértetiesen hasonlítóvá tette az ostiai Piazzale delle Corporazionihoz. A helyszínen kb. 30 osztrakon is előkerült, amelyeken egy bizonyos Felix nevű *ensor olei* Kr. u. 372/3-ban olívaolaj behajózásáról rendelkezik.²⁹ Egyesek szerint a kikötői sziget újjáépítése Commodus gabonaszállító flottájának megszervezésével (*classis Commodiana*) és a város 186-ban történt újjáalapításával (*Colonia Commodiana Togata*) függ össze. A rómaiak a négyszögletes kikötőt is jelentősen átépítették, sőt talán ki is bővítették. A kikötő bejáratánál hosszan a tengerbe nyúló hullámtörő mólót építettek, a keleti oldalon pedig raktárépületek sorakoztak, mintegy másfél kilométer hosszan.³⁰ Ilyen egyforma méretű raktárépületek találhatók Lepcis Magna és Portus–Ostia kikötőjében is. Az egyes raktárak 3,6 m hosszúak és 7 m szélesek voltak, vagyis kisebbek a Lepcisben találtaknál (5–6 × 10 m). Appianos leírásából tudjuk, hogy a karthágóiak a kikötő tenger felé eső oldalán is rakpartokat építettek, ahol a hajók szintén ki tudtak rakodni (*Libya története* CXXIII. 582). Ennek védelmére a kikötő bejárata előtt, a rakparttal párhuzamosan hullámtörő gátat építettek, valószínűleg még a pun időszak végén.

3. kép. Carthago kikötőjének rekonstrukciója

Portus–Ostia

Bár a római történeti hagyomány Ancus Martius királyt tartotta Ostia építetőjének, a császári Róma megnövekedett fogyasztási igényeinek megfelelő kikötőt Claudius kezdte el építeni Kr. u. 42-ben.³¹ A császár előbb egy hatalmas medencét ásott, amit körülvelt hullámtörő gátakkal, és a bejáráshoz világítótornyot építtetett.³² A medencét és a Tiberis medrét egy csatornával kötötte össze, az így keletkezett szigetet a késő antikvitásban nevezték el Isola Sacrának.³³ Az építkezés befejezését 64-ben, már Nero alatt ünnepelték meg. A kikötőt azonban már korábban is használták: irodalmi forrásokból tudjuk, hogy 62-ben 200 hajó semmisült meg a kikötőben, valószínűleg egy cunami következtében, amit a Vezúv-környéki városokat is súlyosan megrongáló földrengés okozott. Ettől fogva Ostia Róma legfőbb kikötője lett a nyugati és déli irányú kereskedelemben, míg Puteoli továbbra is a keleti kereskedelmet bonyolította. Traianus Kr. u. 106–113 között tovább bővítette a kikötőt egy hatszögű medencével, amely Claudius kikötője mögött helyezkedett el. Elsőként Russell Meiggs fogalmazta meg azt az elméletet, hogy a 2–3. században az alexandriai gabonaszállító flotta Portusban rakta ki terhét, nem Puteoliban.³⁴ Ezt a szerző arra alapozta, hogy Antoninus Pius alatt megjelent egy érem ANNONA AUG FELIX S C felirattal és Alexandriára utaló szimbólumokkal; Commodus idején pedig az alexandriai *nauklérosok* testülete állított itt dedikációt (IG XIV 918). Sarapis kultuszához kötődően is számos alexandriai polgár hagyta hátra nevét görög feliratokon (a szentélyt magát egy bevándorló alexandriai család építtette, és 127. január 24-én avatták fel), a *fossa Traiana* déli partján pedig egy Isis-szentélyt is emeltek. Ostia Alexandriával fennálló kapcsolatára a legfontosabb bizonyítékokat a Piazzale delle Corporazioni 2. század közepe és 3. század eleje között keletkezett *statioi* szolgáltatják: a 26. és 27. számú *statio* valószínűleg a [*naviculariorum Ale*]xandrin[*orum*] tulajdonában lehetett, akik egyebek mellett egzotikus vadállatokat is szállítottak Rómába. (A szögletes zárójelek itt a feliratos szövegből hiányzó részek modern kiegészítéseit jelzik.) Ezt a Meiggs által felvetett radikális változást azonban ma már nem fogadja el a kutatás, mivel Puteoli a 2–3. században is tovább virágzott. A kikötőkben rendkívül kevés alexandriai és általában keleti eredetű kerámiát találtak, ugyanakkor számos egyiptomi és keleti (kis-ázsiai) eredetű márvány érkezett Ostiába. A kikötő(k)re a *procurator portus Ostiensis*, más néven *procurator portus utriusque* felügyelt, az ő hatáskörébe tar-

8.

Caesarea építése – 1. változat

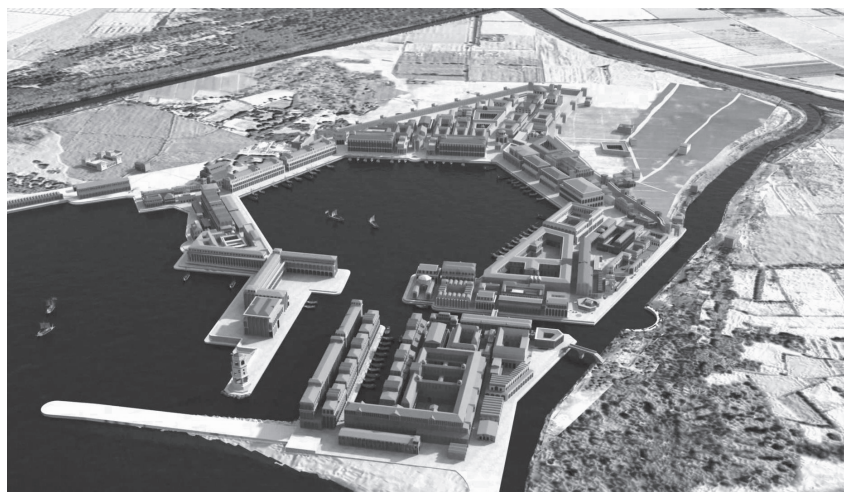
Ámbár ez a hely [Stratón tornya] meglehetősen kedvezőtlen volt, mégis éppen ez fokozta a király becsvágát, hogy olyan művet alkosson, amely keményen dacolhat majd a tengerrel, és emellett olyan művészien szép, hogy a befektetett óriási munkát semmivel sem árulja el. Mindenekelőtt tehát a kikötőnek szánt területet az imént említett hosszúságban kimérette és aztán 50 láb hosszú, 9 láb magas és 10 láb széles ($15 \times 2,7 \times 3$ méter), hatalmas sziklatömböket süllyesztett a vízbe, 20 rőfnyi mélységben. Miután így a mélységet kitöltötte, a töltésnek vízből kiálló felületét 200 lábnyira kiszélesítette: ebből 100 lábnyi azért készült, hogy megtörje a tenger hullámait, ennek a résznek *prokymia* (hullámtörő) volt a neve; a másik 100 láb volt az alapja a kikötő körül épített falnak; ezt igen magas tornyokkal tarkázta, amelyek közül a legnagyobbat és legszebbet Drususról, a császár mostohafiáról Druseionnak nevezte el. A kikötőben rengeteg raktár volt az áruk elhelyezésére, és előttük körben széles sétány, ahol az utasok kényelmesen körbejárhatták a kikötőt. A kikötő bejárata észak felől volt, mert az északi szél általában itt a legenyhébb.

Flavius Josephus: A zsidó háború I. 21. 5–7 [408–414]. Révay József fordítása

Caesarea építése – 2. változat

Városépítésre különösen alkalmasnak talált egy helyet a tengerparton, amelynek régebben Stratón tornya volt a neve; éppen ezért rögtön el is készítette az új város terveit, azután nagy gondnal és pompával felépítette az összeomlott épületeket, és a várost pompás királyi palotákkal és egyéb lakóházakkal ékesítette. Sőt biztos kikötőt is építtetett a városnak, ami pedig rendkívül nehéz és fáradságos munka volt; a kikötő akkora volt, mint a Peiraeus, és igen alkalmasan horgonyozhattak benne a hajók. A város építése annál nagyobb feltűnést keltett, mert ott helyben nem volt meg hozzá a szükséges építőanyag, hanem mindent máshonnan kellett hozni, és óriási költségekkel alkalmassá tenni az építkezésre. Ez a város Föníciában van, ott, amerre a parton Egyiptom felé hajóznak, Dóra és Joppé közt. Ezeknek a kis tengerparti városoknak nincs kikötőjük, és ki vannak téve az afrikai szeleknek, amelyek a tenger homokjával töltik fel a partot és lehetetlenné teszik a nyugodt kikötést, úgyhogy a kereskedők itt kénytelenek nyílt tengeren lehorgonyozni. Heródes, hogy ezen a bajon segítsen, körös-körül oly nagy területet tűzött ki a kikötőnek, hogy elegendő volt egész hajóhadak befogadására, és húszkönyöknyi mélységben óriási sziklatömböket süllyesztett a tengerbe; a legtöbb 50 láb hosszú, 18 láb széles és 9 láb magas, de volt köztük ennél nagyobb is, kisebb is. Ez a móló, amelyet azért építtetett, hogy a tenger hullámainak csapásait felfogja, 200 láb széles volt; egyik fele arra való volt, hogy megtörje a hullámok erejét, ezért ezt „hullámtörőnek” hívták; a másikon tornyokkal ellátott kőfal húzódott; a tornyok közül a legnagyobb és legszebb Augustus fiatalon elhunyt mostohafiáról, Drususról a Druseion nevet kapta. Ezen felül számos helyiség volt benne, ezeket a hajósok szállásnak használták, és a helyiségek előtt körös-körül az egész kikötő környezetében pompás sétány húzódott. A kikötő bejárata az északi szél irányába nézett, s itt valamennyi szél közt ez a legenyhébb. A kikötő területének külső végében, a kikötőbe bejövet balra, kerek torony volt, amely széles alapzaton nyugodott, és keményen állta a hullámcsapásokat, jobboldalt a toronnyal szemben egymással összekötött két kőoszlop volt. Körös-körül a kikötőt két ház sor övezte, s minden ház finom csiszolt márványból épült, középtől pedig domb emelkedett, és ezen volt a császár temploma – amely már messziről szemükbe tűnt a hajósoknak –, továbbá Róma és a császár szobra. Maga a város a Kaisareia nevet kapta: a leggyönyörűbb anyagból épült, a legpompásabb művészettel.

Flavius Josephus: A zsidók története XV. 9. 6 [331–341]. Révay József fordítása

4. kép. Portus (Ostia) kikötőjének makettje. Középen a Traianus által épített hatszögű belső kikötő

tozott az ide érkező termékek (gabona, olaj, bor, márvány, fémek stb.) ellenőrzése is.³⁵ Ostia virágkora tehát a 2–3. századra esett. A Severusok kora után egyértelmű hanyatlás következett be, a *horreum*okat és a városi villákat felhagyták.³⁶

Ostia kikötőjét alkalmassá tették az olyan hatalmas méretű gabonaszállító hajók fogadására is, mint amilyen az 53 méter hosszú, 14 méter széles, 1000 tonna teherbírású *Isis*, amelyet Lukianos leírásából ismerünk (7. szöveg).³⁷ Portus kikötőjében, pontosabban a claudiusi medence északi részében összesen tíz hajóroncsot tártak fel a kilencvenes évek elejéig (*Fiumicino 1–9, Monte Giulio 1*).³⁸ A kisebb méretű *naves caudicariae* feladata volt, hogy a nagyobb szállítóhajók rakományát felszállítsa a folyón. A *Fiumicino 1–2* jelzésű hajóroncs 50–70 tonnás, a *Fiumicino 3* csak 27 tonnás *navis caudicaria* volt, de ennél nagyobbak (akár 200 tonnásak) is léteztek. André Tchernia becslése szerint kb. 250 közepes méretű (vagyis 70 tonna körüli) folyami bárkára volt szükség Róma folyamatos ellátásához.³⁹ A *Fiumicino 4–5* jelzésű 3–10 tonnás csónakokkal a nagyobb hajók kirakodását végezték.

Portus a hexagonális kikötő minden oldalán és a csatorna északi partján is tele volt *horreum*okkal, amelyek közül ez idáig legjobban a Grandi Horreát tárták fel.⁴⁰ Ennek 64 cellája volt, amelyek mérete a 4,5 × 7-től a 4,5 × 17,5 méterig változott, padlóját felemelték (*suspensurae*), nyilvánvalóan azért, hogy a benne tárolt gabonát szellőztetni tudják. A cellákat – modern példák alapján – akár 2,5–3 méter magasságig is feltölthették gabonával, ami azt jelenti, hogy egyedül a Grandi Horreában több mint 5000 tonna szemes terményt tárolhattak. Az eddig feltárt ostiai tárházak összes alapterülete 33 000 m², amelyen kb. 32 000 tonna gabonát tárolhattak.⁴¹ Sok ez, vagy kevés? Az évi 60 millió *modius* római gabonaimport – amiről irodalmi forrásaik szólnak – 390 000 tonnának felel meg. Vagyis az eddig feltárt ostiai *horreum*ok kevesebb, mint 10%-át fedezték Róma szükségleteinek. Az újabb kutatások szerint Traianus korára az ostiai raktárak tárolókapacitását 92 000 m²-re növelték.⁴² Az eddig feltárt *magazzini*-épületek többségében *Bruttianae officina* bélyeggel ellátott téglákat találtak, amely M. Rutilius Lupus tulajdonában volt, aki Traianus idején a *praefectus annonae* tisztséget is betöltötte.⁴³ A *magazzini* java részében – ahol a *suspensurae* padlózatot alkalmazták – bizonyosan gabonát tároltak, de egyéb terményeknek is létezhetek raktáraik (például a hexagonális kikötő III. szekciója mellett valószínűleg olajraktárak álltak), ezeket azonban egyelőre még nem tudjuk meghatározni.⁴⁴ A tárolókapacitások mostani ismeretében eléggé valószínűtlen Septimius Severus életrajzírójának állítása, amely szerint a császár halálakor hét évre elegendő gabonát hagyott hátra Róma népének (*Historia Augusta: Septimius Severus élete* 8.5). Michael Heinzelmänn véleménye szerint az

ostiai *horreum*ok nagy része nem csak gabonatárolóként, hanem kereskedőházként is funkcionált.⁴⁵ Különösen igaz ez a privát építésű és fenntartású *horreum*okra, amelyekben főként keleti luxusárakat árusíthattak.⁴⁶ A városban jelen volt a gabonakereskedők (*mercatores frumentarii*) *collegiuma* is, akiket számos feliraton örökítenek meg a 2. század közepén.⁴⁷ Ugyancsak több felirat örökíti meg a *mensores frumentarii*it, akiknek kulcsszerepük lehetett a gabonarakták nyilván tartásában és a Rómába történő áruszállítás bonyolításában.⁴⁸

Peiraieus

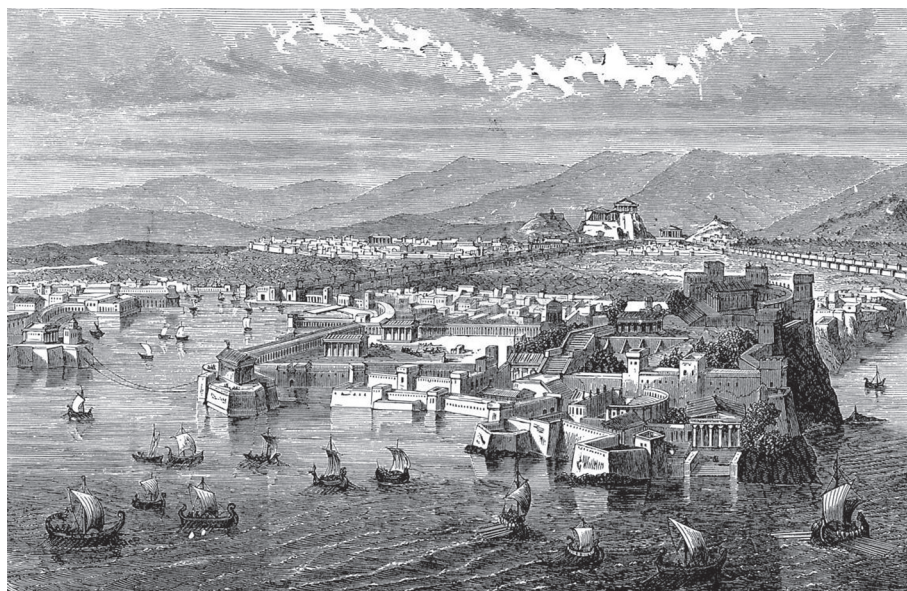
A Saróni-öböl partján fekvő Peiraieus (latinus alakban Piraeus) Athén kikötője volt a Kr. e. 5. századtól kezdve, és ma is Európa legnagyobb személyforgalmat lebonyolító kikötője, ahol évente 20 millió utas fordul meg. A Munychia-félszigeten fekvő települést rhodosi gyarmatosítók alapították, a várost azonban Kr. e. 430 körül Themistoklész kérésére a milétosi Hipodamos tervezte át, miközben a híres Hosszú Falak is megépültek.⁵⁴ A félsziget körül három természetes kikötő is nyílt: nyugaton a szűk bejáratú Kantharos, amelyet a Diazeugma és Chóma elnevezésű, kb. 130 m hosszú természetes földnyelv három részre osztott, és belőle is nyílt egy kisebb kikötő (Kóphos Limén).⁵⁵ A Kantharos volt a Mediterráneum legnagyobb zárt természetes kikötője, egy kb. 1000 × 750 méteres medencével, legalább két „világító-oszloppal” (vagyis olyan oszloppal, amelynek tetején egy vas-kosárban tűz égett), amelyek közül az egyiket északnyugaton, a másikat pedig Themistoklész sírjánál találták meg.⁵⁶ A régészek a Kantharos déli rakpartján 96 hajóműhelyt azonosítottak; a három kikötőben egyébként összesen 378 szárazdokk volt megtalálható egy Kr. e. 371-ben kelt felirat szerint (*IG II² 1627–1629, 1631*). A kereskedelmi kikötő (*emporion*) a Kantharos keleti oldalán helyezkedett el, egy kb. 250 × 1000 méteres négyszögben.⁵⁷ A be- és kirakodásra szolgáló dokkok (*kripidai, hipodochai*) maradványait az 1840-es években, a kikötő modernizálásakor rombolták le. A feljegyzések szerint a dokkokat számozott jelzőkövekkel (*horoi*) látták el. A hagyományos feltevések szerint a kereskedelmi kikötőben öt oszlopcsarnok volt, amelyekben a raktározás és kereskedelem folyt.⁵⁸ Ezekből kettőt ismerünk név szerint: a Makra Stoa gabonaraktár volt, és Periklész idején épült; a Deigma pedig az import áruk bemutatóhelye és a bankok székhelye volt, s egy

A korporációk tere Ostiában

Az ostiai „Piazzale delle Corporazioni” Moses I. Finley szkeptikus megjegyzése szerint túlságosan is fellengzős név egy olyan épületnek, amelynek fogalmunk sincs a valódi rendeltetéséről.⁴⁹ A Piazzale egy U alakú, kettős oszlopcsarnokkal körülvett nyitott térség, amely egyik oldalával az ostiai színházhoz kapcsolódik. A tér közepén egy templomépület állt, amely körül nem burkolták le a területet. Az oszlopcsarnokokból 61 db, egyenként 4,2 × 4,5 m-es helyiség nyílt. A csarnokot a helyiségek előtt fekete-fehér mozaikkal burkolták, amelyeken feliratok és képek mutatták azok rendeltetését. A mozaikfeliratoknak nagyjából a fele maradt fenn, s azokon „külföldi” hajózási cégek és kereskedelmi vállalatok nevei szerepeltek. A *statio*k feliratai között mindössze két keleti várost ([Ale]xandri[a]?, Gaza) találunk; nyugatról azonban tizennégy volt jelen: ebből kettő sardiniai (Carales, Turris Libisonis), kettő galliai (Narbo, Arelate), tíz pedig africai település (Cartago, Curubis, Gummi, Hippo Diarrhytus, Hippo Regius, M[auretania] C[aesariensis]?, Misya, Musluvium, Sabratha, Syllectum). Természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy ezek a mozaikfeliratok a Hadrianus utáni gazdasági állapotokat tükrözik.⁵⁰ Az africai kereskedelem volumene ugyan valóban megnőtt a 3. században, de figyelemre méltó, hogy Carthago és Sabratha kivételével nem túl fontos települések neveivel is találkozhatunk a felsorolásban. Ugyanakkor olyan jelentős városok/kikötők hiányoznak innen, mint Lepcis Magna, Oea, Tacapae, Lepcis minor/Leptiminus, Adrymetum, Curubis, Utica, Rusicadae, Chullu – hogy csak az Africa proconsularis és Numidia területén található településeket említsük, Mauretania Caesariensis ugyanis valószínűleg provinciaként képviseltette magát az ostiai *statio*k között.⁵¹ Továbbra is kérdéses azonban, milyen funkciót töltött be az épület. Eredetileg valószínűleg a színházhoz kapcsolódó *post-caenium* lehetett. A jelenlegi járószint alatt kb. 30 cm-rel olyan mozaikpadló maradványait fedezték fel, amelyen kötélverők (*stuppatores*), illetve háló- és vitorlakészítők (*restiones*) szerszámaikat ábrázolták. Lehetséges, hogy a Piazzale eredetileg az ő székhelyükül szolgált.⁵² A színház és a Piazzale környékén talált 16 szoborbázis-felirat (a 2. század közepe és a 3. század közepe között) is azt erősíti meg, hogy a hadrianusi átépítés után a kereskedőcéhek vették birtokba a teret. Itt szerepel egy Q. Acilius Fuscusnak szóló dedikáció, akit az africai Thibursicum Bure település is patrónusaként tisztelt (*CIL VIII 1439*). Ezt a kapcsolatot erősíti az africai hajótulajdonosok által M. Iunius Faustus gabonakereskedőnek állított tisztelgő felirat is (*CIL XIV 4142*). Az oszlopcsarnokot körülvevő helyiségek az egyes kereskedelmi vállalatok irodái (*stationes*) lehettek.⁵³

korabeli felirat szerint az Emporion közepén helyezkedett el.⁵⁹

A Phaléróni-öböl keleti részén épült Peiraieus második legnagyobb kikötője (időben valószínűleg megelőzve Kantharost), a hadikikötőül szolgáló Zea (ma Pasalimani). Ez egy nagyjából 450 méter átmérőjű kört formázó kikötő, amelynek bejáratát két móló szűkítette össze, végükön egy-egy toronnyal, s a horgonyzóhelyet egy láncsal is le lehetett zárni.⁶⁰ A Zea-kikötőt munkások házai és a városi ipari negyede vette körbe, amelyre nem terjedt ki a hippodamosi várostervezés. Az ókor egyik legcsodálatosabb kikötői épülete volt a Philón által tervezett és Kr. e. 347/6-ban felépült arzenál: egy 130 méter hosszú, 18 méter széles, belül két oszlopsorral három hajóra osztott épület, amelyet nem győztek dicsérni az ókori szerzők: Démostenész, Plutarchos, Strabón, Plinius, Valerius Maximus és Vitruvius.⁶¹ A hatalmas hajóműhely (*skeuothéké*) részbeni feltárása 1988–89-ben megtörtént, de ennél is fontosabb az a száz év-

5. kép. Peiraeus kikötői. Balra a Munychia bejárata látható

vel korábban (1888) talált 98 soros felirat, amelyben maga az építész, Philón jegyezte fel az arzenál építésének történetét és részletes tervrajzát.⁶² Peiraeus legkisebb kikötője volt Munychia (ma Mikrolimano), amely egy ovális formájú (360 × 220 m) medencéből és dokkokból állt.⁶³ A kikötő bejáratát itt is két móló zárta le: a délnyugati hossza 190 méter, az északkeletie 95 méter, végükön két, 12 méter átmérőjű, kör alakú torony volt található. A keleti móló egy szakasza ma is jó állapotban látható.⁶⁴ Peiraeus kikötőjének legnagyobb szenzációja tehát a 378 szárazdokk, amelyből 83 Munychiában, 196 Zeában, 94 pedig Kantharosban volt megtalálható.

Tyros és Sidón

Tyrost a Kr. e. 3. évezredben alapították a szárazföldről 630 méterre, 1,6 km hosszan elterülő szigeten. A szigetet mindig is egy keskeny természetes földgát kötötte össze a szárazfölddel, amit Nagy Sándor a város Kr. e. 332-es ostromakor szélesítette ki mintegy 60 méteresre.⁶⁵ Strabón szerint Tyrosnak „két kikötője van: az egyik zárt, a másik, amelyet egyiptominak neveznek, nyitott” (XVI. 2. 23 C 757); az előbbi az északi, más néven „sidóni”, az utóbbi a déli kikötő volt. A légi fényképezés, továbbá a szárazföldi és tenger alatti kutatások nem kis részüket feltárták, főként az északi kikötőt.⁶⁶ Tyros a tengeri forgalom szempontjából a Mediterráneum legjelentősebb kikötővárosai közé tartozott: jelentősége csak Portus–Ostia, Carthago, Alexandria és Caesarea fontosságával volt mérhető. A déli kikötőt egy kb. 675 méter hosszú és 7,5 méter széles hullámtörő gát védte, belső oldalán széles teraszok terültek el, és legalább két bejárata nyílt. Ugyancsak itt voltak a száraz és vizes dokkok. A mólókon erős bástyák emelkedtek, védelmet nyújtva a kikötőben horgonyzóknak. Egy emberöltővel Strabón után Plinius nem túlságosan hízelgő leírást hagyott hátra a városról: „most ennek [a városnak] minden előkelősége a csigákban és a bíborban van” – a kikötőket nem is említette.⁶⁷ A várost Septimius Severus fejlesztette, mivel az támogatta

Pescennius Niger elleni harcát. Ekkoriban épült a két kikötőt összekötő, 10,5 méter széles út, kettős oszlopcsarnokkal. A déli kikötő folyamatos feltöltődése miatt szükség volt annak kotrására, amit a régészet is igazolt.⁶⁸

A kb. 40 km-re Tyrostól északra fekvő Sidónnak mindjárt három kikötője is volt. A város előtt 700 méterre fekszik a 740 méter hosszú Ziré-sziget, ahol a külső kikötő található, ezen kívül a tengerbe nyúló földnyelv (vagyis maga Sidón) északi és déli oldalán is egy-egy jól kiépített kikötő terült el.⁶⁹ A déli kikötő nyitott, természetes félkört alkot (francia elnevezése, a *Cirque ronde* is innen ered), míg az északit mesterséges hullámtörő gát és egy kiugró hegyfok (amelyen ma egy keresztes kori erőd, a Château de la Mer áll) választja el a nyílt tengertől. A *Cirque ronde* sekély vizű kikötője csak halászhajók számára

volt alkalmas, és nem véletlen, hogy a nagy bíborcsigadombot is ennek közelében találták meg, hiszen a csigahalászok is ezt a horgonyzóhelyet használhatták. Az északi kikötő jobban ki volt téve az itt jellemző északnyugati szeleknek, így a feltöltődés is jobban érintette. Ziré szigete természetes hullámtörőt képezett az északi kikötő előtt, így mind a mai napig gyakori, hogy a hajók annak keleti oldalánál horgonyoznak le. A középső vagy a késő bronzkorban Ziré szigetének csaknem teljes hosszában egy falat építettek a hullámok ellen, és több mint harminc kötéldobot faragtak a sziklába. Az északi kikötő hullámtörő gátja a vaskorban épült, ezt utoljára Antoine Poidebard és Jean Lauffray tudta megvizsgálni 1951-ben, mivel Saïda modern kikötőjének építésekor a móló teljesen eltűnt.⁷⁰ A 230 méter hosszú védőgátat 4-5 méteres kváderkövekből építették. A perzsa időkban Ziré keleti oldalán két, a partra merőleges, egyenként 50 méter hosszú és 15 méter széles móló épült, egymástól 160 méter távolságra. A déli gátat ugyancsak Poidebard és Lauffray fedezte fel, míg az északit 1960-ban Honor Frost találta meg, 3 méterrel a víz szintje alatt.⁷¹ A római korban megerősítették az északi kikötő védőgátját, és a keleti partra merőlegesen egy mólót építettek, amely két részre osztotta az északi medencét: egy külső és egy belső kikötőre, amely között egy igen szűk, mindössze 8 méter széles átjárón lehetett közlekedni. A kikötők feltöltődése ellen a római kortól kezdve itt is kotrással védekeztek, illetve egy másik technikát is alkalmaztak: a hullámtörő gát északi és déli végébe is egy-egy túlfolyót vágtak, amit egy fából készült szeleppel láttak el. Ennek kellett biztosítania a víz áramlását a medencékben. A kikötők feltöltődését azonban ezekkel a módszerekkel sem lehetett hosszú távon meggátolni.⁷²

Caesarea

A legismertebb mesterséges kikötőt Nagy Heródes építtette Kr. e. 22–15 között a Stratón tornya (*Stratónos pyrgos*) néven ismert tengerparti kis település helyén, és Augustus tisztele-

tére Caesareának nevezte el. Mivel Heródes tisztában volt azzal, hogy városának hosszú távú jövőjét csakis egy jó kikötő biztosíthatja, igen nagy hangsúlyt helyezett ennek építésére. Szerencsére a zsidó történétíró, Flavius Josephus, feljegyezte az utókor számára az építkezés legfontosabb részleteit (lásd a 8. szöveget).

Heródes számára fontos lehetett a gyorsaság, mivel Caesarea kikötője elképesztő tempóban épült fel. Az ugyancsak Augustusról elnevezett, *Sebastos limén* nevű kikötőrész egyes vélemények szerint talán adminisztratív módon is elkülönült a várostól.⁷³ Feltárái szerint ez volt az „első modern kikötő, amely az ókorban épült”. A nyolcvanas években kialakult vélemény szerint Augustus fő célja az volt Caesareával, hogy hidfőállást biztosítson a parthusok elleni jövőbeli katonai akciók számára.⁷⁴ A másik ok Seleukeia Pieria kikötőjének eliszaposodása lehetett, amely szükségessé tette egy nagyobb kapacitású kikötő kiépítését a térségben. Ezt a „birodalmi stratégiát” azonban konkrét adatok nem támasztják alá. A *classis Syriaca* fő állomáshelye a principátus idején is Seleukeia Pieria kikötője maradt, és nincs írásos nyoma annak, hogy bármikor hadjárat indult volna Caesareából kelet felé.⁷⁵ A kikötő építése Hohlfelder szerint nem a nagybirodalmi politika vagy stratégia részét képezte, hanem Heródes ambíciói szempontjából volt igazán fontos. Heródes saját hajóhadával vett részt Agrippa akciójában a Fekete-tengeren, amihez bizonyára Augustustól kapott engedélyt (Flavius Josephus: *A zsidók története* XVI. 2. 2 [16–21]). Elképzelhető, hogy Augustus barátjának és vejének, Marcus Agrippának személyes biztatására épült a kikötő, hiszen Agrippa igen jó barátságban volt Heródessele. Talán az sem véletlen, hogy a kikötő épp Kr. e. 15-ben, Agrippa látogatásakor készült el, amit így a Római Birodalom második embere adhatott át a forgalomnak.

A caesareai kikötő felépítéséhez a mérnöki tudás, technológia és nyersanyagok nagyszabású importjára volt szükség, amihez szintén kellett a „legfelsőbb szintű” hozzájárulás. A helyi mész (kurkar) nem volt alkalmas nagyobb és szilárdabb épületekhez, ezért nagy mennyiségben volt szükség a *pozzolana* vagy a vízben szilárduló, hidraulikus cement behozatalára. Ehhez minden bizonnyal az alexandriai gabonaszállító flotta hajóit használhatták, természetesen ezt is Agrippa engedélyével.⁷⁶

A caesareai kikötő régészeti feltárása egyébként teljes mértékben igazolta Josephus leírásának pontosságát.⁷⁷ Hatalmas fából készült süllyesztőkeszonokat töltöttek meg cementtel, kővel és törmelékkel, s ezeket a megfelelő helyen engedték a tenger 3,5–4 méter mély fenékeire süllyedni, hogy így alakítsák ki a hullámtörő gátakat.⁷⁸ Ilyen süllyesztőkeszonokat találtak Les Laurons kikötőjében is Dél-Franciaországban.⁷⁹ Természetesen egy 800 méter hosszú hullámtörő elkészítéséhez nemcsak rengeteg anyagra (elsősorban pozzolanára, deszkákra és cölöpökre) volt szükség, hanem óriási munkaerő-koncentrációra is. A kikötő egy nagyobb komplexum része volt csupán, amelyben kiemelt szerepet kaptak a raktárépületek. Ezek többsége a feltárások szerint gabonatároló (*horreum*) volt.⁸⁰ A kikötő területén talált tárgyi leletek is azt igazolják, hogy a bor, és kisebb

6. kép. Caesarea romterülete ma.
Az egykori kikötő mára teljesen víz alá került

mértékben az olaj és a *garum* behozatala igen fellendült a Heródes utáni korszakban.⁸¹ A 2. században hanyatlás, majd a 4. századtól újabb fellendülés jelei mutatkoztak a kereskedelemben. Oleson megkockáztatja azt a feltevést, hogy Heródes eredeti intenciója Caesarea felépítésével talán az is lehetett, hogy a kelet és nyugat közötti kereskedelem egyik fontos átrakodóhelye legyen, ha nem is megelőzve, de konkurálva Alexandriával és Gazával.⁸² Talmudi források szerint Kr. u. 115. december 13-án hatalmas cunami söpört végig a levantei tengerparton, elpusztítva Caesarea és Jamnia (Javne) kikötőjét, ami régészetileg is igazolást nyert.⁸³ A cunami oka valószínűleg egy Antiochia környékén bekövetkezett földrengés lehetett. Hasonló cunami egyébként Kr. e. 26–20 között az egyiptomi Pelusium, majd Kr. u. 306-ban Tyros és Sidón kikötőjét pusztította el.⁸⁴ A külső hullámtörő gátak összeomlottak, és ettől kezdve nem védelmezték a hajókat, hanem veszélyt jelentettek rájuk, amint azt a déli hullámtörő mellett talált hajóroncsok is bizonyítják.⁸⁵ Caesarea kikötőjének végső pusztulása azonban nem következett be: a legújabb kutatások azt mutatják, hogy a kikötő korlátozott kapacitással a 4–6. században is funkcionált.⁸⁶ Ezt bi-

zonyítja, hogy a kikötővel szemben, a nyílt tengeren a bűvárok megtalálták a hajóballasztok kiürítésének szokásos helyét, s az itt talált ballaszt (kerámia, mészkő, gránit, vulkanikus kőzet stb.) többsége a Kr. u. 4–5. századra tehető.⁸⁷

A kikötővárosok kialakulását az tette szükségessé, hogy egyedül a nagyváros volt képes biztosítani az élénken nyüzsgő tengerhajózás minden szükségletét. A hajóépítéstől a hajófelszereléseken keresztül a raktározásig és azok katonai biztosításáig, a matrózoktól a hajóbérlőkön keresztül a kölcsönfolyósító bankokig minden megtalálható volt ezeken a településeken, melyeknek gazdasági élete ezernyi szállal kötődött a tengeri kereskedelemhez. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a kikötő-

városok gyakran nem képesek tartós fejlődést produkálni. Ezt a jelenséget nevezte Fernand Braudel a „partvidékek forgandó sorsának”. A fellendülés után sokszor hirtelen bekövetkező hanyatlásnak természetesen ezernyi oka lehetett. A politikai, gazdasági és ökológiai változások miatt egyes városok kikötői elnéptelenednek, és a tenger lassanként visszafoglalja azt, amit elvettek tőle. A tenger más partvidékein ugyanakkor más városok nagyarányú fejlesztésekbe fognak, hogy kikötőiket alkalmassá tegyék a hirtelen támadt konjunktúra kiszolgálására. Ismét Braudel szavait kölcsönvéve: a tenger életének „állandó törvénye, állandó körforgása” ez a jelenség, amely nemcsak az ókori kikötővárosokat, hanem az Európa későbbi története során kialakult tengeri kereskedelmi központokat is jellemezte.

Jegyzetek

- 1 „Tarrakón kikötő nélkül ugyan, de egy öbölben fekszik” (Strabón III. 4. 7. C 159), vö. Macias Solé 2004.
- 2 2004–2009 között a Southamptoni Egyetem és az Egyiptomi Régészeti Hivatal munkatársai a *Lake Mareotis Survey Project* keretében vizsgálták a tó partját, és hetvennél több új régészeti lelőhelyet azonosítottak, ezeknek részletes feltárása azonban még nem kezdődött el.
- 3 Puk 2010.
- 4 Mckenzie 2007, 41.
- 5 Sprague de Camp 1965.
- 6 Empereur 1996.
- 7 Bergmann–Heinzelmann 2005.
- 8 Haas 1997, 365.
- 9 Rodziewicz 1983.
- 10 Strabón XVII. 1. 10. C 795; Fraser 1972, II. 79–80, 184. jegyzet.
- 11 Fraser 1972, II. 80, 184. jegyzet; Empereur 1998, 131.
- 12 Boussac 2009.
- 13 Sestini 1989, 102; Warne–Stanley 1993, 34.
- 14 Goddio 1998; Empereur 2004.
- 15 Sandrin–Belov–Fabre 2013.
- 16 Heilporn 2000.
- 17 Heilporn 2000, 346.
- 18 Dubois 1907; D’Arms 1974.
- 19 Camodeca 1987.
- 20 Picard 1959; Camodeca 1987; Cerando *et al.* 2001; Piromallo 2004.
- 21 Online bibliográfia: <http://web.uvic.ca/~jpoleson/Harbour%20Concrete/HarbourConcrete.html>.
- 22 Fujii 2010.
- 23 D’Arms 1974.
- 24 Camodeca 1994.
- 25 Hunt 2009.
- 26 Hurst–Stager 1978; Garcia 1998.
- 27 Fantar 2007, 40–41.
- 28 Hurst 1993, 1994.
- 29 Pena 1998.
- 30 Yorke–Davidson 1985.
- 31 <http://www.ostia-antica.org/intro.htm> – Ostia 1900–2010 közötti tudományos bibliográfiája is elérhető az interneten: <http://www.ostia-antica.org/biblio/titles/bd-comp.shtml>.
- 32 Heinzelmann–Martin 2002; Keay *et al.* 2005; Goiran *et al.* 2008.
- 33 Keay *et al.* 2005, 288–289.
- 34 Meiggs 1960, 278–285.
- 35 Houston 1988.
- 36 Pavolini 2002.
- 37 Casson 1950; Pomey–Tchernia 1978.
- 38 Boetto 2009.
- 39 Tchernia 2000.
- 40 Rickman 1971, 15–24; Hermansen 1982, 227–235; Bukowiecki–Rousse 2007.
- 41 Hermansen 1982, 231.
- 42 Keay *et al.* 2005, Table 9.1.
- 43 Delaine 2002.
- 44 Testaguzza 1970.
- 45 Heinzelmann 2002, 103–222; Delaine 2005, 29–47.
- 46 Heinzelmann 2010, 7.
- 47 Cebeillac-Gervasoni 1994, 49–50.
- 48 Cebeillac-Gervasoni 1994, 50–52.
- 49 Finley 1973, 195–196.
- 50 Meiggs 1960.
- 51 Terpstra 2013, 95–126.
- 52 Terpstra 2013, 104.
- 53 Terpstra 2013, 111–112.
- 54 Garland 1987.
- 55 Shaw 1972, 90–91.
- 56 Steinhauer 2000, 79.
- 57 Mazarakis-Ainian 1992, 74.
- 58 Panagos 1968, 224.
- 59 Judeich 1931, 448.
- 60 Traulos 1972, 442–456.
- 61 Steinhauer 2000, 64–71.
- 62 *IG II²1668*, Hovgaard 1926.
- 63 Traulos 1972, 450.
- 64 Eickstedt 1991, 80.
- 65 Marriner *et al.* 2007.
- 66 Marriner *et al.* 2005.
- 67 *Nunc omnis eius nobilitas conchylio atque purpura constat*, *NH V.* 17. 76.
- 68 Marriner–Morhange 2006.
- 69 Espic *et al.* 2002; Marriner *et al.* 2006.
- 70 Poidebard–Lauffray 1951.
- 71 Frost 1973, 2000.
- 72 Morhange *et al.* 2003.
- 73 Raban 1992a, 68.
- 74 Beebe 1983.
- 75 Hohlfelder 2000, 244, 14. jegyzet.
- 76 Valószínűleg egy ilyen hajó maradványát fedezték fel Caesareától északra, lásd Fitzgerald 1994, II. 217–219.
- 77 Holum 1988; Raban 1992b.
- 78 Brandon 1997.

79 Ximenes–Moerman 1988.

80 Patrich 1996.

81 Oleson 1996, 369.

82 Oleson 1996, 374.

83 Reinhardt *et al.* 2006.

84 Mart–Perecman 1996.

85 Raban 1991.

86 Reinhardt–Raban 1999.

87 Boyce *et al.* 2009.

Bibliográfia

Beebe, K. H. 1983. „Caesarea Maritima: Its Strategic and Political Significance to Rome”: *Journal of Near Eastern Studies* 42, 195–207.

Bergmann, M. – Heinzlmann, M. 2005. *Schedia, Alexandria's Harbour on the Canopic Nile. Interim Report on a German Mission at Kom el Gizah / Beheira (2003–2005)*. Cairo.

Boetto, G. 2009. „Les navires de Fiumicino, influences fluviales et maritimes”: P. Pomey (szerk.): *Transferts technologiques en architecture navale méditerranéenne de l'Antiquité aux temps modernes: identité technique et identité culturelle. Actes de la Table Ronde Internationale, 19-21 mai 2007, Istanbul*. Varia Anatolica 30. Istanbul, 137–151.

Boussac, M. F. 2009. „Tapisir Magna, la création d'un port artificiel”: F. Dumasy – F. Queyrel (szerk.): *Archéologie et environnement dans la Méditerranée antique*. École Pratique des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques III, Hautes Études du Monde Gréco-Romain 42. Genève, 123–136.

Boyce, J. I. – Reinhardt, E. G. – Goodman, B. N. 2009. „Magnetic Detection of Ship Ballast Deposits and Anchorage Sites in King Herod's Roman Harbour, Caesarea Maritima, Israel”: *Journal of Archaeological Science* 36/7, 1516–1526.

Brandon, C. 1997. „The Concrete Filled Barges of King Herod's Harbor of Sebastos”: S. Swiney – R. Hohlfelder – H. Swiny (szerk.): *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Pre-history to Late Antiquity*. Atlanta, 45–58.

Bukowiecki, E. – Rousse, C. 2007. „Ostia Antica: entrepôts d'Ostie et de Portus. Les Grandi Horrea a Ostie”: *Mélanges de l'École française de Rome* 119, 283–286.

Camodeca, G. 1987. *Le antichità di Pozzuoli, la Ripa Puteolana ed i resti sommersi del Portus Iulius*. Napoli.

Camodeca, G. 1994. „Puteoli porto annonario e il commercio del grano”: *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque internationale de Naples (1991)*. Collection Jean Berard 11, Collection de l'École Française de Rome 196. Rome, 103–128.

Casson, L. 1950. „The Isis and Her Voyage”: *Transactions of the American Philological Association* 81, 43–56.

Casson, L. 1965. „Harbour and River Boats of Ancient Rome”: *Journal of Roman Studies* 55, 31–39.

Cebellac-Gervasoni, M. 1994. „Ostie et le blé au IIe siècle ap. J.-C.”: *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque internationale de Naples (1991)*. Collection Jean Berard 11, Collection de l'École Française de Rome 196. Rome, 47–59.

Cerando, G. – Gialanella, C. – Pellandra, D. I. 2001. „Tra terra e mare: nuove ricerche lungo la ripa puteolana”: P. A. Gianfrotta – F. Marniscalco (szerk.): *Forma Maris. Forum Internazionale di Archeologia Subacquea, Pozzuoli, 22-24 Settembre 1998*. Napoli, 73–85.

D'Arms, J. H. 1974. „Puteoli in the Second Century of the Roman Empire”: *Journal of Roman Studies* 64, 104–124.

Delaine, J. 2002. „Building Activity in Ostia in the Second Century A.D.”: C. Bruun – Z. Gallina (szerk.): *Ostia e Portus nelle loro relazioni con Roma*. Acta Instituti Romani Finlandiae 27. Rome, 41–101.

Delaine, J. 2005. „The Commercial Landscape of Ostia”: A. Macmahon – J. Price (szerk.): *Roman Working Lives and Urban Living*. Oxford, 29–47.

Dubois, C. 1907. *Pouzzoles antique, histoire et topographie*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 98. Paris.

Eickstedt, K.-V. von 1991. *Beiträge zur topographie des Antikes Piräus*. The Archaeological Society at Athens Library 118. Athens.

Empereur, J.-Y. 1996. „The Discovery of the Pharos of Alexandria”: *Minerva* 7/1, 5–6.

Empereur, J.-Y. 1998. *Alexandria Rediscovered*. London.

Empereur, J.-Y. 2004. *Le Phare d'Alexandrie, la Merveille retrouvée*. 2. kiad. Paris.

Espic, K. – Morhange, C. – Bourcier, M. – Bruzzi, C. – Carbonel, P. – Nammour, T. – Doumet-Serhal, C. 2002. „Les ports antiques de Sidon: nouvelles données paléo-environnementales”: *Archaeology and History in Lebanon* 15, 28–36.

Fantar, M. H. 2007. *Carthage: the Punic City*. Tunis.

Fitzgerald, M. 1994. „The Ship”: J. P. Oleson (szerk.): *The Harbours of Caesarea Maritima, Vol. 2: The Finds and the Ship*. BAR International Series Supplement 594. Oxford.

Fraser, P. M. 1972. *Ptolemaic Alexandria*. 1–3. kötet. Oxford.

Frost, H. 1973. „The Offshore Island Harbour at Sidon and Other Phoenician Sites in the Light of New Dating Evidence”: *International Journal of Nautical Archaeology* 2, 75–94.

Frost, H. 2000. „Installations on the Ancient Offshore Anchorage at Sidon (the Rock Island of Zire)”: *National Museum News* (Beirut) 10, 69–73.

Fujii, Y. 2010. „Report on Four Roman Glass Fragments from the Gorga Collection: Attribution to the Puteoli–Baiae Group”: K. Janssens *et al.* (szerk.): *Annales of the 17th Congress of the International Association for the History of Glass, 2006, Antwerp*. Upa, 136–142.

Garcia, J. M. 1998. „Portus Carthaginensis. Simbiois de un emporio y una gran base militar”: J. Pérez-Ballester – G. P. Berlanga (szerk.): *Actas: Reunión Internacional sobre Puertos Antiguos y Comercio Marítimo. III Jornades de Arqueologia Subacuática*. Valencia, 77–97.

Garland, R. 1987. *The Piraeus: from the Fifth to the First Century BC*. London.

Goddio, F. 1998. *Alexandria: The Submerged Royal Quarters*. London.

Goiran, J.-P. – Tronchere, H. – Carbonel, P. – Salomon, F. – Djerbi, H. – Ognard, C. – Lucas, G. – Colallesi, U. 2008. „Portus. La question de la localisation des ouvertures du port de Claude: approche géomorphologique”: *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité* 120/1, 217–228.

Haas, C. 1997. *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. Baltimore–London.

Heilporn, P. 2000. „P. Bingen 77. Registre de navires marchands”: H. Melaerts – R. De Smet – C. Saerens (szerk.): *Papyri in honorem Johannis Bingen Octogenarii (P. Bingen)*. Louvain, 339–359.

Heinzlmann, M. 2010. „Supplier of Rome or Mediterranean Marketplace? The Changing Economic Role of Ostia after the Construction of Portus in the Light of New Archaeological Evidence”: *Bollettino di Archeologia on line* 1, 5–10.

- Heinzelmann, M. – Martin, A. 2002. „River Port, Naval Base and Harbour Temple at Ostia: New Results of a DAIAAR Project”: *Journal of Roman Archaeology* 15, 5–19.
- Hermansen, G. 1982. *Ostia: Aspects of Roman City Life*. Edmonton.
- Hohlfelder, R. L. 2000. „Beyond Coincidence? Marcus Agrippa and King Herod's Harbor”: *Journal of Near Eastern Studies* 59/4, 241–253.
- Holum, K. G. 1988. *King Herod's Dream: Caesarea on the Sea*. New York.
- Houston, G. W. 1988. „Ports in Perspective: Some Comparative Materials on Roman Merchant Ships and Ports”: *American Journal of Archaeology* 92/4, 553–564.
- Hovgaard, W. 1926. „The Arsenal in Piraeus and the Ancient Building Rules”: *Isis* 8/1, 12–20.
- Hunt, P. 2009. „The Locus of Carthage: Compounding Geographical Logic”: *African Archaeological Review* 26, 137–154.
- Hurst, H. R. 1993. „Excavations in the Southern Part of the Carthage Harbours, 1992–3”: *CEDAC Carthage Bulletin* 13, 11–21.
- Hurst, H. R. 1994. *Excavations at Carthage: The British Mission, Vol. II.1. The Circular Harbour, North Side: the Site and Finds Other than Pottery*. Oxford.
- Hurst, H. – Stager, L. 1978. „A Metropolitan Landscape: the Late Punic Port of Carthage”: *Journal of World Archaeology* 9, 334–346.
- Judeich, W. 1931. „Topographie von Athen”: *Mommers Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft* III 2/2/1905, 375–403.
- Keay, S. – Millet, T. M. – Paroli, L. – Strutt, K. 2005. *Portus: An Archaeological Survey of the Port of Imperial Rome*. Archaeological Monographs of the British School at Rome 15. London–Rome.
- Macias Solé, J. M. 2004. „The Port Area of Tarraco: New Contributions and State of the Question”: J. M. Macias (szerk.): *Les termes Publiques de l'area portuaria de Tàrraco*. Serie Documenta 2. Tarragona, 208–216.
- Marriner, N. – Morhange, C. – Boudagher-Fadel, M. – Bourcier, M. – Carbonel, P. 2005. „Geoarchaeology of Tyre's Ancient Northern Harbour, Phoenicia”: *Journal of Archaeological Science* 32/9, 1302–1327.
- Marriner, N. – Morhange, C. 2006. „Geoarchaeological Evidence for Dredging in Tyre's Ancient Harbour, Levant”: *Quaternary Research* 65, 164–171.
- Marriner, N. – Morhange, C. – Doumet-Serhal, C. 2006. „Geoarchaeology of Sidon's Ancient Harbours, Phoenicia”: *Journal of Archaeological Science* 33/11, 1514–1535.
- Marriner, N. – Morhange, C. – Meulé, S. 2007. „Holocene Morphogenesis of Alexander the Great's Isthmus at Tyre in Lebanon”: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104/22, 9218–9223.
- Mart, Y. – Perecman, I. 1996. „Caesarea: Unique Evidence for Faulting Patterns and Sea Level Fluctuations in the Late Holocene”: Raban–Holum 1996, 3–24.
- Mazarakis-Ainian, P. 1992. *Les Structures Portuaires en Grèce Antique*. Mémoire présenté en vue de l'obtention du titre de Licencié. 1–2. köt. Bruxelles.
- McKenzie, J. 2007. *Architecture of Alexandria and Egypt 300 BC–AD 700*. New Haven – London.
- Meiggs, R. 1960. *Roman Ostia*. Oxford.
- Morhange, C. – Espic, K. – Doumet-Serhal, C. – Bourcier, M. – Carbonel, P. 2003. „The Ancient Harbours of Sidon, Attempt at a Synthesis (1998–2002)”: *Archaeology and History in Lebanon* 18, 71–81.
- Oleson, J. P. 1996. „Artifactual Evidence for the History of the Harbors of Caesarea”: Raban–Holum 1996, 359–377.
- Oleson, J. P. – Branton, G. 1992. „The Technology of King Herod's Harbour”: Vann 1992, 49–67.
- Panagos, Ch. Th. 1968. *Ο Πειραιεύς, Οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*. Αθήνα.
- Patrich, J. 1996. „Warehouses and Granaries in Caesarea Maritima”: Raban–Holum 1996, 146–176.
- Pavolini, C. 2002. „La trasformazione del ruolo di Ostia nel III sec. d.C.”: *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité* 114, 325–352.
- Pena, J. T. 1998. „The Mobilization of State Olive Oil in Roman Africa: the Evidence of Late 4th C. Ostraca from Carthage”: J. T. Pena – J. J. Rossiter – A. I. Wilson – C. Wells (szerk.): *Carthage Papers. The Early Colony's Economy, Water Supply, a Public Bath, and the Mobilization of State Olive Oil*. JRA Supplédaul Ser. 28. Portsmouth, 117–238.
- Picard, C. 1959. „Pouzzoles et le paysage portuaire”: *Latomus* 18, 23–51.
- Piomallo, M. 2004. „Puteoli, porto di Roma”: A. G. Zevi – R. Turchetti (szerk.): *Le strutture dei porti e degli approdi antichi*. Roma, 267–278.
- Poidebard, A. – Lauffray, J. 1951. *Sidon, aménagement antique du port de Saïda, étude aérienne, au sol et sous-marine (1946–1950)*. Beyrouth.
- Polányi K. 1963. „Ports of Trade in Early Societies”: *Journal of Economic History* 23/1, 30–45.
- Pomey, P. – Tchernia, A. 1978. „Le tonnage maximum des navires de commerce romains”: *Archaeonautica* 2, 233–251.
- Puk, A. 2010. „The Procuratorship of the Alexandrian Pharos”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 175, 227–230.
- Raban, A. 1991. „The Subsidence of Sebastos: When Were the Herodian Breakwaters in Caesarea Flooded?”: *Thracia Pontica* 4, 339–360.
- Raban, A. 1992a. „Kaisareia he pros Sebastoi limeni: Two Harbours for Two Entities?”: Vann 1992, 68–74.
- Raban, A. 1992b. „Sebastos: the Royal Harbour at Caesarea Maritima—A Short-Lived Giant”: *International Journal of Nautical Archaeology* 21/2, 111–124.
- Raban, A. – Holum, K. G. (szerk.) 1996. *Caesarea Maritima: A Retrospective After Two Millennia*. Leiden – New York – Köln.
- Reinhardt, E. G. – Raban, A. 1999. „Destruction of Herod the Great's Harbour at Caesarea Maritima, Israel”: *Geology* 27/9, 811–814.
- Reinhardt, E. G. – Goodman, B. N. – Boyce, J. I. – Lopez, G. – Hengstum, P. v. – Rink, W. J. – Mart, Y. – Raban, A. 2006. „The tsunamis of 13 December A. D. 115 and the Destruction of Herod the Great's Harbor at Caesarea Maritima, Israel”: *Geology* 34/12, 1061–1064.
- Rickman, G. E. 1971. *Roman Granaries and Store Buildings*. Cambridge.
- Rodziewicz, M. 1983. „Alexandria and District of Mareotis”: *Graeco-Arabica* 2, 199–216.
- Sandrin, P. – Belov, A. – Fabre, D. 2013. „The Roman Shipwreck of Antirrhodos Island in the Portus Magnus of Alexandria, Egypt”: *International Journal of Nautical Archaeology* 42/1, 44–59.
- Sestini, G. 1989. „Nile Delta: A Review of Depositional Environments and Geological History”: M. Whateley – K. Pickering (szerk.): *Deltas: Sites and Traps for Fossil Fuels*. London, 99–127.
- Shaw, J. W. 1972. „Greek and Roman Harbour-Works”: G. F. Bass (szerk.): *A History of Seafaring*. London, 87–112.
- Sprague de Camp, L. 1965. „The 'Darkhouse' of Alexandria”: *Technology and Culture* 6/3, 423–427.
- Steinhauer, G. A. 2000. „Αρχαίος Πειραιάς: Η πόλη του Θεμιστοκλή και του Ιππόδαμου”: Γ. Α. Σταϊνχάουερ – Μ. Γ. Μαλικούτη – Β. Τσοκόπουλος (szerk.): *Πειραιάς, Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*. Αθήνα, 9–123.

- Tchernia, A. 2000. „Substances à Rome: problèmes de quantification”: C. Nicolet – R. Ilbert – J.-C. Depaule (szerk.): *Mégapoles méditerranéennes. Géographie urbaine rétrospective, Actes du colloque, 1996, Rome*. Aix-en-Provence – Paris, 751–760.
- Testaguzza, O. 1970. *Portus: illustrazione dei Porti di Claudio e Traiano e della città di Porto a Fiumicino*. Roma.
- Török L. 2013. *Egyiptom és utókora Alexandriában és Rómában*. Budapest.
- Traulos, J. 1972. *Athènes au fil du temps. Atlas historique d'urbanisme et d'architecture*. Paris.
- Vann, R. L. (szerk.) 1992. *Caesarea Papers: Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea*. JRA Supplementary Series no. 5. Ann Arbor.
- Warne, A. G. – Stanley, D. J. 1993. „Late Quaternary Evolution of the Northwest Nile Delta and Adjacent Coast in the Alexandria Region, Egypt”: *Journal of Coastal Research* 9/1, 26–64.
- Ximenes, S. – Moerman, M. 1988. „The Roman Harbour of Lauro-ne, Buildings and Structures”: A. Raban (szerk.): *Archaeology of Coastal Changes*. BAR International Series 404. Oxford, 229–252.
- Yorke, R. A. – Davidson, D. P. 1985. „Survey of Building Techniques at the Roman Harbours of Carthage and Some Other North African Ports”: A. Raban (szerk.): *Harbour Archaeology. Proceedings of the First International Workshop of Ancient Mediterranean Harbours*. BAR International Series 257. Oxford, 157–164.

Nagy Sándor látogatása a török kori Budán

Ókori bölcsességek és újkori városok a *Thesaurus Philopoliticus*ban

Sándor Pál László

A 17. század első feléből származó, Franckfurt am Maynban napvilágot látott könyvecske, a *Thesaurus Philopoliticus* ismert és kevésbé ismert bölcsességeket, mondásokat, anekdotákat mutat be.¹ Célja elsősorban a moralizálás, melynek színesítésére allegorikus, emblematizáló illusztrációkat használ. A történetek epigrammatikus tömörséggel, verses formában, latinul és németül olvashatók; az illusztrációk érdekessége pedig, hogy a háttérben kortárs, elsősorban európai helyszíneket sorakoztatnak fel. Ennyiben tehát a moralizálás mellett az ismeretterjesztés célja is megjelenik. Minden lapon egy-egy képet láthatunk, a hozzá tartozó szöveggel.

Ezek között a táblák között akad kettő, amelyeken a korabeli Buda és Pest fedezhető fel a háttérben. Az egyik Sebastian Furc vegyes technikával (rézkarc és rézmetszet) készült rajza,² mely az I. kötet 8. részének 33. lapján található, mérete 9,8 × 15 cm (1. kép).³ Nyilvánvaló, hogy a könyv készítői minden egyes helyszíntre nem utazhattak el, hanem a háttereket legtöbbször már meglévő rajzok alapján készítették. A vár látképe W. Dilich 1606-os rézkarca alapján készült.⁴

A megjelenített ókori anekdota a filozófus sinópéi Diogenész és Nagy Sándor találkozását örökíti meg. Mint köztudott, a Diogenészszel kapcsolatos hagyomány szerint a bölcs öreg filozófiai meggyőződéséből következően rendkívül szerény anyagi körülmények között élt: egy hordóban lakott. Ezen kívül semmilyen más vagyontárggyal nem rendelkezett, kivéve egy ivókancsot – amitől aztán szintén megvált, mikor rájött, hogy anélkül is lehet inni. A korszó látható is a kép alsó szélén. Erről a motívumról, csakúgy, mint a kép alapjául szolgáló történetről röviden beszámol Diogenész Laertios is *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* című munkájában (VI. 2). A ta-

lálkozás részletes elbeszélését Plutarchos *Párhuzamos életrajzok* című művének Alexandros-életrajzában olvashatjuk.⁵

1. kép

Mikor a görögök összegyülekeztek az Isthmoson, és úgy döntöttek, hogy Alexandrosszal együtt háborút indítanak a perzsák ellen, őt választották meg a hadjáratra fővezérül. Ebből az alkalomból sok államférfi és filozófus kereste fel szerencsekívánataival; Alexandros azt remélte, hogy a sinópéi Diogenész is felkeresi majd, aki akkor éppen Korinthosban tartózkodott. De az ügyet sem vetett Alexandrosra, és Kraneionban maradt, ezért aztán Alexandrosra kereste fel. Diogenész éppen a napon sütkérezett. Kissé felemelkedett helyéről, amikor látta, hogy többen tartanak feléje, és merően ránézett Alexandrosra, majd mikor a király üdvözölte, és megkérdezte, kíván-e tőle valamit, így szólt: „Állj egy kicsit odébb, ne fogd el előlem a napot.” Mint mondják, ez annyira meglepte Alexandrost, s annyira megcsodálta

Diogenés felsőbbes büszkeségét, hogy elmenőben, mikor a kíséretében levők nevettek és gúnyolódtak a bölcsön, Alexandros csak ennyit mondott: „Ha nem volnék Alexandros, Diogenés szeretnék lenni.”

Így utalt arra, hogy irigylésre méltó mindenki, akinek ennyire nincsenek kielégítetlen szükségletei. Ez kétféleképpen lehetséges: ha valaki olyan nagyhatalmú és gazdag uralkodó, mint ő maga, illetve ha felül tud emelkedni az anyagi dolgok utáni vágyakozásán. Figyeljük meg: Alexandros nem úgy fogalmazott, hogy szívesen cserélne Diogenésszel, hanem állítása az, hogy a második legjobb az ő helyében lenni.

Nagy Sándor anekdotabeli megszólalásának a *Thesaurus Philopoliticus*ban címként olvasható, latin nyelvű változata így hangzik: *Apricanti ne obsis!* Magyarul: *Ne akadályozz napozás közben!* Lent, a kép alatt egy disztichonban írt sor:

*Magnus Alexander Cynico sua munera defert:
Ille APRICANTI NE, rogat, OBSTITERIS.*

*Nagy Sándor a cinikus filozófusnak felajánlja szolgálatait.
Ő pedig azt kéri, NE ÁLLJ ELÉM, AMIKOR NAPOZOM!*

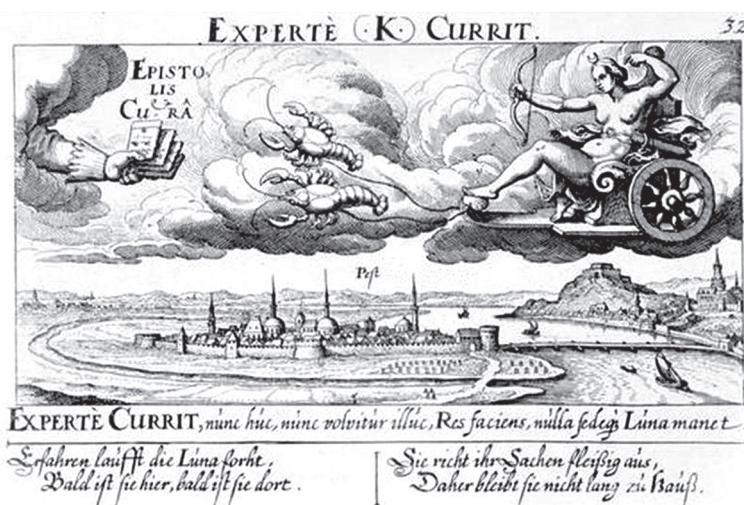
A „cinikus” jelző az ismert filozófiai irányzatra utal. Elnevezésük onnan ered, hogy a cinikusok – Sókratész tanítványának, Antisthenésnek az etikáját kiteljesítve – aszketikus életmódot éltek, akár egy kutya (görögül *kyón*).⁶ Elhatárolódtak minden társadalmi konvenciótól; semmibe vették a rangot és a vagyon.⁷ Számos anekdota szól arról, miképpen provokálták különös életvitelükkel a környezetüket.

Német nyelven időmértékes verselést alapvetően nem lehet megvalósítani, ezért a latin szöveg fordítása egy németes, rímes, négy soros versformában olvasható:

Alexander ein Bitt verspricht,
Diogeni zu weigern nicht;
Sein Bitt war aber dis allein:
Halt mir nicht auff den Sonnenschein.

A rajz felső sávjában olvasható németül a helyszín: *OFEN das Schlos in Ungarn*. Ofen természetesen Buda régi német neve volt. Ennek magyarázata valószínűleg az lehet, hogy a Tabán helyén, amely a város legrégebben lakott része (az *eraviscus* nevű kelta törzs már jóval a római hódítás előtt, nagyjából Krisztus születésétől fogva lakta),⁸ eredetileg mészégetésre, majd egyéb mezőgazdasági tevékenységekhez használt kemencék sorakoztak.⁹

Látható továbbá a rajzon a Budai Vár nyugati látképe, mely a nyugatról Magyarországra utazók számára először feltárult a városba érkezésükkor. Ezért a Budát ábrázoló újkori látképek legnagyobb része ebből a szemszögből mutatja a várhegyet, illetve szintén gyakori az Óbuda (Alt Ofen) felőli nézet. A várat azóta többszörösen újjá-, illetve átépítették, de néhány jellegzetes elemét abban a formában rekonstruálták, ahogy a rajzon is látható, például a Zsigmond-korabeli ún. Buzogány-tornyot és a délnyugati kerek bástyát.¹⁰

2. kép

A metszet párja a háttérkép szempontjából az I. kötet 4. részének 32. oldala, amelyen a korabeli Pest látképével találkozunk (2. kép).¹¹ A képhez tartozó, latinul írt bölcsesség címének átírata: *Experte (K) Currit*. Magyarul: *Hozzáértően fut*. A kép alatti latin nyelvű disztichon átírata:

*EXPERTE CURRIT, nunc huc, nunc volvitur illuc,
Res faciens nulla sedeq. Luna manet.*

*Hozzáértően fut, hol ide, hol oda vetődik,
teszi dolgát, és sosem marad otthon a Hold.*

A német szöveg átírata:

*Erfahren laufft die Luna forht,
Bald ist sie hier, bald ist sie dort.
Sie richt ihr Sachen fleißig aus,
Daher bleibt sie nicht lang zu Hauss.*

Luna (Seléné), a holdistennő szokásos ábrázolása az antikvitásban kocsin ülő, fiatal nőalak, fején általában holdsarló alakú dísszel, néha fénykoszorúval; kezében gyakran fáklyát tartva.¹² Az égen gyakran lovak vagy bikák vontatják. Ezen a képen viszont a szokásos lovas- vagy örkőfog helyett a kocsit rákok húzzák. Ennek oka az, hogy Luna attribútumaihoz vízi és termékeny állatok is hozzátartoznak, ugyanis az asztrológiában a Holdat alapvetően vizes, passzív, nőies, termékeny jellegű égitestnek tartják.¹³ A horoszkópban a Hold háza a Rák jegy.¹⁴ Ezt a bonyolult szimbolikát tömöríti ötletesen a rajz.

Luna-Seléné istennő alakja és megjelenítése már az antikvitásban összemosódott több más istenséggel, leginkább Artemis-Dianáéval.¹⁵ Artemis az egyik legnépszerűbb női istenség az ókori Görögországban, az állatok és emberek születését védelmezi.¹⁶ Kedvelt állatai a szarvas, a ló és a bika, melyek gyakran kocsin húzzák; szokásos attribútumai: fiatal nőalak, kezében tegez és íj, nem ritkán fáklya, sőt a fején félhold is megjelenik.¹⁷ Nem meglepő tehát, ha a középkortól Luna allegorikus figurája erőteljesen Artemis jellegzetességeit viseli.¹⁸

3. kép

Egyszersmind a Holdistennő szimbolizálja a változékonyságot, állandó mozgásban levést¹⁹ – és ez a jellegzetessége kerül előtérbe a metszetünkhöz tartozó szövegben is. A *Thesaurus Philopoliticus* saját értelmezése szerint a tábla nem más, mint allegória: az égi jelenséggel olyan embertípust illusztrál, aki folyton a dolga után jár, nem képes egy helyben ülni.

A képen megjelenik továbbá egy latin felirat: *Epistolis & Cura*; illetve Pest város neve. Magának a városnak az ábrázolása számunkra azért érdekes, mert bármennyire is sematikus, nagyjából megfelel a korabeli történeti valóságnak. Pest ekkoriban egy kis, középkori jellegű, fallal körülvett város, az épületek között feltűnnek a török hódoltságra utaló mecsetek.

A 15. század második felében épült városfal és a rajta látható tornyok, kapuk meghatározó jelentőséggel bírnak Pest egész további fejlődésében, illetve mai állapotának kialakulásában. Az egykori fal vonalát ma a Kiskörút jelzi, melyet úgy kell elképzelnünk, mintha az út a fal külső peremét övezné. Tehát a középkori Pest mérete a mai belvárosnak felel meg: a Kiskörúttól a Dunáig terjedő terület.

Miután a 18. századtól kezdve a védő funkciója már nem érvényesült, a városfal feleslegessé vált – egyszersmind a város mérete egyre inkább azon kívülre is kiterjedt. Ezért a falat nem bontották le, hanem egyszerűen felhasználták, és ráépítkeztek. Így a környékbeli épületeket megfigyelve, azok udvarain, tűzfalain megpillanthatjuk a régi maradványokat. Ilyen hely például a Kálvin térhez közeli szálloda földszintje, valamint alagsora.

A kapuk, illetve rondellák, melyek a városba való ki-be jutást biztosították, máig hatóan meghatározóak: napjainkban is fontos közlekedési csomópontok. A Duna partján álló kerek bástya helyére ma a Pesti Vigadó előtti kerek tér emlékeztet. Az északra néző városkaput a metszeten tévesen, a valódi helyénél közelebb rajzolták a dunai rondellához. Hitelesebben ábrázolja ezeket az apróbb részleteket egy másik rajz: Louis Nicolas d'Hallart és Michael Wening ábrázolása Buda 1684-es ostromáról (3. kép).²⁰ Tehát a szóban forgó bejárat az ún. Váci Kapu; innen lehetett Vác felé kiindulni. Ez a mai Váci utca északi végét zárta, innen kapta az utca jelenlegi nevét. Pontos helyét emléktábla és az utca térképéből kialakított mintázat jelzi.

Kelet felé biztosított átjárást a Hatvani (más néven Egri) Kapu, melynek neve is mutatja, hogy innen Hatvan, illetve Eger városok irányába vitt az út. Ennek helyén ma az Astoriát találjuk. A 2. képen nem látszik, viszont a 3. képen látható a Kecskeméti Kapu, a mai Kecskeméti utca és Kálvin tér találkozásánál. Mindkét képen takarásban van a dél felé néző Belgrádi Kapu, melynek helyét ma a Fővám tér jelzi. Ide torkollott a várost észak–déli irányban átszelő út, korábbi nevén Lipót utca, vagyis a mostani Váci utca.

Noha a város régi épületei helyett már újakat építettek (a török kiűzése után gyakorlatilag minden elpusztult), az utcák eredeti, középkorias szerkezete megmaradt. Egyetlen nagyobb átalakítás történt: a 19–20. század fordulóján az Astoriától a Ferenciek terén át, a Dunára merőlegesen átvágták a várost, hogy egy forgalmas útvonalat alakítsanak ki az akkor megvalósuló Erzsébet hídig.

Az egyetlen olyan épület a pesti oldalon, amely a középkor óta átvészelte a századokat (persze többszörös átépítésekkel), az Erzsébet híd melletti Nagybaldogasszony Főplébánia-templom.²¹ Ha benézünk, láthatunk benne egy török kori imafülkét (*mihrab*), arab betűs felirattal, mely a török korban Mekka irányát jelezte a muszlim imádkozóknak. Ennek a templomnak az alapját pedig egy még sokkal régebbi építményre emelték: a római kori helyőrség maradványaira, melyet *Contra Aquincum* néven ismerünk.²² A mai Március 15. téren és a templom alagsorában még mindig felfedezhetőek ennek az ókori erődnek bizonyos részletei, melyeknek ez utóbbi tény alapján még a felszínen kellett lenniük, amikor a templom megépült.²³ Anonymus krónikája, a *Gesta Hungarorum* is arra utal, hogy a honfoglalás korában még használatban volt. Ugyanis említést tesz egy Pest nevű várról, melyet Taksony vezér, egyéb földbirtokokkal egyetemben, két előkelő izmaelita úrnak adományozott.²⁴ Ezt a várat minden bizonnyal azonosíthatjuk a szóban forgó erődítménnyel.²⁵ Maradványai tanúsága szerint erőteljes, vastag (3,4 m) falakkal bírt, ennek alapján elég magas is lehetett.²⁶

Ilyen messzire nyúlik vissza időben a pesti belváros kelős közepének helytörténete. A nagyjából a mai Március 15. térnek megfelelő régi tér mindig is kiemelt jelentőségű volt, hiszen neve is Fő tér (később Eskü tér), és a régi Városháza is ott volt.²⁷ Tehát a városmagnak a magját az a kis erődítmény adta, amelyet a rómaiak az átkelésük megkönnyítése érdekében, illetve az ellenség féken tartására a Kr. u. 3. században emeltek.²⁸ Ne feledjük, a budai oldal még a Birodalom területéhez tartozott, végig megerősítve a *limes* mentén húzódó erődítményekkel; a Pesti síkság viszont már barbár területnek számított.²⁹ Praktikus okokból azonban a Duna keleti partján is emeltek védműveket. Maga az átkelőhely, mely kb. a mai Erzsébet híd vonalában lehetett, már a kelta korban létezett, hiszen mint fentebb írtuk, a Gellérthegy és a Várhegy közötti terület már évszázadok óta lakott volt. Mindebben nyilván közrejátszott, hogy a Duna medre ezen a szakaszon volt a legkeskenyebb.³⁰ A rómaiak csupán ezt a bevett közlekedési útvonalat erősítették meg, megkönnyítve, illetve ellenőrzésük alatt tartva a Birodalom felől az Alföld felé irányuló kereskedelmet.³¹ A rómaiak által felépített városok, táborok és révek pedig (átvészelve a népvándorlás korát) megalapozták

a honfoglaláskor betelepülő magyarok településeinek és áttelepítőinek helyét.³²

Ezen a szakaszon – vagy, mint 2. képünk is mutatja, kicsivel északabbra, a mai Vigadó vonalában – később is, a középkor és az újkor folyamán ideiglenes pontonhidakkal kötötték össze a Duna két partját.

Jóllehet a *Contra Aquincum* nevű erőd soha nem fejlődött jelentős római várossá, története korszakokon átívelően folytatódott. Egyszersmind predesztinálta a majdan köré szerveződő város centrális szerkezetét és későbbi fejlődését. A jelentősebb sugárutak mind a mai napig e felé a középpont felé futnak, a 18. század végétől pedig, a város növekedésével újabb és újabb gyűrűs elrendezésű övezetek jöttek létre.

Elemzésünk alapján a *Thesaurus Philopoliticus* metszetein szereplő képek célja összetett: az előtér mindig szorosan kapcsolódik az adott szöveghez, a történetek szereplőit vagy a

bölcsességek allegorikus alakjait ábrázolja. A háttér viszont véletlenszerűen jelenít meg különböző helyszíneket, egyrészt az egzotikum, másrészt az ismeretterjesztés kedvéért. Egy jellegzetes, keverék műfajjal találkozunk tehát, mely egyszerre kíván tanítani morális értelemben és a korabeli földrajzi ismeretek terén is, s ennek a kettős célnak a teljesítése érdekében láthatólag azt is vállalja, hogy az adott épületes mondanivaló (antik) és a korabeli városábrázolás (modern) között – az egyes esetekben – semmiféle kapcsolódási pont ne legyen felfedezhető. Az illusztrációk nyilván a szöveg érdekesebbé tételét, a gondolatok könnyebb befogadását segítik, viszont nem valamiféle idealizált, kitalált háttér előtt, hanem valós helyszínek látképeinek összefüggésében, így világítva rá az időtálló szellemi tartalom aktualitására. Ennek köszönhetően nem utolsósorban a mi várostörténeti ismereteink is gyarapodnak.

Jegyzetek

- 1 Daniel Meissner: *Thesaurus Philopoliticus. Hoc est: emblemata sive moralia politica*. Franckfurt am Mayn, 1626.
- 2 Rózsa 1995, 27.
- 3 Rózsa 1963, 87.
- 4 Rózsa 1963, 87. Dilich rajzát lásd Rózsa 1963, XV. tábla.
- 5 Máthé Elek fordítása.
- 6 Johansen 1998, 442.
- 7 Johansen 1998, 443.
- 8 Tóth 1981, 385.
- 9 Buzinkay 1998, 14.
- 10 Lásd Jankovich 1973, 32, 38.
- 11 Rózsa 1963, 157 és XXIV. tábla. A látkép forrása szintén egy W. Dilich által 1606-ban kiadott grafika, lásd Rózsa 1963, XII. tábla.
- 12 *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (a továbbiakban LIMC) Vol. VII./1. 707–708.
- 13 Baktay 1989, 115; Pál–Újvári 1997, 217.
- 14 Baktay 1989, 112.
- 15 LIMC Vol. VII./1. 706.; I./1. 689.

- 16 LIMC Vol. I./1. 618.
- 17 LIMC Vol. I./1. 618–619.; Vol. I/2. 512–514.
- 18 Pál–Újvári 1997, 217.
- 19 LIMC Vol. VII./1. 706.
- 20 A teljes képet lásd Rózsa 1963, XIX. tábla; Rózsa 1995, 23.
- 21 Vö. Zolnay 1981, 13.
- 22 Tóth 1981, 37, 61.
- 23 Vö. Nagy 1934, 15.
- 24 Anonymus 1975, 57.
- 25 Tóth 1981, 63; Berza 1993, 293.
- 26 Berza 1993, 293.
- 27 Buzinkay 1998, 14.
- 28 Tóth 1981, 61; Berza 1993, 293.
- 29 Gerevich 1975, 84.
- 30 Tóth 1981, 63.
- 31 Berza 1993, 293.
- 32 Zolnay 1981, 13.

Bibliográfia

- Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais D. Budapest, 1975.
- Baktay E. 1989. *A csillagféjtés könyve*. Budapest.
- Berza L. 1993. *Budapest lexikon I*. Budapest.
- Buzinkay G. 1998. *Budapest képes története*. Budapest.
- Gerevich L. 1975. *Budapest története I*. Budapest.
- Jankovich J. 1973. *Budavári kapuk, falak*. Budapest.
- Johansen, K. F. 1998. *A History of Ancient Philosophy: From the Beginnings to Augustine*. London–New York.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC). 1981–1999. Zürich–München–Düsseldorf.

- Nagy L. 1934. „Pest város eredete (Előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról)”: *Tanulmányok Budapest múltjából* III. Budapest, 7–24.
- Pál J. – Újvári E. (szerk.) 1997. *Szimbólumtár*. Budapest.
- Rózsa Gy. 1995. *Budapest legszebb látképei*. Budapest.
- Rózsa Gy. 1963. *Budapest régi látképei*. Budapest.
- Tóth E. 1981. *Budapest enciklopédia*. Budapest.
- Zolnay L. 1981. *A budai vár*. Budapest.

Tóth Zsolt (1973) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe Pécs római kori története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Hány „sírkamrát” rejt a föld Sopiana északi temetőjében? (2012/3).

Kovaliczky Gergely (1977) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe a római provinciális településtörténet.

Pécs római kori településtörténetének vázlata

Kovaliczky Gergely – Tóth Zsolt

Bevezetés

Pécs változatos természeti környezetben, eltérő tájtypusok (síkság és hegység) találkozásánál fekszik. A település történeti magja a Mecsek meredek déli lejtője és a hegység előtti lapos, részben mocsaras terület – a Pécsi-(fél)medence – közötti, enyhe dőlésszögű hegylábi lejtő szűk, észak–dél irányban megközelítőleg egy kilométer széles sávjában alakult ki (1. kép).

A domborzat hatása nemcsak közvetlenül érvényesült a település kialakulása és fejlődése szempontjából, hanem közvetetten, az éghajlati és vízrajzi adottságokon keresztül is kifejtette hatását. Magyarország éghajlata a kontinentális klíma (nedves) altípusába sorolható. A Dunántúli-dombság területeire a mérsékelt meleg, mérsékelt nedves éghajlat jellemző. A Mecsek hegység tömege ezt módosítja: a délies kitettségű területen szubmediterrán jellegű mikroklima alakult ki. Az éghajlati adottságok kedvezőek a szőlő- és gyümölcsstermesztésnek, a Mecsek déli lábánál települések kialakulását ösztönözték.¹ A hegység területén a karsztos jelleg

ellenére fejlett vízhálózat alakult ki. A felszíni vizek táplálói a Mecsek karsztos forrásai, melyek alapvető szerepet töltek be a lakosság vízellátásában, s így a források a település kialakulás és fejlődés egyik alappilléret képezték. Kraft J. szerint az egykoron igénybe vett források közül ma már csak néhányról tudhatunk, hiszen a völgytalpak a későbbiekben átalakultak, részlegesen feltöltődtek.² A történeti városmag területén több, forrás táplálta, a közettani adottságok miatt jobbára ideiglenesen működő, kisebb felszíni vízfolyással is kell számolni.³

A természetföldrajzi adottságok így a Mecsek déli hegy lábánál fekvő területet főként azokban az időszakokban tették a megtelepedés számára vonzóvá, amikor nem volt szükség a hegység nyújtotta védelmi lehetőségek kihasználására, például erődített települések létrehozására a hegytetőkön. A terület betagozódása a Római Birodalomba ilyen időszakot jelentett, bár – mint azt a település római kori története bizonyítja – a védelmi szempont elhanyagolása a megtelepedés helyének kiválasztásában a birodalmi határ közelsége miatt közvetetten ugyan, de többször is a város pusztulását okozta.

1. kép. Pécs történeti belvárosa madártávlatból

Előzmények

A római hódítás előtti időszakból (késő vaskor – kelta kor) Pécs területén több helyről is kerültek elő emlékek. Feltételezhető, hogy több elszórt településsel lehet számolni a korszakban, hiszen a város több pontján (Pécs-Hőerőmű, Pécs-Köztető, Pécs-Gyárváros, Pécs-Vasas) váltak ismertté temetkezések, illetve a város központjából is vaskardok, edénytöredékek kerültek felszínre (Ferenccsek utcája, Rákóczi út).⁴ A régió központja ebben az időszakban a Pécs melletti Jakab-hegy területén emelt földsáncsal megerősített oppidum volt.⁵

A település neve

Arra, hogy a mai Pécs történeti belvárosának területén fekvő római kori település neve Sopianae volt, mindössze két írott forrás szolgáltat adatot: Az *Itinerarium Antonini*-ben négy útvonal állomásai között van megnevezve, a feltüntetett távolságadatok alapján Sopianae egyértelműen a Mecsek térségébe lokalizálható.⁶ Ezenkívül Ammianus Marcellinus késő római auctor említi még a Sopianae nevet.⁷ Ez az egyetlen forráshely, amely Sopianae települést Valeria provincia praesesi székhelyként nevezi meg. A fentiek mellett még egy elveszett sírkőtöredéket szokás megemlíteni, ezen azonban a felirat olvasata bizonytalan.⁸

A Sopianae név etimológiája nem egyértelmű, két nézet alakult ki a kutatásban ezt illetően. Az egyik a *sop-* vagy *sup* „mocsaras”, „vizes” jelentésű kelta eredetű szógyökkel hozza kapcsolatba, azaz a település környezetének (Pécsi-víz, esetleg a Dráva völgye) földrajzi fekvéséről, adottságairól kapta volna a nevét.⁹ A másik nézet szerint a település neve a *Sopius* vagy *Sopianus* személynévből eredeztethető.¹⁰

A Sopianae név Pannonia azon nagyszámú, kisebb részben őslakos, nagyobb részt latin nyelvű településnév csoportjába tartozik, amelyek az *-iana* képzővel végződnek. E helynevek valamelyik helynevet meghatározó nőnemű latin szó (*villa*, *casa*, *statio*, *mutatio*, *mansio*) jelzői.¹¹ A dél-pannoniai helynevek egy része, köztük *-iana* végződésűek is, többes számú alakban állnak, és csak feltételezni lehet, hogy több, egymástól területileg elkülönülő településrészből, birtokból, álló egységre utalnak.¹²

A település neve alapján következtetni lehet a település történetének egyes vonásaira is: Az *-iana* végződésű településnevek a kedvező helyen létrejött, vagy igazgatási beavatkozás során fejlődésnek induló települések nevei.¹³ Sopianae fejlődéstörténete szempontjából nézve mindkét megállapítás igaz.

A település elhelyezkedése

A római korban a központi hely lekerült (a rómaiak leköltöztették) a hegytetőről a hegylábi lejtőre. A központ funkciót betöltő település telepítő tényezője a védelmi jelleg helyett a természetföldrajzi adottságok lettek. A Mecsek déli kitettségu, enyhe dőlésszögű hegylábi lejtőjének sávjában, azért a mai történeti belváros területén alakult ki nagyobb, a késő római korban igazgatási funkciót is betöltő település, mert itt állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvíz a nagyobb létszámú lakosság ellátására, amelyet forrásokból nyertek ki (lásd a Bevezetésben leírtakat).

A település kereteit a terület domborzati viszonyai szabták meg. A megtelepedés színtere a hegylábi lejtő területén egy keletről és nyugatról természetes völgyekkel tagolt lapos hát nyugati, magasabb része. Keleten a Tettye-patak völgye képezi ezt a természetes határt,¹⁴ nyugaton pedig a Székely Bertalan utca – Klimó György utca – Rákóczi út - Szabadság utca vonala jelöli ki. Északon az egyre meredekebb lejtőszög szabott határt a terjeszkedésnek. A lakott településrésztől északra ezt a térszínt mint temető hasznosították a római korban. Déli irányban a lejtő alján a vizenyős, mocsaras térszín határolta be a terjeszkedés lehetőségét.

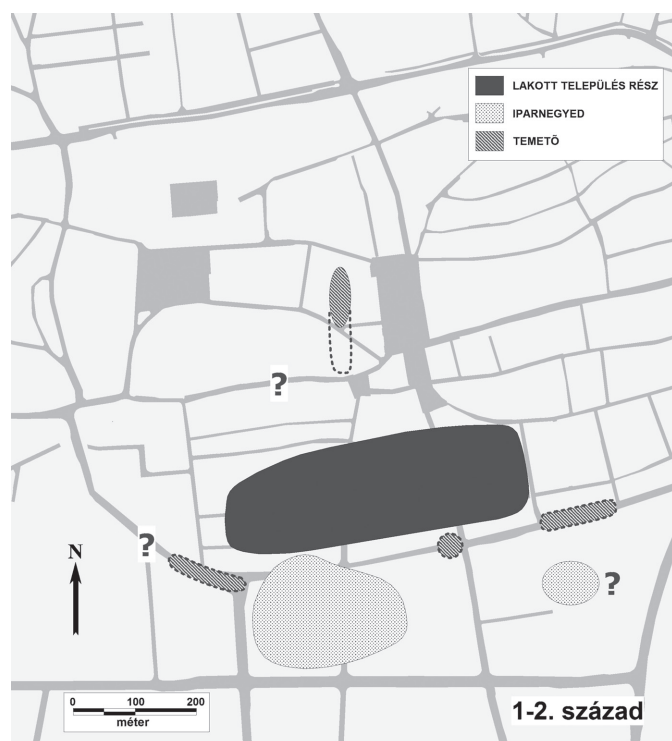
A római kori Sopianae Pannonia belső területén, a Drávától északra, a Kelet-Dunántúlon, a birodalmi határvonalat képező dunai limes „hátszágában” feküdt. Közlekedési csomópont, ahonnan polgári és katonai központokat lehetett szárazföldi útvonalon elérni: Savariat (Szombathely), Carnuntumot (Petronell és Deutsch-Altenburg), Brigetiót (Komárom-Szöny), Aquincumot (Óbuda) és Sirmiumot (Srmska Mitrovica/Szávaszentdemeter) (Mursán [Osijek/Eszék] át). Pontos földrajzi helyzetét az *Itinerarium Antonini* adja meg: a településen áthaladt a két tetrarchia kori császári központot, Sirmiumot Trevirivel (Trier) összekötő transzprovinciális „főútvonal”. A délkeleti szomszéd város Mursa ezen az útvonalon feküdt. Innen vezetett az út Sirmiumba, amely a tetrarchia idején az egyik császári székhely, a késő római időkben Pannonia Secunda polgári igazgatási központja. Nyugati irányban ezen útvonalon Savaria városát, Pannonia prima tartomány polgári igazgatási központját lehetett elérni. A másik három útvonal a dunai limes menti központokba irányult, ahol legiotáborok és polgári települések álltak. Carnuntum emellett Pannonia prima provincia, Aquincum pedig Valeria provincia katonai igazgatási központja volt a késő római időkben.¹⁵ Sopianae északi szomszédja a tőle XXXII *m.p.* (47,3 kilométer) távolságban lévő Iovia (Alsóheténypuszta) a Brigetio felé vezető úton. Sopianae „elővédje” a dunai limesen Lugio (Dunaszekcső) és Altinum (Kölked) segédcsapattáborok, ebbe az irányba az aquincumi útból lehetett egy leágazás. Sopianae szomszédságában nyugati irányban jelentősebb települést nem ismerünk.¹⁶ A Mecseken átvezető út mellett őrtorony ismert (Pécs-Lapis).¹⁷

A település az 1–2. században

Sopianae kezdeteiről keveset tudunk. A római hódítás idejében kelta és illír vegyes lakosság élt a térségben.¹⁸ A település területét, az előkerült tárgyi leletanyag alapján, egyértelműen kelta őslakosság lakta.

Az 1–2. században vicus(szerű) településsel számolhatunk, városi rangra nincs semmilyen bizonyíték. A szakirodalomban felmerült, hogy a településnek katonai tábor előzménye lett volna.¹⁹ Ez régészeti eredményekkel nem igazolható (egyértelműen). Föld-fa szerkezetű, erősítésre utaló régészeti jelenségek (gerenda alapárkok cölöplyukakkal, keresztirányú árkokkal, közöttük cölöpök) ugyan előkerültek 2008-ban a Kossuth tér területén, de a katonai táborok egyik jellegzetessége, az erősítményt övező, V keresztmetszetű „vizesárok” az úgynevezett fossa nyomait viszont nem találtuk.²⁰ A római kori településtörténet az éremleletek alapján az 1. század utolsó harmadától-végétől követhető nyomon. A legkorábbi feliratos köemlékek az 1. század végére datálhatóak.²¹ A korszak a markomann–kvád háborúk (167–180) pusztításaival zárult. A legújabb kutatási eredmények alapján ez utóbbi időszakig lakott lehetett a hódítás előtti központ terület, a Jakab-hegyen lévő település is, amelyet úgy tűnik, hogy a szokásos gyakorlattal ellentétben a római hatalom nem számolt fel²² (2. kép).

A korszakhoz köthető régészeti leletek és objektumok alapján településrészeire utaló nyomok ismertek: a Munkácsy M. utca²³ – Fürdő utca. – Rákóczi út. – Irgalmasok utcája által határolt 170 × 120 méter nagyságú területről²⁴; a Rákóczi út²⁵ – Sopianae tér²⁶ – Nagy Lajos király útja és Szabadság

2. kép. A római kori település az 1. század vége és a 2. század vége közötti időszakban

utca²⁷ határolta mintegy 250 × 190 méter kiterjedésű területről; a Postapalotáról nyugatra;²⁸ a Jókai utca 17–19. telken;²⁹ a Bajcsy-Zsilinszky utca és Rákóczi út közötti területen, az Árkád Üzletház helyén³⁰. Az ismert adatok alapján mintegy 500 × 350 méter kiterjedésű, azaz az akkori viszonyokhoz mérten nagyméretű és jelentős lehetett a korai település, amelynek épületei ekkor még föld-fa szerkezetűek voltak. A település életében hangsúlyos volt az ipari tevékenység (edénygyártás, fémművesség), amelyet az előkerült edényégető és fémolvasztó kemencék, bronzöntő műhely maradványai bizonyítanak.

3. kép. Ipari tevékenységhez köthető objektumok az 1–2. századból

A település déli részén, a rajta áthaladó kelet-nyugati irányú útvonalától délre található területet használták elsősorban ipari tevékenységre,³¹ de a korai időszakban ipari termelésre utaló nyomok az úttól északra is előfordultak.³² Az iparnegyed kiterjedése, beépítettsége a település mintegy évszázados fennállása során folyamatosan változott, ezért jelentős területen találhatunk a korszakra keltezhető ipari objektumokat. Az egy időben használatban lévő terület azonban a teljes kiterjedésénél mindenkor kisebb volt (3. kép).

A településen kelet–nyugat irányban áthaladó út a mai Rákóczi út vonalában húzódott. A kora római időszakban a temetők a kivezető utak mentén létesültek. Először a lakott részhez közelebbi területet használták temetkezésre, s innen terjeszkedtek tovább. A település keleti szélénél, a Hal-téren halottégető hely és hamvasztásos sírok váltak ismertté.³³ Ehhez a temetőhöz tartozhatott a Rákóczi út 39. területén talált sír.³⁴ Nyugaton a Rákóczi út vonalában sírkőtöredék és szórványleletek utalnak út menti temetőre.³⁵ Északon (az észak–déli főút mentén?) is temetőrészlet került elő. Ennek déli határa a Ferencesek utcája környékén vagy attól délre lehetett (sírkőtöredékek),³⁶ északi határa a korszak végére pedig megközelítette a Janus Pannonius utca vonalát, keleti határa pedig a Széchenyi tér nyugati szélét. A temetőtől északra eső terület (a későbbi, 4–5. századi temető területe) ekkor még gazdasági hasznosítás alatt állt (fa- és homoktermelés).³⁷

Sopianae a 3. században

A markomann–kvád háborúk pusztításai után a Severus kor időszakában egy új, prosperáló időszak köszöntött be a település életében. Sopianae városi rangjára azonban ebből az időszakból sincs bizonyíték.

Tereprendezés, planírozás (a háború maradványainak eltüntetése) után építési tevékenység következett. A régi helyén egy teljesen új települést építettek fel, amely egészen más képet mutatott, mint a korábbi: arculata városias jellegű lett, tervezett építési struktúra jellemezte, területén kőalapozású és kőfalazatú épületek, kövezett utak jelentek meg. Területe és kiterjedése lényegében nem változott a korábbiakhoz képest. A korszakhoz tartozó kő (alapozású) épületek maradványai kerültek feltárára a Kosuth téren³⁸ és attól nyugatra a Citrom utcában, ahol egy dél–délnyugati irányú, sóderburkolatú úttest is előkerült.³⁹ A település dél–délnyugati részének ipari jellege megszűnt, itt is épületeket emeltek: a Kereskedők háza alatt egy átriumos épület, attól délre pedig lakóépületek csatornafűtéses fürdőhelyiségei kerültek elő.⁴⁰ A 3. század első felében létesült az a beneficiarius szentély is, melynek oltár-alapkövei, és egy 237-re keltezhető oltárköve az OTP épületétől délre került feltárára.⁴¹ Ettől keletre egy pinchelyiséges épület állt. A Rákóczi út – Jókai utca délnyugati

sarkán nagyobb kőalapozású épületek maradványai (apszisos záródású épület, átriumos lakóház, az épületekhez tartozó földpince) ismertek.⁴² Iparosnegyeddel a délkeleti részen lehet számolni.⁴³ A Postapalotától nyugatra fürdőépület(?) maradványai kerültek elő, amely egy nagyobb középület, palota részét képezhette.⁴⁴ Azonosítható lett a település egyik kelet–nyugat irányú utcájának egy hosszabb szakasza, keleti irányú folytatása a Kossuth tér területén került elő (4–5. kép).

A virágzó időszaknak a 260. évi szarmata betörés vetett véget, amely a település pusztulásával járt. Az ezt követő közel negyven év jelentős visszaesést hozott az előző időszakhoz képest. Sopianae arcultata újra falusias jelleget öltött, az elpusztult épületek helyén könnyűszerkezetű, sövényfonású, sárral tapasztott épületeket emeltek. A háborús pusztítás és az elszegényedés következtében a lakosság számának jelentős csökkenésével lehet számolni, amit a település területének összeszűkülése is bizonyít. Az Irgalmasok utcája vonalától keletre eső területet teljesen felhagyták⁴⁵ (6. kép).

Az elpusztított középületek felett létesített könnyűszerkezetes épületmaradványok kerültek elő a Citrom utcából,⁴⁶ a Sopianae térről,⁴⁷ a Rákóczi út – Jókai utca délnyugati sarkáról,⁴⁸ a Postapalotától nyugatra eső területéről⁴⁹ és a Teréz utcából.⁵⁰

Az északi temető területe a század folyamán északi és keleti irányban valószínűleg nem bővült, a nyugati lehatárolás bizonytalan. Adott határok között a temetkezések súlypontja a településtől távolabbi területre helyeződhetett át. A keletre és nyugatra eső út menti temetők használatával legkésőbb a század folyamán felhagytak.

Sopianae a késő császárkorban

A 3. század végén ismét egy teljesen új korszak kezdődött a település életében. A változást az hozta, hogy Sopianae a diocletianusi reformok során két részre osztott Pannonia Inferior északi feléből létrehozott Valeria tartomány polgári igazgatási központja lett a késő római időszakban. Az igazgatási szerepkörre valószínűleg közlekedési kapcsolatrendszere (és talán Aquincumtól való távolsága) miatt választották ki.⁵¹

A település

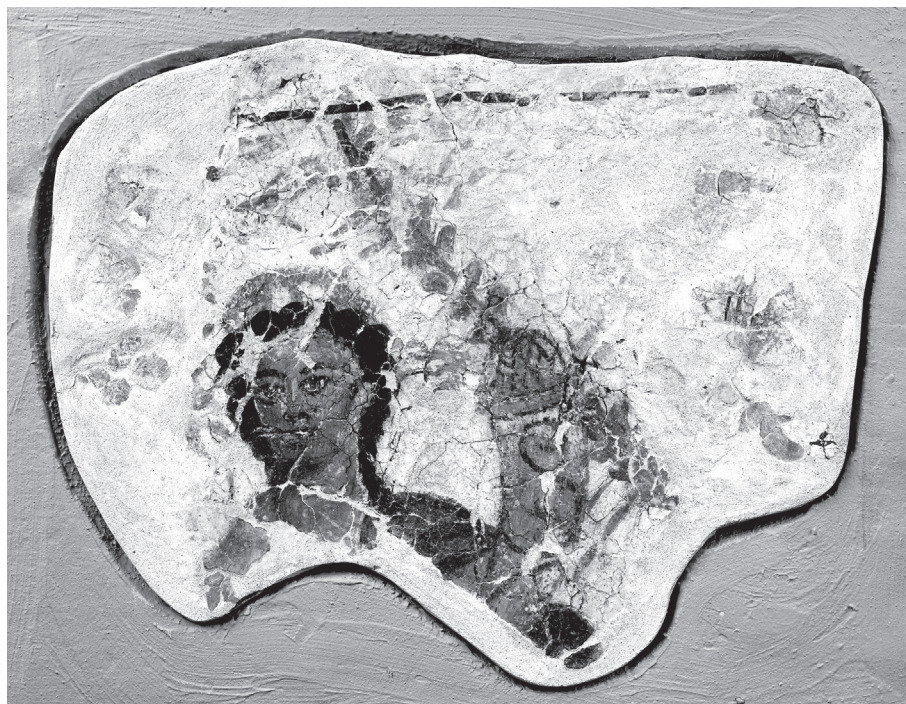
Az igazgatási szerepkör ellenére továbbra sincs bizonyíték a városi rangra: feliratos emlék nem nevezi meg, Ammianus Marcellinus pedig az *oppidum* szót használja Sopianaea vonatkozólag. „Sopianae városi rangját azonban legalább a 4. században az teszi valószínűvé, hogy a másik három tartományi székhely (Savaria, Siscia, Sirmium) colonia volt, és így alig hihető, hogy Valeria székhelye ne lett volna *civitas*.”⁵² Az igazgatási feladatkör betöltéséhez nem-

4. kép. A római kori település a 2. század vége és a 260 közötti időszakban

csak új középületeket, hanem egy új települést is fel kellett építeni a romok és vályogépületek helyén.

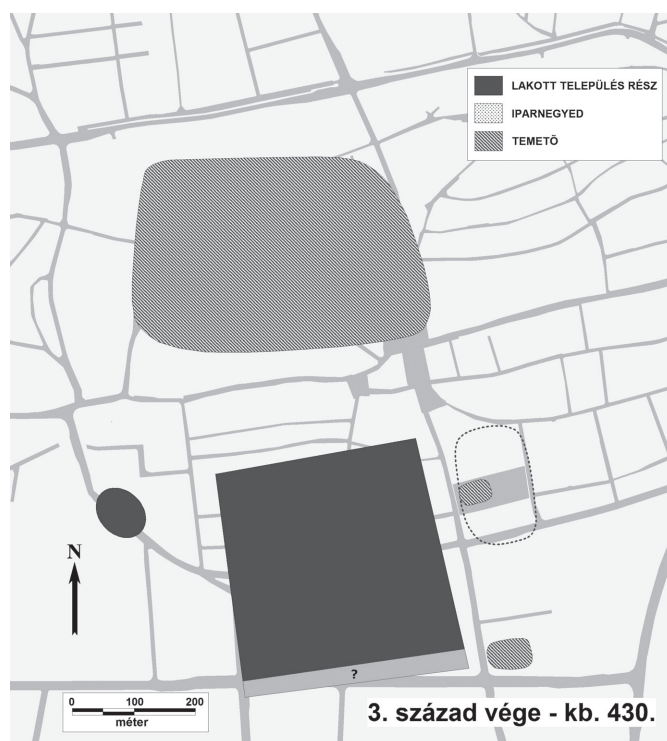
A korábbi romos épületek maradványait elbontották, a felszínt elegyengették. Az üressé vált területen a domborzati adottságokat figyelembe vevő, tervezett struktúrájú, szabályos elrendezésre törekvő települést építettek fel, amelyet fallal kerítettek körül. A lehatárolt, védelemmel ellátott terület lényegében azonos a 3. század második felében használt lakóterülettel,

5. kép. Geniust ábrázoló falfreskó Pécsről, a Kossuth térről (3. század)

6. kép. A római kori település a 260 és a 3. század vége közötti időszakban

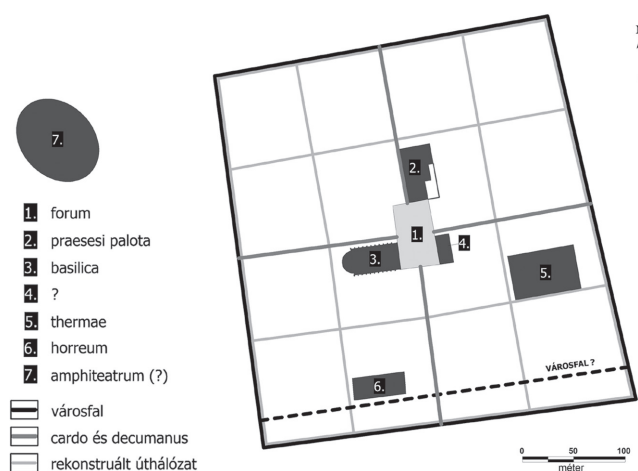
7. kép. A római kori település a 3. század vége és kb. 430 közötti időszakban

azaz a mai Zrínyi Miklós és Teréz utca (észak) – Irgalmasok utcája (kelet) – Nagy Lajos király útja (dél) – Várady Antal és Szabadság utca (nyugat) által határolt területtel (7. kép).

Sopianae ekkori kiterjedése, utcarendszere, középületek helye az ismert régészeti emlékek alapján részben rekonstruálható, kisserkeszthető. A település központban ismert a *basilica*, melynek mérete a település nagyságához és jelentőségéhez mérten monumentális. A század folyamán az épület tetőszerkezete leégett, a nagyméretű épület belső terét felosztották, délkeleti részében egy horreumot hoztak létre. Ennek leégése után az egykori basilica északi feléből épületeket alakítottak ki. A 4. század vége felé az összes itt álló épületet elbontották, a felszínt planírozták majd egy monumentális (köz)épületet emeltek, amely talán basilicaként határozható meg, esetleg még horreum lehetett.⁵³ A Postapalota építésekor előkerült nagyméretű épületet a kutatás a praesesi palota maradványaival azonosította. Az épületnél két építési periódus volt kimutatható. A mintegy 53×32 méter nagyságú épületgyűtestől nyugati irányban újabb épületrészek láttak napvilágot, amelyek Fülöp F. szerint egy fürdőkomplexum részei lehettek.⁵⁴ A basilica és a helytartói palota által közrefogott téglalap alaprajzú, kb. 64×38 méter kiterjedésű terület volt a *forum* a település közepén, amelynek délkeleti sarkában szintén egy nagyobb középület állt.⁵⁵ Az egykori Sopianaet övező falak helyének meghatározása csak elvi szinten lehetséges a keleti falból ismert kis szakasz, valamint az északi és keleti oldalról ismert fossamaradványok alapján, ha szabályosságra törekvő, de a domborzathoz igazított falvonalakat feltételezünk.⁵⁶ Az épületek és az utcarendszer tájolása a fő égtájtól nyugati irányban átlagosan 8-10 fokkal eltér, követi a Mecsek hegység irányát. A *forum* keleti széle és a település keleti falának vonala között kb. 154 méter a távolság. A *forum* nyugati szélétől nyugati

irányban ez a távolság adhatja meg a nyugati fal helyét. Iránya a domborzati viszonyok miatt némileg eltér a keletitől, a mai Váradi Antal utcával lehetett párhuzamos. Az északi fal vonalának meghatározását a Jókai utca és Teréz utca sarkán talált fossa részletei segítik⁵⁷. Ennek helye szintén kb. 154 méterre esik a *forum* (északi) szélétől, a mai Zrínyi Miklós utcától délre húzódhatott, iránya megközelítőleg azzal egyezhetett. A déli falat a *forum* déli szélétől 154 méterre lehet ezen logika alapján rekonstruálni, irányát a fal közelében lévő 22 méter széles *horreum* tájolása adhatja meg.⁵⁸ Előbbiek alapján Sopianae fallal körbekerített része négyszög alaprajzú, kb. 346 × 372 (~342?) méter kiterjedésű lehetett⁵⁹ (8. kép).

A fenti modell alapján az utcahálózat is kisserkeszthető. A középtengelyekben haladó két főút négy negyedre osztotta

8. kép. A 4. század elején felépített település rekonstruálható szerkezeti vázlata

a fallal körbevett települést. Mindegyik negyed a főutakkal párhuzamos utcák tagolták négy további negyedre, így elviekben 16 insulával számolhatunk. Az utcarendszer nem teljesen szabályos, az utak és utcák iránya a domborzathoz is igazodik, helyük az ismert középületek fekvése alapján lett szerkeszthető. A modell helyességét a Jókai utca 11–13. területén talált észak–dél irányú útszakasz, valamint a Sopianae-téren feltárt kelet – nyugat irányú útrészlet, valamint az itteni késő római épületek – köztük egy többször kibővített közfürdő – elhelyezkedése a gyakorlatban is alátámasztja.⁶⁰

A település délnyugati negyedében az egykori Majláth utca 23–25–27. területén (a mai Nagy Lajos király útja északi oldalán) talált nagyméretű épület nyugati oldala igazodik a modellben vázolt utcarendszerhez. Az utcarendszerhez kapcsolódó kőépületek maradványai kerültek elő a Citrom utcából és a Jókai utcából (fürdővel rendelkező átriumos épület, freskós díszítésű lakóépületek).⁶¹

Ipari tevékenységre utaló régészeti nyomok a fallal körbekerített területről a késő római időszakból nem ismertek. Hasonlóan a többi európai provincia településfejlődéséhez,⁶² úgy Pannoniában is az urbanizáció előrehaladtával a városok egyre inkább közigazgatási és politikai központokként szerepeltek, míg az ipari (és természetesen a mezőgazdasági) termelés egyre inkább a vidéki települések, villák és vicusok területén zajlott. Ennek ellenére a Kossuth téren talált sütőkemencék, gazdasági épületek maradványai arra utalnak, hogy a fallal körbevett területtől keletre gazdasági tevékenység folyt egy ideig.

A városfalak által szabott keretek egy idő után szűknek bizonyultak a lakosság számára a 4. század virágzó időszakában. A település elkezdett terjeszkedni keleti irányba a falakon kívülre is.⁶³ Régészetiileg ezt a Kossuth téren talált padlófűtési épületmaradvány bizonyítja.⁶⁴

A vízellátás az északi temetőtől északra eső területen fakadó forrásokból történt, ahonnan a vizet gravitációs elven működő csatornarendszeren keresztül vezették a település területére. A mai Petrezselyem-forrás, Kaposvár utcai-forrás mellett a székesegyház északkeleti tornya alatti forrás (illetve azóta kiapadt ismeretlen források?) tölthették be a vízellátás szerepét. A források vizét elvezető csatornák pontos vonalvezetése, régészeti nyomai lényegében nem ismertek.⁶⁵ A mai Tettye-forrás, a római kori településhez viszonyított földrajzi helyzetétől folytan, nem játszott szerepet a római kori település vízellátásában.

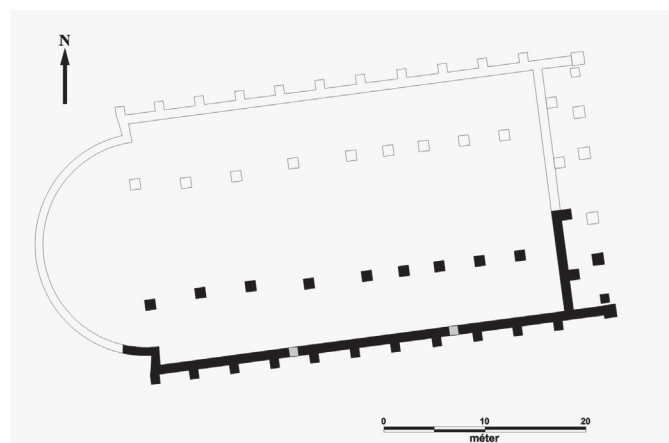
A század elején, tervszerűen kialakított struktúra a század későbbi évtizedeiben módosult, a meglévő épületeket esetenként többször megújították, bővítették, átépítették, amelyek során az utcarendszer egyes részeit is felszámolták. Az építési tevékenységek egy részét tűzvész előzte meg, azaz kényszerű feladat volt az épületek javítása és átépítése.

A római kori településtől nyugatra, a mai Rákóczi út vonalában amphitéátrum feltételezhető. Ezzel logikusan lehet magyarázni a középkori városfal ívének megtörését, beszögellését. A telekhatárok itt valami nagyobb, ováliszerű objektumhoz igazodnak, kikerülnek azt.⁶⁶

9. kép. A Pécs, Rákóczi út – Jókai utca délnyugati sarkán végzett feltárás 2010 decemberében

Kevés adattal rendelkezünk a római kor végi állapotokról, nem tudjuk mennyire hasonlítottak a Savariában tapasztaltakkal.⁶⁷ Tervszerű építési tevékenység, amely álló épületek elbontásával és tereprendezéssel járt, ez idáig a Rákóczi út – Jókai utca délnyugati szegletében mutatható ki Sopianae központjában (9–10. kép). A késő római időszak második felében

10. kép. A késő római kori település basilicaépületének alaprajza és rekonstrukciója

újra megjelennek a kőalapozású, vályogfalú épületek a település területén, amelyek minőségükönél fogva az elszegényedést, hanyatlást szemléltetik.⁶⁸ Jelentős építési tevékenység az északi temető területén folyt. Az építkezések súlypontja a késő római időszak második felében a világi szféráról (a város területéről) eltolódott szakrális irányba (az északi temető területe): a temető épületei a keresztény valláshoz kapcsolódnak, s valószínűleg a településközpontban a fentebb említett építkezés is ebbe a csoportba sorolható (ókeresztény *basilica*?). A nagyszámú ismert ókeresztény emlék Sopianae jelentős keresztény közösségét bizonyítja, amely püspöki székhelyet feltételez, de erre egyéb bizonyítékkal nem rendelkezünk. A szervezett városi élet megszűnését 430 körülre tehetjük, amikor Valeria tartomány hun megszállás alá került. Feltételezhető, hogy a romanizált lakosság nagyrészt elhagyta a települést, de egyes temetkezések arra utalnak, hogy nem vált teljesen lakatlanná.

A temetők

A prosperáló időszak a lakosságszám jelentős bővülésével járt, amely megnövekedett temetőterületet vont maga után. Kibővült az északi temető területe, a településtől keletre és délkeletre pedig egy-egy új temető létesült. A római kor végén, Sopianae közigazgatásának felbomlása után, már a település területén is temetkeztek.

A fallal körülvett területtől északra húzódott Sopianae nagy temetője. Itt a római kor kezdetétől a végéig temetkeztek, egy időben azonban a teljes terület sohasem volt használatban. A földrajzi értelemben körülhatárolt északi temető nem egy egységes egész: több kisebb temető, több vallás és vallási csoport gyűjtőterülete lehetett. Határait megközelítő pontossággal csak a 4. századtól lehet meghúzni. Területe a késő római időszakban az ismert régészeti emlékek alapján, északon a mai székesegyház – Káptalan utca, keleten a Hunyadi út és a Széchenyi tér keleti szélé, délen a Ferencesek utcája, nyugaton pe-

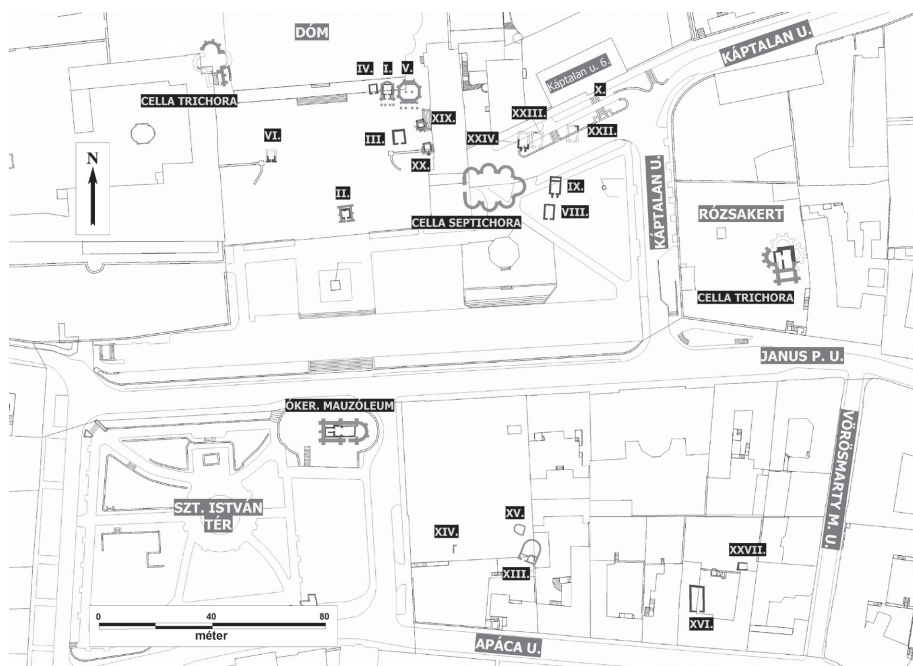
dig a Szent István tér nyugati szélé által közrefogott zónában húzódhatott.⁶⁹ Kiterjedését keleten és nyugaton, valamint északon természeti tényezők határozták meg,⁷⁰ míg délen a korábbi temető jelentette a határvonalat. A temetőhasználat kezdetéig ez a zóna gazdasági hasznosítás alatt állt, területén a település vízmentesítését biztosító vízelvezető árokrendszer működött.

A temető kiemelkedő régészeti emlékei a temetői épületek, amelyek közül több freskókkal díszített. Ezek közül kiemelendő a hétapszisos *cella septichora*, a két háromapszisos *cella trichora*, a festett úgynevezett Ókeresztény Mauzóleum, Péter-Pál sírkamra és Korsós sírkamra, valamint a nyolcszög alaprajzú V. számú részben fölbe süllyesztett épület. Összesen 24 épület régészeti kutatott, ezeken kívül pedig több bizonytalan korú és rendeltetésű létesítmény is ismert.⁷¹ A nagyobb, apszisos épületek⁷² méretadatai nagyban hasonlítanak egymásra, egy „elméleti tervrajz” több, gyakorlatban megvalósult változatáról van tehát szó. Mindezek azt is bizonyítják, hogy ezek az épületek egy rövidebb időszakon belül épültek fel⁷³ (11. kép).

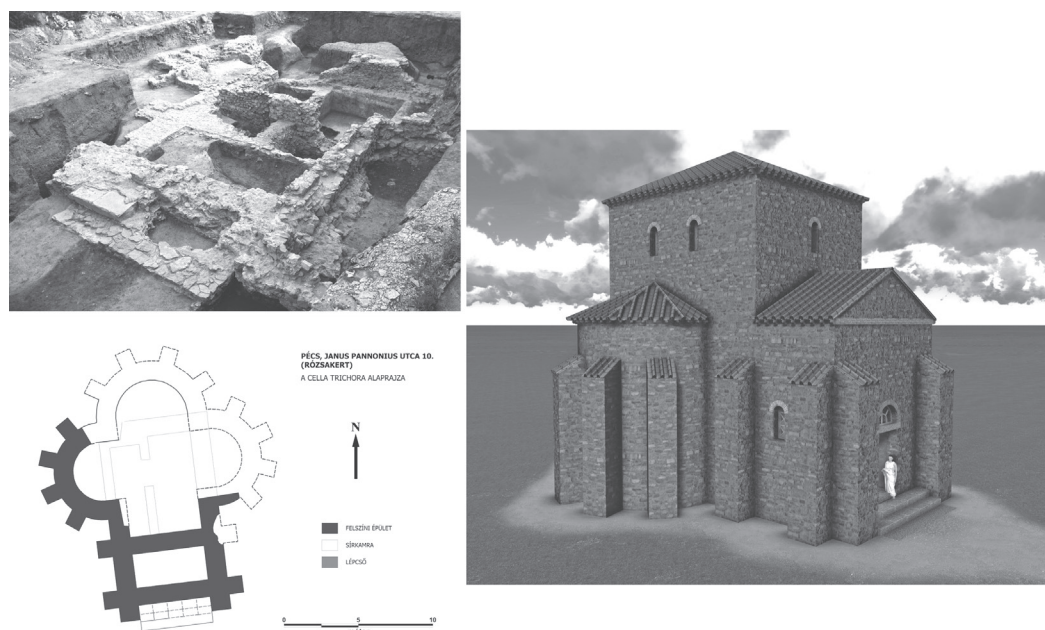
Az ókeresztény temetőrészt az északi temető északnyugati részén, az addig használt résztől területileg elkülönülten alakították ki,⁷⁴ innen bővült tovább keleti irányba. A római kor végére a mai Széchenyi-térig terjedt, illetve szórványosan attól keletre is ismertek temetkezések. Az épületek egy részénél több késő római korszakon belüli építési periódus is kimutatható.⁷⁵ A dóm nyugati oldala előtti *cella trichorát* megújították, egy darabig a középkorban is használták. A középkori használat a *cella septichorával* kapcsolatban is felmerült,⁷⁶ de ezt az elképzelést bizonyíthatóan el lehet vetni.⁷⁷ Az épületek egy része soros elrendeződést mutat,⁷⁸ helyük kiválasztását pedig több esetben bizonyíthatóan a domborzati adottságok határozták meg (12. kép).

Az ókeresztény temető a területén emelt épületekkel a település Karoling kori és középkori településfejlődését is döntően befolyásolta: a tárgyi és írott források bizonytalansága ellenére is valószínűsíthető az egykori ókeresztény temető területén való időszakos és szórványos megtelepedés a 9–10. században, illetve a temetői épületek romkontinuitása révén a szakrális kontinuitás. Ennek eredményeképpen alkotta ez a terület a későbbi püspöki székhely és a középkori település fejlődésének magját, és ezért nem esett egybe a középkori és az antik város(központ)⁷⁹ (13. kép).

Pécs, Kossuth tér területén legkorábban a 4. század utolsó harmadától az 5. század első harmadáig használt késő római kori temetőrészlet került elő, amelyet a települést övező keleti faltól mintegy 50 méter távolságban létesítettek (keleti temető).⁸⁰ Északi határa nem ismert, a déli bizonytalan.⁸¹ Az északi (nagy) temetőtől való területi elkülönülése leginkább a vallással és az etnikummal magyarázható: valószínűleg a maradék pogány lakoságnak a temetkezési helye, amely területileg elkülönült az ekkor már keresztények által használt ész-

11. kép. Késő római kori temetői épületek Sopianae északi temetőjében

13. kép. A Pécs, Janus Pannonius utca 10. (Rózsakert) területén feltárt cella trichora, az épület alaprajza és rekonstrukciója

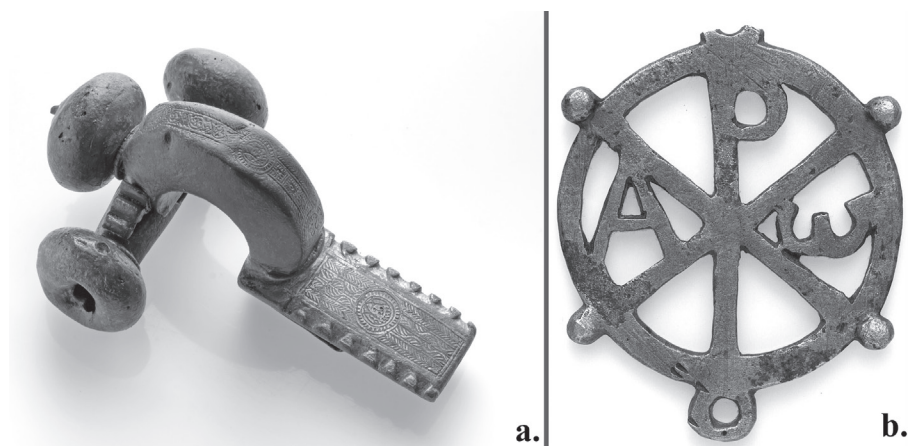
ki temetőtől. Az eltemetettek etnikumának meghatározásánál óvatosnak kell lennünk, de az itt megfigyelhető vegyes tájolás, a zsugorított sírok magas aránya, néhány (keleti eredetű) barbár lakossághoz köthető tárgy azt engedi sejtetni, hogy a *foederati*-ként betelepített lakosság sírjaival számolhatunk. A római viselési tárgyak és a téglasírok (mindössze) kb. 20 százalékos aránya azt mutatja, hogy (részben) alkalmazkodtak a helyi lakosság késő antik temetkezési szokásaihoz. Hasonló jelenséget több korszakbeli temetőnél is megfigyelhető Baranya megyében.⁸² A temető összefüggő részétől elkülönülten kelet-északkelet-délkelet irányban elszórtan további késő római sírok ismertek a tér keleti felén és a Munkácsy Mihály utcában.

A település délkeleti temetője részben feltárt, több mint száz sír ismert a Czindery utca területén. Északi és keleti széle behatárolt, a használata a 4–5. századra datálható.⁸³ A feltárás során itt is előkerültek keleti eredetű barbár betelepítettekre utaló rítusjellegek (pl. az alán temetkezésekre jellemző padmalyos sír). A keleti és a délkeleti temető közelsége, a keleti elemekre utaló nyomok felbukkanása mindkettőben, valamint a köztük lévő részen, a Rákóczi út mellett előkerült sírok alapján nem zárható ki, hogy a két terület összefüggött egymással, egyazon temetőhöz tartoztak.

Összefoglalás

Sopianae fejlődéstörténetének vázlata és topográfiája a régészeti feltárások eredményei alapján körvonalazható, igazodik a Pannonia területén megfigyelhető általános fejlődési trendekhez.

A fejlődés hullámzó tendenciát mutat, a hanyatlás mindkét alkalommal a tartomány nagy részét érintő háborús tevékenységhez köthető: a kora római időszak bennszülött alaplakosságú, romanizált elemekkel kiegészülő, iparúzással foglalkozó telepét a nagy markomann-kvád háború sodorta romlásba. A Severus-kor fellendülést hozott az egész tartomány életében, ez Sopianae esetében is egyértelműen bizonyítható. A prosperáló időszaknak a szarmaták 260. évi pusztítása vetett véget, amely mintegy negyven évre egy kisebb falusias település szintjére degradálta Sopianae-t. Ez a helyzet nem is változott volna, ha egy állami döntés nem emeli tartományi székhellyé. A feladatkör közvetve és közvetlenül is nagyfokú prosperitást hozott az állami dotáció és a szerepkör következtében. Az államvallássá emelkedő kereszténység időszakában valószínűsíthetően egyben vallási központtá is (feltehetőleg püspöki székhellyé) vált.

12. kép. A kereszténységhez köthető tárgyak: a) ún. ifjúportrés hagymafejes fibula a település területéről (Jókai utca 17–19.); b) mécses függesztőláncinak merevítője, ún. krisztogram (IV. számú sírkamra körüli terület)

A topográfiai viszonyok alakulása a település fejlődési hullámaihoz igazodott, eszerint változott a kiterjedése is. Mivel a megtelepedés színtere a római időszak mintegy 350 éves időszakában nagyrészt ugyanaz volt, törvényszerű, hogy az utolsó építési tevékenység(ek) emlékménye maradt meg (azaz a késő római kor), mivel két alkalommal is gyakorlatilag a nulláról építették újjá a települést (lásd 2. és 6. képek).

A római uralom vége

A 4. század végi – 5. század eleji hun pánik Valeria provinciában hun–germán–alán betöréseket, később betelepülést eredményezett.⁸⁴ Sopianae területén is egyre bizonytalanabbá vált az élet. A tartomány hunoknak való átadását követően (430 körül) a romanizált lakosság egy része elhagyta azt, így Sopianae-t is. A lakosságszám lecsökkent a településen, de teljes elnéptelenedésről nem beszélhetünk. A helyben maradt romanizált népesség a még használható állapotú kőépületeket lakta egy darabig, illetve cölöpszerkezetes építményeket létesített a romos épületek között.⁸⁵ A terület feletti hun fennhatóságot

(430–454) gót uralom követte (456–473). Barbár betelepülésre a római kori település területéről nincs adatunk, csupán szórványleletek állnak rendelkezésünkre. A kevés ismert régészeti adat alapján gyér barbár letelepedéssel lehet számolni a környéken. A legközelebbi lelőhelyek a Pécs-Basamalom területén feltárt lemezfibulás téglasír, illetve a Kertvárosban (Móra Ferenc utcában) előkerült ezüstcsatos téglasír,⁸⁶ Pécs-Üszögpusztán pedig hunkori aranylelet került elő.⁸⁷

A keresztény egyházközség (a feltételezhető püspökség) római kor utáni működéséről nincsenek adataink.

A helyben maradt romanizált lakosság temetkezései csak részben azonosíthatók. Tovább használták az északi temető még szabad területét, a keleti temetőtől keletre pedig 5. századi sírokkal számolhatunk.⁸⁸ A római uralom megszűnte után, hasonlóan más településekhez, a késő római város területére is betemetkezett az itt maradt lakosság.

A gót uralmat követően Pécs területe a langobard szállás-terület része lett (510-es évektől – 568-ig), azonban a belvárosból betelepülésre ezen időszakból sincs adatunk. A romanizált lakosság továbbélése régészeti módszerekkel közvetlenül már nem követhető.

Jegyzetek

Jelen írás az alábbi tanulmány római kori részének átdolgozott, kiegészített változata: Gáti Csilla – Kovaliczky Gergely – Nagy Erzsébet – Tóth István Zsolt: „Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig”: Fedeles Tamás (szerk.): *Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*. Pécs, 2013, 41–66.

- 1 Mezösi 2011, 296–297.
- 2 Kraft 2006, 76.
- 3 Kraft 2006, 34–35; 41–42.
- 4 Gáti–Kovaliczky–Nagy–Tóth 2013, 45.
- 5 Gáti–Kovaliczky–Nagy–Tóth 2013, 44.
- 6 Az *Itinerarium Antonin*ben szereplő előfordulások: *per Sopianas* 231,9; *Suppianis* 232,8.; *a Sopianas* 264,1 és 264,7; *Sopianis* 267,5.
- 7 „Maximinus, aki egy ideig Róma praefectushelyettese volt, Sopianae-ban, Valeria tartomány egyik városában született egyszerű családból. Apja a helytartói hivatalban könyvelő volt, azoknak a carpusoknak utódaitól származott, akiket Diocletianus elűzött ősi lakóhelyükről, és Pannoniába telepített át.” Ammianus Marcellinus XXVIII. 1 (Szepes Gyula fordítása).
- 8 [---] / *Iustus* [---] *cives So[p]ianarum?* ---] / *u sibi et* [---] / *co(niugi) qu[ae] vix(it)* ---] - Corpus Inscriptionum Latinarum III. 3293. Lásd még ehhez Tóth 2006a, 49–50. 3. lábjegyzet
- 9 Mády 1963; Visy 2003, 231.
- 10 Tóth 2006a, 51–52, Visy 2010, 214.
- 11 Tóth 2006a, 52.
- 12 Visy Zsolt Sopianae esetében *villae/casae Sopianae* alakot tart lehetségesnek (Visy 2010, 214; Pozsárkó 2001).
- 13 Tóth 2006a, 52.
- 14 A hegységből kilépő patak munkavégző képessége lecsökkent, lerakta hordalékát egyenletesen feltöltötte a felszínt. Ezért laposabb és kevésbé alkalmas megtelepedésre a hát keleti része.
- 15 A Diocletianus-féle igazgatási reform előtt Carnuntum Pannonia Superior, Aquincum pedig Pannonia Inferior polgári és katonai igazgatási központja volt. Ezt megelőzően az egységes Pannonia tartomány központja Carnuntum volt. Savaria Pannonia Superior császárkultuszának és tartományi gyűlésének volt a helye.

- 16 A Dunántúl római kori úthálózatáról: Tóth 2006b. A Sopianae-ból kiinduló utakról lásd még: Radnóti 1939–40.
- 17 Márfi 1982.
- 18 Az Andizetes civitas peregrina területének északi vagy a Hercuniates déli részére eshetett a Mecsek és környezetének területére. Mócsy 1990a.
- 19 Erről legutóbb: Visy 2003, 231.
- 20 Tóth Zsolt ásatása 2008-ban.
- 21 Pozsárkó 2001 és Pozsárkó 2004.
- 22 Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Bertók Gábornak és Gáti Csillának a velünk megosztott információikért. A témáról megjelenés előtt álló munka: Bertók–Gáti 2014.
- 23 Kárpáti 2004, 281.
- 24 Tóth 2008, 8–9.
- 25 Tóth 2010, 12–13.
- 26 Kovaliczky 2005.
- 27 Tóth Zsolt ásatása 2011-ben.
- 28 A jelzett területen Fülep Ferenc fürdőépületet azonosított, amelynek építését a 2. század első felére datálta, pusztulását a nagy markomann–kvád háborúhoz kötötte. Először erről: Fülep 1974. Véleményünk szerint az épület (fürdő?) datálása helytelen: építése a Severus korra, a 3. század első felére keltezhető, pusztulása pedig a 260. évi eseményekhez kapcsolható. Fülep F. datálása összeegyeztethetetlen a település más részén talált kora római jelenségekkel. Az itt előkerült korai leletanyag viszont azt bizonyítja, hogy a korai település e területre is kiterjedt. Objektumait a későbbi építkezések jelentős mértékben megbolygatták és elfedték.
- 29 Tóth Zsolt ásatása 2013-ban.
- 30 Gábor 2005, 20.
- 31 Kovaliczky 2005.
- 32 Fülep 1974, 73.
- 33 Fülep 1984. R/225–226. sírok.
- 34 Fülep–Burger 1981, 96–97.
- 35 Fülep–Burger 1981, 85–88.
- 36 Pozsárkó 2004, 272, 21., 26., 34. és 36. szám.

- 37 A Kraft J. által hangsúlyozott téglagyártást nem látjuk bizonyított-
nak (Kraft 2006); A Janus Pannonius utca 10. területén gödrök és
cölöplyukak kerültek elő (Tóth 2011b, 5).
- 38 Tóth 2008, 9–10.
- 39 Kárpáti 2004, 282–285.
- 40 Kárpáti 2004, 281.
- 41 Pozsárkó 1990.
- 42 Tóth 2010b
- 43 Gábor 2005, 20.
- 44 Fülep 1974. Lásd még a 28. jegyzetet. Az épület az átdatálással
illeszkedik az egységesnek mutató fejlődéstörténetbe, s így
utóélete is egyezik a település más részén tapasztaltakkal (köny-
nyűszerkezetes építési fázis).
- 45 Tóth Endre egészen más fejlődési folyamatot vázolt fel. Vélemé-
nye szerint a település a század utolsó harmadában fejlődésnek
indult, amelynek okát abban látja, hogy Sopianae lett Pannonia
Inferior tartományi császárkultusz- és tartománygyűlési székhelye
(Tóth 2006a, 53–64; Tóth 2006b, 58–60). Ehhez köthető építészeti
maradványok azonban nem ismertek, a településen feltárt jelensé-
gek egységesen hanyatlást és nem fejlődést bizonyítanak (könnyű-
szerkezetű periódus).
- 46 Kárpáti 2004, 282–283.
- 47 Kárpáti 2004, 279–280.
- 48 Tóth 2010.
- 49 Fülep 1974. A szerző a periódust a markomann háborúk és a 260.
évi pusztítás közé teszik, azaz ezek képezték volna a virágzó
Severus kor emlékanyagát. Mivel a következő építési periódus
már a késő római korszakhoz köti, ez azt jelentené, hogy mint-
egy 40 évig a település központi részén fekvő terület lakatlan.
A település területén a későbbi ásatásokon egységesen azt lehe-
tett megfigyelni, hogy ez a könnyűszerkezetes periódus a 260 és
a 3. század vége közti időszakra tehető. Lásd még a 31. jegyzetet.
- 50 Kárpáti 2004, 285.
- 51 A limes mögötti területen a legtavolabbi települést jelölték ki az
igazgatási feladatkörre Valeria provinciában.
- 52 Mócsy 1990b, 63, 57. jegyzet, 309.
- 53 Tóth 2010.
- 54 Gerecse 1904; Fülep 1974; Fülep–Burger 1979, 231–234. –
A helytartói palota fürdőtraktusának tartja az épületet. A palota és
fürdő (?) közötti közvetlen kapcsolat nem bizonyítható. Elviekben
a kettő között haladt észak–dél irányban a település egyik főútja.
Nem zárható ki, hogy a fürdő (?) egy másik épülethez tartozott. Az
ismert adatok fürdőkre jellemző struktúrát nem mutatnak. Fülep
ásatási dokumentációja (JPM Adattár 1366–83 és 1367–83) alapján
a Postapalotától nyugatra több építési periódus is kimutatható a
területen a korszakon belül. Publikációiban Fülep F. lényegében
leegyszerűsíti a kronológiát (a nagyon részletes megfigyelések és
dokumentáció ellenére).
- 55 Katona Győr 1983, 61–63.
- 56 Az előre eltervezett rendszer szerint véghezvitt városépítési pro-
jekt során a kivitelezési munkák első szakaszában kellett megtör-
ténnie a települést övező városfal megépítésének, amely védelmet
biztosított az épülő település számára. Logikátlanak tartjuk a vá-
rosfal építésének a 4. század közepére való keltezését. Lásd Visy
2010, 214.
- 57 Kárpáti 2004, 285.
- 58 A kiszerkesztett déli településfal vonalában régészeti feltárás eddig
még nem volt. 2007-ben az Ifjúsági Ház keleti oldala előtt történt
ásatás déli végében előkerült egy közel függőleges oldalú árok 2
× 2 méter hosszú szakasza, amely irányban egyezik a kiszerkeszt-
ett fal vonalával. Szélessége egyezik a keleti városfal megismert
szakaszának szélességével (kb. 2,30 méter), betöltése pedig köves
omladék volt. Előbbieken alapján egyáltalán nem zárható ki, hogy a
megismert árok a déli városfal helyét jelöli, amelynek kőanyagát
a későbbiekben teljesen kibányászták. Ezt erősíti meg az is, hogy
az árok alja a teherhordásra alkalmas, szinte betonkemény alta-
lajrétegen volt. Ha a feltételezés igaz, akkor a település déli fala
az elvileg kiszerkesztettnél kb. 30 méterrel északabbra keresendő.
- 59 Amennyiben az Ifjúsági Ház előtt talált árok Sopianae déli város-
falát jelöli, a település két főtengelyének hossza lényegében egye-
zik.
- 60 Kárpáti 2004, 279–280.
- 61 Kárpáti 2004, 285.
- 62 Vö. Scheidel–Morris–Saller 2007, 654–655.
- 63 Ez a terület a 260. évig a település részét képezte, azaz a korábban
is lakott terület irányába bővült.
- 64 Tóth 2008, 10. A település északi irányú terjeszkedése a temető
miatt, a déli irányú bővülés pedig a vízjárta, mocsaras terület miatt
nem volt lehetséges. A nyugati irányú terjeszkedésre pedig nincs
régészeti adat.
- 65 A kutatás ismert csatornamaradványként tartotta számon a szé-
kesegyház északkeleti tornya alól induló, az északi oldalhajó
alatt nyugatra vezető, a székesegyház nyugati fala előtt pedig
délnyugatra elkanyarodó csatornát: Szőnyi 1923–26, 1. melléklet;
Fülep 1961; Fülep 1984, Fig. 16.a. Buzás Gergely egyértelműen
bizonyította a csatorna középkori eredetét: Buzás 2009, 626–627.
- 66 Gábor 2005, 19.
- 67 „De nem talált megfelelő helyet Savarián kívül, márpedig ez ak-
koriban meglehetősen védetlen város volt, amelyet a különböző
csapások erősen megviseltek.” Ammianus Marcellinus XXX. 5
(Szepes György fordítása).
- 68 Fülep Ferenc a Postapalotától nyugatra talált a korszakhoz köthe-
tő épületmaradványokat az 1960-as években. – Janus Pannonius
Múzeum Régészeti Adattár 1367–83; Fülep 1974; Fülep 1984; a
Jókai utca 17–19. területén Tóth Zsolt talált kőalapozását, vályog-
falú épületrészletet 2013-ban.
- 69 A Széchenyi tértől északkelet–keletre az Anna utca, József utca és
Király utca területéről, a Kossuth tértől északra a Munkácsy M.
utca és Perczel utca területéről is ismert néhány késő római sír.
Kérdéses, hogy ezek összefüggésben állnak-e a késő római kori
északi, illetve a keleti temetővel, valamint ezek alapján a két te-
mető nem alkot-e összefüggő egészet. Az északi temetőtől nyugati
irányban az Alkotmány utca és a Hungária utca területén is ismer-
tek római sírok. Ezek területileg elkülönülnek az északi temetőtől,
keltezésük bizonytalan.
- 70 Előbbi esetben a völgyek, utóbbi esetben pedig a köztani fel-
építés volt mérvadó. Kraft 2006, 35. és 38.
- 71 Gábor 2008; vö. Tóth 2012; A számba vett épületek közül a VII.
számú sírkamra néven szereplő épület az adattári dokumentáció
(Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár 1289–83) és Fülep
Ferenc publikációja (Fülep 1962) alapján meglátásunk szerint nem
római kori sírkamra. Fülep leírása alapján egy földfelszín alatti,
kőfalú épület fagerendákból és fapadlókból álló síkfödémére le-
het következtetni. Ez leégett és lezuhant a padlóra, ennek égés-
terméke maradt meg ott. A Fülep által meghatározott boltfészkek
a gerendák fészkei. Dongaboltozat esetén az egész hosszanti falon
végigfutó boltvállal kellene számolni. Fülep egy meglehetősen la-
pos dongaívet rekonstruált, hogy a felső síkja a felszíni épület pad-
lósíkja alatt maradjon. A római építészetre jellemző félkörív, vagy
ahhoz közelítő keresztmetszetű dongaboltozat esetén ugyanis a
donga erősen belógott volna a felszíni épület belső terébe. Fülep is
említi, hogy kevés, dongaboltozatra utaló téglát talált. A földalatti
épülethez csatlakozó, azzal összeépített keleti irányú hosszú föld-
felszíni oldalfal és a narthex ilyenfajta kialakítása szintén ismer-
etlen megoldás. Fülep adatai alapján egy hosszú és nagyon szűk
folyosót rekonstruált. Építészeti és funkcionálisan értelmetlen
ez az elképzelés. A narthex mindig az épület bejárati rövidebb ol-
dalan szokott lenni. Fülep értelmezése szerint a földalatti épület-
hez csatlakozó K–Ny irányú fal a narthex északi fala. Leírja, hogy
a falat törmelékes rétegre alapozták és alatta mélyen római sír ke-

- rült elő. Mindkettő megerősíti a fal római kor utáni építését. Az épületet leginkább az Árpád korra lehet datálni, a földalatti rész funkcióját pedig pincként (annak északi végeként) lehet leginkább meghatározni. Fülep publikált alaprajzán a 6. számmal jelölt fal szintén a struktúrához tartozhat iránya és falvastagsága alapján. A leégett, használaton kívüli épületet visszabontották, egy tájolásban is eltérő, jóval szélesebb falakból felépülő épületet emeltek a korábbi helyén. A pincét feltöltötték a környező terület anyagával, ebből származnak a Karoling kori és Árpád kori leletek.
- 72 Cella septichora, a két cella trichora, az úgynevezett Ókeresztény Mauzózeum.
- 73 Erről először: Tóth 2011b, 11.
- 74 Területének kiválasztása tudatos, geomorfológiai és hidrogeológiai okokkal magyarázható. Kraft 2006, 18, 28, 35, 38.
- 75 Ókeresztény Mauzózeum, V. számú és XIII. számú épület valamint egy dongaboltozatos sírkamraszerű építmény a Széchenyi téren.
- 76 Pozsárkó–Tóth–Visy 2007; Bodó 2007; Buzás 2009.
- 77 Koszta 2009, 36–37; Tóth 2011a.
- 78 Ilyen sort alkotnak kelet-nyugati irányban az V–I–IV. számú épületek, illetve a XXII–XXIII–XXIV. számú épületek észak-déli

irányú elrendeződést mutatnak a XIX–XX. valamint a VIII–IX. számú épületek.

- 79 Gáti–Kovaliczky–Nagy–Tóth 2013, 63.
- 80 Tóth 2008, 11–16.
- 81 Kérdéses, hogy a temető vonalában, a Rákóczi út déli szélé mellett feltárt 16 csontvázas földsír a temetőhöz tartozik-e (Tóth Zsolt, régészeti felügyelet a 2009. évben).
- 82 Fülep–Burger 1979, 335–340.
- 83 Gábor 2005, 18–19.
- 84 A Kossuth tér területén és környékén feltárt sírokban feltételezhetően ezen betelepítettek elhunytjait azonosíthatjuk.
- 85 Faszervezetes építmények maradványai a Rákóczi út – Jókai utca délnyugati szegletében kerültek elő 2008–2009-ben: Tóth 2010, 25.
- 86 Kiss 1969–70.
- 87 Hampel 1900
- 88 Kárpáti G. a Munkácsy M. utcában 5. századi sírokat tárt fel (Kárpáti 2004, 281). A temető déli irányban a Kossuth tér északkeleti részére is kiterjedt.

Bibliográfia

Rövidítések

ArchÉrt: *Archaeologiai Értesítő*

JPMÉ: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*

Mozaikok: Szirtes G. – Vargha D. (szerk.): *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Pécs, 2005.

PET: Fedeles T. – Sarbak G. – Sümegi J. (szerk.): *A középkor évszázadai (1009–1543)*. A Pécsi Egyházmegye története I. Pécs, 2009.

PRK: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990.

The Autonomous Towns: Šašel-Kos, M. – Scherrer, P. (szerk.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*. – *Die Autonome Städte in Noricum und Pannonien*. Pannonia II. Situla 42. Ljubljana, 2004.

Szakirodalom

- Bertók G. – Gáti Cs. 2014. „Halmok a fák alatt – foltok a mezőn (a vaskor emlékei Baranya megyében)”: *Régi idők – új módszerek*. Budapest.
- Bodó B. 2007. „13. századi éremlelet Pécs központjából”: Ritoók Á. – Garam É. (szerk.): *A tatárjárás (1241–1242)*. Katalógus. Budapest, 94–95.
- Buzás G. 2009. „Az egyházmegye építészeti emlékei”: *PET* I. 611–713.
- Scheidel, W – Morris, I. – Saller, R. 2007. *The Cambridge Economy History of the Greco-Roman World*. Cambridge.
- Fülep F. 1961 „Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez”: *JPMÉ* 59–67.
- Fülep F. 1962. „Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben”: *ArchÉrt* 89, 23–46.
- Fülep, F. 1974. *Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs)*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 16. Budapest.
- Fülep, F. 1984. *Sopianae: the History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Archaeologia Hungarica 50. Budapest.
- Fülep F. – Sz. Burger A. 1979. „Baranya megye a római korban”: Bándi G. (szerk.): *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs, 223–328.

Fülep F. – Sz. Burger A. 1981. *Pécs város régészeti topográfiája*. I. Római kor. Budapest (kézirat).

Gábor O. 2005. „Suburbanum Sopianarum: Az antik Pécs város környéke és vonzáskörzete”: *Mozaikok*, 9–23.

Gábor O. 2009. „Sopianae temetői építményeinek számozása”: Fazekas F. – Priskin A. (szerk.): „*Ripam omnem quae sivit*”. Ünnepi tanulmányok Prof. Dr. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. *Specimina Nova*. Supplemetum VIII. Paksi Múzeumi Füzetek 6. Pécs–Paks, 67–80.

Gáti Cs. – Kovaliczky G. – Nagy E. – Tóth I. Zs. 2013. „Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig”: Fedeles T. (szerk.): *Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*. Pécs, 41–66.

Gereze P. 1904. „A pécsi posta palota alatt kiásott falak”. *ArchÉrt* 24, 322–325.

Hampel J. 1900. „Újabb hazai leletek az avar uralom korából”: *ArchÉrt* 20, 97–125.

Katona Győr Zs. 1983. „Római kori edényégető kemencék Pécs belvárosában”: *JPMÉ* 28, 63–84.

Kárpáti G. 2004. „The Roman Settlement of Sopianae”: *The Autonomous Towns*, 279–287.

Kiss A. 1969–70. „Unpublished Finds from the V. Century Originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs”: *JPMÉ* 14–15, 119–123.

Koszta L. 2009. „A püspökség alapítása”: *PET* I. 13–42.

Kovaliczky G. 2005. „Római kori iparnegyed a Sopianae téren”: *Mozaikok*, 24–30.

Kraft J. 2006. *A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése*. Örökségi Füzetek 5. Pécs.

Mády Z. 1963. „Sopianae”: *Antik Tanulmányok* 10, 47–50.

Márfi A. 1982. „Adatok a lapisi római kori őrtorony történetéhez levéltári források alapján”: *Baranyai Helytörténetírás* 1982, 257–264.

Mezősi G. 2011. *Magyarország természetföldrajza*. Budapest.

Mócsy A. 1990a. „A civitas peregrinák”: *PRK* 59–61.

Mócsy A. 1990b. „Municipiumok és coloniák”: *PRK* 61–64.

Pozsárkó Cs. 1990. „Beneficiary Altar from Sopianae”: *Specimina Nova* 6, 109–118.

Pozsárkó Cs. 2001. „Sopianae a korabeli források és feliratos kömölekek alapján”: *Pécsi Szemle* 4/ösz, 2–11.

- Pozsárkó Cs. 2004. „The Historiography and Epiraphy of Sopianae”: *The Autonomous Towns*, 270–276.
- Pozsárkó Cs. – Tóth I. Zs. – Visy Zs. 2007. „Sopianae: A cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról”: *Ókor* 6/3, 84–90.
- Radnóti A. 1939–40. „Sopianaeból kiinduló római utak”: *Pécs város-Majorossy Imre Múzeumának Évkönyve* 1939–1940, 27–39.
- Scheidel, W. – Morris, I. – Saller, R. 2007. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge.
- Szőnyi O. 1923–26. „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben”: *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 2, 172–195.
- Tóth E. 2006a. „A pogány és keresztény Sopianae”: *Specimina Nova* 20, 49–102.
- Tóth E. 2006b. *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*. Budapest.
- Tóth Zs. 2008. „Régészeti feltárás 2008-ban Pécsen, a Kossuth téren”: *Pécsi Szemle* 11/ősz, 3–19.
- Tóth Zs. 2010. „A Rákóczi út – Jókai utca saroktelken végzett 2008–2009. évi régészeti feltárásról. Adatok Pécs római kori történetéhez”: *Pécsi Szemle* 13/nyár, 8–27.
- Tóth Zs. 2011a. „A Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza?»: *Pécsi Szemle* 14/nyár, 3–13.
- Tóth Zs. 2011b. Régészeti kutatások a Rózsakertben 2010–2011. *Pécsi Szemle* 14/tél, 2–13.
- Tóth Zs. 2012. „Hány sírkamrát rejt a föld Sopianae északi temetőjében?»: *Pécsi Szemle* 15/tavaszi, 2–15.
- Visy Zs. 2003. „Sopianae”: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 231–232.
- Visy Zs. 2010. „Sopianae”: Romváry F. (szerk.): *Pécs lexikon* II. Pécs, 214.

Nem történésznek való – Augustus-kiállítás Rómában

Ferenczi Attila

Éppen 2000 évvel ezelőtt, Kr. u. 14-ben fejezte be ellentmondásos életét a római történelem egy korszakát, de még inkább a római kultúra legfényesebb évtizedeit saját nevével jelölő Caius Iulius Caesar Augustus. Az évfordulóra emlékezik Rómában a köztársasági elnök palotájának szomszédságában, a Scuderie del Quirinalében megrendezett jelentős kiállítás. Nem azért érdemes beszélni erről a kiállításról, mert hazánkban nemigen várható az évfordulóra való megemlékezés, hanem mert újszerűsége és bátor koncepciózussága a szakmai közösség fontos eseményévé teszi.

Nem volt könnyű dolga Eugenio La Roccának, aki a kiállítás koncepcióját megalkotta. A princeps személyének szentelt utolsó reprezentatív kiállítás 1937-ben várta látogatóit az örök városban. Annak az ünnepségsorozatnak a védnöke akkor Benito Mussolini volt, és mindenki számára világos volt a kiállítás és a köréje szerveződő ünnepségsorozat üzenete. Augustus a történelmet formáló nagy politikai személyiség, „a vezér” volt, aki visszavezette Itáliát istenektől rendelt hivatásához, a hódításhoz. Az ünnepségsorozat keretében akkor megjelentetett bélyegsorozat darabjai (1. kép) jól mutatják ezt a kettős, de annál világosabb üzenetet.

1. kép. Az 1937-es bélyegsorozat két példánya

Az egyiken Augustus bronzból készült, Afrikában talált (ma Londonban őrzött és jelen kiállításon is bemutatott) portréja látható piramisok és datolyapálmák társaságában, a másikon pedig a vezér a rajongó tömegek elragadtatottan feléje nyújtott kezeinek tengerében jelenik meg. (Ez utóbbi ábrázolás ironiája, hogy a rajongó kezek nem az élőként elképzelt princeps felé magasodnak, hanem a róla készült híres, Prima Portánál talált szobra felé. A tömegek rajongásának tárgya nem a valóságos, hanem a szoborral merevített történelmi szereplő.) Mit mond azonban Augustus személye, történelmi teljesítménye 2014-ben az Európai Unió tagországában, Olaszországban a mai ünneplőnek? Sem a vezérkultusz antidemokratikus, sem a hódító propaganda imperialista hagyománya nem tűnhetett a kiállítás mai szervezői számára vonzó vagy megvalósítható lehetőségnek. A rendezők pedig egyszerűen kibújtak a hagyomány és az évfordulós alkalom rájuk nehezedő kényszere alól, és valami olyasmit csináltak, ami a kiállítás legtöbb látogatóját meglepi. Meglepetésének oka, hogy nem kap meg valamit, amire pedig számított – de ha a csalódottság nem teszi vakká, olyasmit láthat, amire viszont nem számított. Haladjunk tehát így!

Nem történésznek való kiállítás. Életrajzi apropója ellenére sem kívánja értékelni Augustus politikai, történelmi örökségét. Nem helyez el benne új hangsúlyokat, hanem egyszerűen nem beszél róla: kilép a korábban kialakított diskurzusból. Nincs idővonal vagy kronológiai táblázat, nem foglalják össze dióhéjban a falra írt szövegek a történelmi eseményeket, nem sorolják fel Augustus reformjait, nincs pro és contra érvelés. A kiállítás nem tesz igazságot, és nem mond ítéletet. Ez a döntés határozott szakítás egy olyan hagyománnyal, amely Augustus halálához hozzákapsolja az ellentmondásos teljesítmény értékelését, és amely legalábbis Tacitusig vezethető vissza. A római történetíró a rá oly jellemző elbeszélés-technikai megoldással nem saját véleményét fogalmazta meg – vajon egy tiszteltre méltó politikai nagyság haláláról számol-e be, vagy egy nagyon szerencsés gazemberéről –, hanem a közvélekedés disszonáns hangjait örökölte meg. Voltak, akik pozitív szerepet tulajdonítottak Augustusnak, és voltak, akik éppen ellenkezőleg: minden rosszat elmondtak róla. Akik dicsérték, azt emelték ki, hogy a polgárháború hosszú és megpróbáltatásokkal teli évtizedei után ő volt az, aki békét tudott teremteni, még ha ennek a békének a szabadság elvesztése volt is az ára. A polgárháborúk alatt végsőkig győőrt és anyagi erőforrásainak ha-

tárára érkező római társadalomnak semmi sem volt annyira becses, mint amit éppen ez az ambiciózus fiatalember adhatott a szabadságukért cserébe: a békét. Mások, akik nem voltak ilyen megértőek, hosszan sorolták álnokságait, emberi hibáit és történelmi bűneit. Tacitusnál persze ennek a véleménynek a képviselői mondják ki az utolsó szót, majdnem kétszer olyan hosszan kifejtve érveiket, mint az elfogadó. Ugyanez az egyrészt-másrészt logika szabja meg Augustus bemutatását Senecánál a Nerónak címzett oktató, intő *De Clementiában*, vagy a talán jobban ismert Suetonius-életrajzban is. Augustus életműve kezdetektől fogva harcol a történelmi elismerésért – váltakozó sikerrel. Hol a békecsászár került előtérbe, hol a nagy hódító, majd máskor a konzervatív reformer, és megint máskor a következő évszázadokra érvényes (egyébként a szabadságot korlátozó) állammodell zseniális megalkotója.

A 20. századi fordulópontnak talán Sir Ronald Syme kor szakos munkájának, a *The Roman Revolution*nak (1939) a bevezetőjében szereplő híres, szakmatörténeti jelentőségű mondatát tekinthetjük: „*Yet it is not necessary to praise political success or to idealize the man who win wealth and honours through civil wars*” (viii).¹ Ez a mondat – nyilván nem függetlenül a 20. század első felében zajlott folyamatoktól, esetünkben éppen a Mussolini-féle politikai zsákmányszerző interpretációktól – megmutatta azt a szellemet, amelyben a 20. század második felének Augustus-értése haladt. A vitát nem lehetett abbahagyni, hiszen az Augustus-kor a római irodalom, a római kultúra legfontosabb korszaka, amely ezer szállal kötődik a princeps személyéhez és a politika világához. Hogyan olvasuk Vergiliust, Horatiust, Liviust és Ovidiust, ha nem alkotunk ítéletet, ha nem tudjuk megfogalmazni viszonyunkat a művek kikerülhetetlen tárgyához?

A 20. század második felében átalakult formában, de nagyon hasonló vita zajlott tovább, mint amelyről Tacitus számolt be. Az augustusi kultúra némely szakértője azt próbálta bemutatni, hogyan őrzik meg ennek az irodalmi kultúrának a szereplői integritásukat a principátus korában. Hogyan tud a nagyszerű Augustus-kori költészet politikai értelemben mégsem augustusi lenni. Más meggyőződésű kollégáik persze történetietlenséggel vádolták emezeket, és minduntalan azt hangoztatták, hogy a diktatúrákkal és diktátorokkal kapcsolatos modern kori averzióikat engedik szóhoz jutni értelmezéseikben. Éppen ez az a hagyomány, amely fölött bátran keresztüllép a kiállítás rendezőinek csapata. Mindezt nem feltétlenül a kiállítás dicséretére mondom: az augustusi politika értelmezése, értékelése, értelmes méltatása a kiállítás sok látogatójának szinte személyes kérdés. Vajon az uralom hosszú, békés és olykor tényleg megbékélésre és kiegyenlítésre törekvő gyakorlása feledteteti-e a hatalom megszerzésének véres és hitszegő aljasságoktól csúfított korszakát? Vajon hogyan ítél a történelem az efféle teljesítményekről? Mindezek még az augustusi örökség megválaszolásra váró kérdései maradnak, még ha ez a kiállítás nem fog is minket mindehhez közelebb segíteni.

Mi van helyette? Már az első terem portréinál kezd világossá válni a kiállítás rendezőinek módszertana. Portrékat látunk egy teremben, mégpedig sokat: mintha csak a szokásos logika szerint próbálnánk rendet tenni a Iulius–Claudius-dinasztia bonyolult leszármazási viszonyai között. Tulajdonképpen sikerül is, a falra rajzolt táblázat segítségével egyszerűen átlátható, melyik portré kit ábrázol. A történész itt még nem nagyon gya-

2. kép. A Prima Porta-típusú Augustus-portré két példánya a kiállításon

(<http://pierooffenews.blogspot.hu/2013/10/augusto.html> nyomán)

nakodik: az csak később derül ki számára, hogy mindezzel a tudással nem kezdünk semmit. Nem a portrék illusztrálják a történelmi szerepeket, hanem fordítva, a történelmi pozicionálás segíti a portré megértését. A terem egyik felében tizenkét Augustus-portré sorakozik, míg a másikban a család (illetve az első triumvirátus) tagjainak egy-egy portréja.

A 12 Augustus-portré csoportokba van rendezve, a csoportosítás alapja pedig a művészettörténeti tipologizálás. Először az Alcudia-típus, Béziers-típus, Louvre-típus, vagy a Prima Porta-típus (2. kép), stb. Hasonló kiállítások rendezői általában ezeket a részleteket nem szokták a nagybetűs részben, a tárgy megnevezésében feltüntetni. Nincs időrend, a rendezők nem akarják megmondani, milyen sorrendben alakultak ki az egyes típusok. Világos a rendezői sugallat: próbáljuk megtalálni a közöset a csoport tagjaiban, és meglátni, mi különbözteti meg őket a másik csoporttól. Egyáltalán: mitől biztos, hogy ezek mind Augustus-portrék? Vajon felismernénk-e őket, ha nem lenne aláírva a név, fel fogjuk-e ismerni legközelebb? Már számolgatja is a látogató (már ha tisztában van azzal, hogy a legfontosabb azonosító bélyeg a haj ábrázolása): három tincs balról, ollószerűen szétnyíló választék, és ismét tincsek a túlloldalon, de csalódottan látja, nem működik: az Alcudia-típusban nincs választék! Akkor mitől Augustus?! Persze nincs válasz, nem magyarázzák el a szakma alapjait falra írt hosszú szövegek. (Megteszi természetesen a kiállításhoz kapcsolódó kitéző katalógusban Paul Zanker.) Nem ez a funkciója a teremnek: lelassít, és a szokásosnál nagyobb figyelmet irányít a tárgyra ez a tipologizáló játék. Ha elég időt tölt el itt a látogató, az is világossá válik, hogy míg a család tagjai leginkább a hellénisztikus (ezen belül is a pergamoni) hagyományokat követik, addig maguk az Augustus-portrék inkább a neoattikai hagyományt folytatva klasszicizálnak.² Esztétizáló kiállítást látunk, döbben rá örömmel az irodalom- vagy a művészettörténész. Nem a tárgyakon keresztül érti meg Augustus történelmi teljesítményét, hanem éppen fordítva: a történelem csak annyira van jelen, ami a tárgyak megértéséhez szükséges. Rákényszeríti a látogatót, hogy teremről teremre egyre mélyülő figyelemmel szemléljék, nézzék a kiállított tárgyakat, ne mást, ami mögöttük van, amire mint problémára utalhatnak, hanem önmagukat. Ebből a figyelemből olyan tisztelet születik meg a kiállítás tár-

3. kép. Orestés és Pyladés Rómában előkerült márványszobra (Párizs, Louvre)

4. kép. Orestés és Elektra Pozzuoliban előkerült márványszobra (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale)

gya, az Augustus-kori reprezentatív művészet iránt, amelyet e sorok szerzője korábban nem tapasztalt. Természetesen egyetlen kiállítás kurátora sem tudja befolyásolni, hogy a látogató szépnek látja-e a kiállított objektumokat, megszületik-e az esztétikai élmény vagy sem, de éppen ez a tisztelet az, amit el tud érni: ha mást nem, ha többet nem, azt mindenképpen mondja, méghozzá félreérthetetlen nyelven, hogy komolyan kell venni ezt a művészetet. A római Augustus-kiállítás nagyon határozott szembefordulás azzal a tradícióval, amely kétségbe vonja ennek a művészetnek a komolyságát.

A kiállítás azt mutatja, hogyan alkotja meg tudatosan az Augustus-kori művészet – nyilvánvalóan hatalmi, reprezentációs igényeinek kielégítésére – különböző korok művészi formáiból a maga heterogén klasszicitását. A látogató leginkább azt figyelheti meg, milyen szabad a korszak művésze a választásban: könnyen illeszt egymás mellé látszólag különálló hagyományokat. A Louvre-ból elhozott ún. Orestés és Pyladés (3. kép) mellé állították a nápolyi múzeumban őrzött Orestés és Elektrát (4. kép).

Az összehasonlítás esztétikai alapon történik. Az alakok teste és feje meghökkentő szabadsággal illeszti egymáshoz a Kr. e. 480 és 430 között megteremtett, különböző formanyel-

vek elemeit, valószínűleg a megrendelő kívánságának megfelelően. Van olyan terrakotta-relief (Campana-relief), amelyen ugyanabban a jelenetben két egymással szemben álló nőalak közül az egyik archaikus, a másik klasszikus: különbözőségük kérkedő szembeállítás az ábrázolás tárgyává teszi ennek a klasszicizmusnak a konstruált jellegét is (5. kép). Nem elűntetni akarja, hanem megmutatja, hogyan dolgozik, hogyan válogat, miből mit csinál.

Jelen vannak (a sperlongai Odysseus képviselésében) a rhodosi szobrászok „barokkos” ízléssel faragott darabjai is, amelyek megint egészen másmilyen formanyelvet szolgáltattak meg. Mi, nézők pedig levonhatjuk a következtetést: önmagában attól, hogy formanyelvét korábbi művészeti korokból veszi, sem szép, sem értéktelen nem lesz egy alkotás. Az esztétikai minőség nincs összekötve az eredetiséggel. A kiállítás az Augustus-kori művészet világának bonyolultságát, sokféleségét mutatja be. Ennek a művészetnek eleve adottsága a heterogén és tudatosan mintákat követő, ötvöző, ma talán azt mondhatnánk: posztmodern jelleg, és ezt a római központban kialakult nyelvet tovább árnyalják a területi dialektusok. Láthatjuk, hogyan különbözik a peloponnésosi variáció (Augustus és két unokája: Lucius és Caius teljes alakos szobrai Korin-

thosból a második teremben) vagy az Ara Pacis variánsa Nova Carthagóból. Mégis van valami, ami összeköti őket, és nemcsak a szakmai perfekcionizmus: talán a monumentalitásra törekvés és a realista álmvilág.

A korszak művészeti életét a rendezők nem azonosítják a műtárgyak létrehozásával: talán történeszeket megint csak bosszanthat, hogy sok kiállított tárgy esetében gazdag szakirodalmi hagyománya van a datálásnak, de a kiállítás rendezői ezt a problémát látható módon háttérbe szorítják. Néhol persze megkerülhetetlen, mint az Esquilinuson talált Niobida-csoport esetében. Az 5. századi görög szobrokat valamikor áthozták Itáliába, és az Augustus-korban felhasználták őket a Horti Sallustiani egy reprezentatív épületének oromcsoportjaként. A korszak művészeti élete ebben az esetben nem a szobrok megalkotásában, hanem felhasználásában mutatkozik meg. Fontos és hangsúlyos a kiállításban az iparművészet szerepe. Elhozták Párizsból szinte a teljes boscorealei kincset, ugyanakkor másolatban láthatók a hildesheimi nagyszerű ezüstök, néhány káprázatos üvegtárgy és kedves terra sigillata jelöli a korszak iparművészetének általánosan magas színvonalát, illetve a klasszicitás határainak kiterjesztését messze a monumentális művészeten túlra.

Ez a kiállítás kilép abból az interpretációs keretből, vagy meghaladja azt, amely eddig meghatározta gondolkodásunkat az Augustus-kor művészetéről. Ezt a keretet a már említett Paul Zanker könyve, az *Augustus és a képek hatalma* (*Augustus und die Macht der Bilder*) alkotta meg 1987-ben. A második világháború után, a fasiszta Olaszország gátlástalanul ideologikus múltinterpretációjától nyilvánvalóan nem függetlenül, és talán természetes módon felerősödtek a római, és különösen az Augustus-kori művészettel szembeni ellenérzések. Csak a 19. századi német romantikához hasonlítható határozottsággal fejezték ki esztétikai averzióikat gyakran még az ókortudomány és az ókori régészet képviselői is ezzel a művészettel szemben, melyet merevnek, hidegnek éreztek, alkotásainak többségét pedig bután másolt üres díszítésnek látták. Zanker abban hozott újat, hogy nem ítélkezett, nem állította róluk, hogy szépek, de azt sem, hogy másoló klasszicitásuk értéktelen, hanem a művészi program mögött meghúzódó nagyszabású ideológiai koncepciót mutatta be iskolateremtő érvényességgel. Értelmezésében e műtárgyak a hatalmi reprezentáció eszközei, nem annyira önmagukban érdekesek, mint inkább az a háttorborgató tudatosság és összehangoltság, amellyel a politikai cél szolgálatába állították őket. Ezen a kiállításon most ez a modell adta át a helyét egy olyanak, amely már nem keres indokot, hogy megmagyarázza, miért érdemes lassan és részletesen figyelni ezeket a tárgyakat, és nem a politikában vagy bármely más művészeten kívüli formában jelöli meg értéküket. Nem mentegetőzik, hanem ugyanolyan figyelmet követel magának, mint az európai kultúra más nagy korszakai: azt a jogot kéri, hogy figyeljenek rá a korszak etikai értékelése nélkül is. Persze nem egy kiállítás nyit új korszakot az Augustus-kori művészet értékelésének történetében, éppen fordítva: ez a szemlélet, amely már rég formálódott a korszak irodalmáról, művészetéről a szakkönyvekben, most kilépett a könyvek világából, és egy reprezentatív mustrán mutatja meg magát a nagyközönségnek. De persze a tagadott szellem ott kísért végig a kiállításban. Hadd említsék csak egyetlen példát.

5. kép. Áldozati jelenet terrakotta-reliefen ábrázolva (Róma, Antiquario Palatino)

6. kép. Apollo és Hercules küzdelme a tripusért terrakotta-reliefen ábrázolva (Róma, Antiquario Palatino)

Újabb kutatások alapján már nem a palatinusi Apollo-templo-
lom díszítéseként azonosítják a rendezők azt a Campana-relie-
fet, amelyen Apollo és Hercules küzdenek a tripusért (6. kép),
hanem Octavianusnak éppen a templom építése miatt lebontott
házához kötik, tehát olyan épülethez, amelyet Kr. e. 36 után
már nem létezett, ám a tárgy mellé kihelyezett szöveg a mitoló-
giai alakok harcát mégis Octavianus és Antonius küzdelmének
allegóriájaként értelmezi, amivel komoly kronológiai nehézsé-
gek lehetnek.

A magyar látogató különös érzésekkel figyeli az utolsó ter-
met, melynek témája az Augustus-kor emlékezete és folytatá-
sa. Itt van kiállítva az ún. Medinaceli-relief tizenegy darabja,
köztük a budapesti Szépművészeti Múzeum pompás faragvá-
nyai, melyeket a római közönség először láthat így, egyetlen
kiállításon egymás mellé helyezve. A budapesti darabon lát-

ható kézfej karban folytatódik Sevillában, a négyfogatos kocsi
három lova Budapesten van, a negyedik az ibériai városban.
Az idő, a hagyományozódás szétszórta őket a birodalom szélső
pontjaira, így most különböző gyűjteményekben jelenítik meg
ugyanazt a reprezentatív rómaiságot, és terjesztik ki a kulturá-
lis *imperium* határát. Ezzel a képpel búcsúzik a kiállítás a látó-
gatótól, aki kifelé menet egy lenyűgöző üveg balkonra jut ki: a
Quirinale tetejéről pillanthat végig a hatalmas, lélegzetelállító
panorámán, és megérti, milyen célt szolgáltak a kiállítás teré-
ben a sima, vakolt falfelületekre felvetített utcai videofelvéte-
lek: az Augustus-kor művészi virágzása nélkül nem született
volna meg az „arany Róma” (aurea Roma, Propertius), mely
folytatódik a mai város képében. Lefelé menet a lépcsőn azon
gondolkodik a látogató: talán mégiscsak mondott értékítéletet
ez a kiállítás Augustus történelmi hagyatéka felett?

Jegyzetek

- 1 „Nem szükséges dicsérettel illetnünk a politikai sikereket, sem
idealizálni azt az embert, aki vagyonát és kitüntetéseit a polgár-
háborúknak köszönhetően szerezte.”
- 2 Sokat segít, ha a látogatónak olyan éles szemű és szakértő társasága
van, amilyen Bencze Ágnes volt nekem, akinek sok megfigyelést és
találó megfogalmazást köszönhetek, melyeket itt fel is használok.

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003 telén a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye „Az évszak műtárgya” kamarakiállítás-sorozatot. A sorozat fő célja, hogy rendszeresen a közönség elé tárja a Gyűjteményben folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, illetve restaurált művet, vagy olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek.

A kiállítás-sorozat weboldala:
classics.mfab.hu/antik_gyujtemeny/evszak_mutargya

A viennai satyros

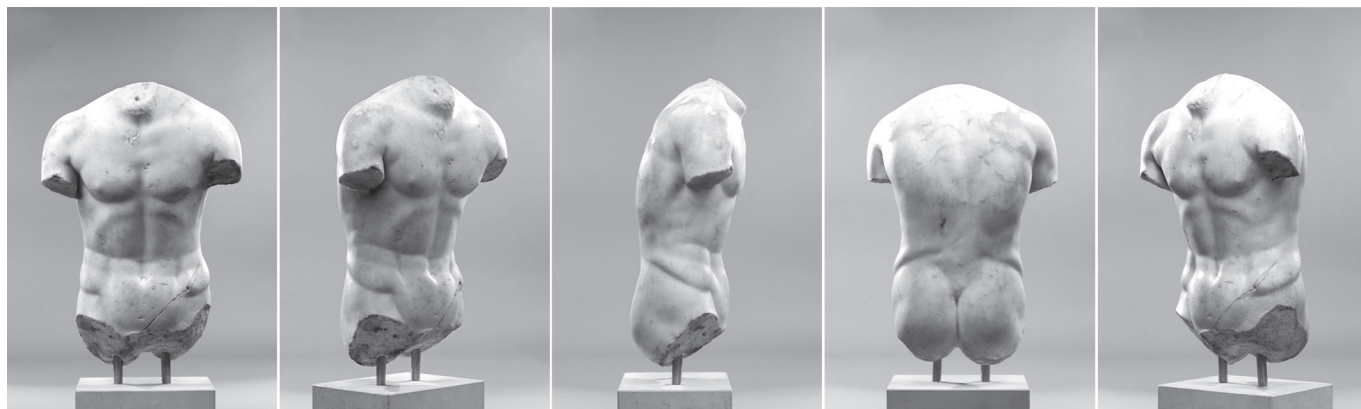
Az Antik Gyűjteményben őrzött mintegy hatezer műtárgy zöme régi magángyűjteményből származik, ezért alig akad köztük olyan, amelyiknek a lelőhelye ismert volna. Az pedig egészen kivételes, hogy a megtalálásuk körülményeiről is legyenek forrásaink, amelyek segítségével rekonstruálhatnánk a leletek eredeti közegét, és ráláthatnánk a műalkotások „hosszú életrajzára” egy-egy ókori fejezetére. E roppant kevesek egyike az a márvány torzó, amely előrehajló férfit ábrázol, a fej és végtagok hiányoznak. Megtalálásakor a nyak törésfelületében vascsap töredékét találták; valószínű tehát, hogy a fejet még az ókorban restaurálták vagy kicserélték. Felületén, főleg a jobb vállnál, nagy szürke elszíneződések jelzik, hogy hosszú ideig lehetett a szabadban felállítva. Archaeometriai elemzések tanúsága szerint a szobor parosi, tehát kiváló minőségű márványból készült; a finoman kidolgozott felület, a mintázás gazdag belső plasztikája is tanúsítja, hogy kitűnő szobor töredéke.

A torzót 1911-ben vásárolta meg a Szépművészeti Múzeum. Megszerzését Paul Arndtnak (1865–1937), a nagyszerű régésznek és műgyűjtőnek köszönhetjük (akkoriban e két foglalkozást még összeegyeztethetőnek tartották). 1908-ban az ő szobrászati gyűjteményét vásárolta meg a Múzeum, megalapítva ezzel a görög–római műgyűjteményt, és a következő néhány évben is intenzív maradt a kapcsolat a felek között. A Múzeumnak ugyanis nem volt az antik művészethez értő kutatója, Arndt pedig szívesen adott tanácsokat, hogy mely darabokat érdemes megvásárolni. Így amikor egy kezdő párizsi

műkereskedő Arndt segítségét kérte a torzó eladásában, ő a Szépművészetit ajánlotta.

A szobrot 1907 januárjában találták meg a franciaországi Sainte-Colombe-ban. A Rhône-parti település egy római város, *colonia Iulia Vienna* (a mai Vienne) romjain épült. A Martialis által megénekelt „Szép Vienna” (*pulchra Vienna*) egyik fő központja volt a mai Dél-Franciaország területén, az Alpok és a Pireneusok között létrejött Gallia Narbonensis tartománynak, amelyet kifinomult kultúrája miatt jóval inkább tekintették Italia, mint Gallia részének: *Italia verius quam provincia* – írta róla a Kr. u. 1. században élt polihisztor, Caius Iulius Plinius maior. Nem meglepő tehát, hogy Narbonensisben számos olyan színvonalú műalkotás került elő, amely Itáliát idézte az ott élők számára (az ásatásokon találtak például egy Myrón nevével ellátott szobortalapzatot, a rajta álló szobor nyilván a koraklasszikus athéni szobrászat nagy alakjának valamelyik műve nyomán készült).

A torzó lelőhelye a város egyik fürdője volt. Hatalmas méreteiről máig tanúskodnak néhol tíz méter magasságig megmaradt falai, egykori gazdagságát pedig francia neve tükrözi: Palais du Miroir, Tükörpalota. Romjait az újkorban a nagy hadvezér, Gnaeus Pompeius Magnus (Kr. e. 106–48) egyik palotájához kapcsolta a szájhagyomány. Fürdő voltát a 19. század elején ismerték fel az első ásatások eredményei alapján, amelyek gazdag leletanyagot tártak fel. A fürdőt márvány burkolatú medencék és falak, padló- és falmozaikok, valamint az ókori szobrászat nagy alkotóit idéző műalkotások

díszítették (az a kuporgó Aphrodité ábrázoló márványszobor például, amely a Kr. e. 3. századi szobrász, Doidalsas műve után készült, ma a Louvre-ban látható). Mivel a feltárások magánbirtokokon zajlottak, a leletek zöme műkereskedelemben került. Így jutott a torzó Párizsba, onnét pedig Budapestre.

A szobor értelmezésére három javaslat született. Első tanulmányozója további érvek nélkül satyros szobrának vélte, ez azonban hamar feledésbe merült. Mások mitológiai kompozíció részének tekintették, a Minótaurosszal küzdő Théseust látták benne. Az elfogadott értelmezés szerint atlétát ábrázol: távolugrót, rogyaszott lábbal, mindkét kezét lefelé kinyújtva, a földet érés utáni pillanatban, vagy pedig futót, aki a rajtnál indulásra készen várja a verseny kezdetét. A kérdés eldöntéséhez érdemes megkísérlni a szobor kiegészítését, a torzó ugyanis, töredékes állapota ellenére, jól rekonstruálható. A combok csontjai jelzik, hogy a bal láb nyújtott volt, a jobb pedig kissé behajlítva kifelé fordult. Az alak tehát a bal lábára terhelte a testsúlyát, a jobbat pedig előre és oldalt tartotta. A farizmok mindkét oldalon be vannak feszítve, azaz a jobb lábon is volt súly – a szobor tehát tarthatott valamit ezen a lábán. A felsőtest kissé begörbítve előre hajlik, enyhén a jobb oldala felé csavarodik. A mell és a hát izmai is megfeszülnek, de aszimmetrikus módon: a jobb váll egyenes, a bal viszont kicsit jobbra fordul, és a másikonál nagyobb mértékű erő kifejtésről tanúskodik. A karcsónokból a combokéhoz hasonló testtartás olvasható ki: a jobb előre, a bal pedig előre és a test jobb oldala felé mutat. Végül a fej iránya is rekonstruálható: elöl a fejbiccentő izmok, hátul pedig a nyak maradványai jelzik, hogy az alak jobbra fordította a fejét, és alighanem lefelé irányította a tekintetét.

A viennai torzó tehát olyan szoborrá egészíthető ki, amely a bal lábára nehezedett, a jobb lábát is megfeszítve tartotta (tartott rajta valamit), kezének mozgólatai pedig a test jobb oldala felé irányultak. Ez a szkéma nem az antik sportábrázolások körében értelmezhető, hanem Dionysos szférájába vezet. Olyan ábrázolási típusnak felel meg, amely satyrost ábrázol, aki egyik lábával kilép, a combján pedig borral teli tömlőt vagy nagyméretű kagylót tart. Gyakori, hogy ezekből vízsugár folyt ki – ezek a szobrok tehát szökőkutat díszítettek. A viennai Tükörpalotában valóban előkerült egy satyrost ábrázoló

kútszobor, amelynek ikonográfiai szkémája az itt leírthoz hasonló. Azonosítását egy ikonográfiai elem teszi biztossá: az alak derekán, hátul megmintázott kicsiny „lófarok” (*hippou-
ris*) a satyrosok egyik *par excellence* képi jele. Ez a torzó is műkereskedelemben került a 20. század elején, és csupán nemrégiben sikerült újra megtalálni, a Santa Barbara-i (Kalifornia) múzeum gyűjteményében. Bár a kaliforniai és a budapesti szobor megmintázása sok részletében különbözik egymástól, az ikonográfiai szkémák rokonsága szembetűnő. Adódik hát a feltevés – ahogy megtalálása után már felvetették –, hogy a budapesti torzó is satyrost ábrázoló kútszobor volt. Mesteri megmintázása és kiváló minőségű anyaga – mindkét tekintetben messze felülmúlja a Santa Barbara-i szobrot – egy további lehetőséget is felvet: talán Hellasból vagy Rómából importálták Galliába, és ez szolgált a másik satyros mintájául. Ugyan-
ebbe az irányba mutatnak a torzó lelőhelyéről fennmaradt gyér adatok is. A Santa Barbara-i szobor a fürdő két hideg vizes medencéjének egyikében került elő – a budapesti talán a másikat díszítette.

A szobor a császárkor korai korszakában készülhetett. Sokszor felmerült, hogy egy klasszikus kori *opus magnum* másolata lenne, de ez egyelőre nem igazolható. Antik történetének utolsó fejezetét viszont feltevésszerűen rekonstruálni lehet. A fej és a végtagok teljes hiánya önmagában is felveti a lehetőséget, hogy a szobrot szándékkal törték össze. Ezt további érvek is alátámasztják. A mell közepén látható kerek, csillag alakú sérülést alighanem pöröly ütése okozta (egy hasonló ütésnyom töredéke a jobb kar csontján is látható). Az altest bal oldalán hosszú mély repedés szintén erőszakos beavatkozásra utal. A törésfelületek jelentős részét borító lerakódás (szinter) pedig azt jelzi, hogy a szobor összetört állapotban került a földre. Az is feltűnő, hogy a fürdő területén talált számos szobor közül a meztelen alakokat ábrázoló darabokon jóval több a sérülés, mint a ruhás szobrokon. Ennek alapján már régen felvetették, hogy a Palais du Miroir vakbuzgó keresztények pusztították el. Alighanem a budapesti torzón is ennek nyomai láthatók.

Hans Rupprecht Goette – Nagy Árpád Miklós

Kiinduló irodalom

A torzóról:

A. Hermary in D. Terror *et al.* (szerk.): *Nouvel Espérandieu* I. Paris, 2003, 21–22, 047. sz. (a kötet a Vienna területén előkerült szobrászati anyag szakkatalógusa).

A Santa Barbara-i torzó: *uo.*, 22–23, 049. sz.

*Gallia Narbonensis*ről:

F. Slavazzi: *Italia verius quam provincia. Diffusione e funzioni delle copie di sculture greche nella Gallia Narbonensis*. Perugia, 1996.

A Palais du Miroir bemutatása:

A. Bouet: *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*. I–II. Roma, 2003, 246–250 (a fürdő ma Saint-Roman-en Gal területén található, Sainte-Colombe, a budapesti torzó lelőhelye, ugyanis közigazgatásilag ma ennek a településnek a része).

Az évszak műtárgya – 2014. tavasz
Szépművészeti Múzeum, Reneszánsz Csarnok
2014. április 8. – 2014. június 8.

A fényképeket Mátyus László készítette
A kiállítás A. Bogun támogatásával valósult meg.

R. Facsády Annamária: „Forma bonum fragile est...” Szépitkezés a római korban. Archaeolingua, Budapest, 2013, 142 oldal, €16.

A római nők szépségápolással kapcsolatos trükkjei – épp a női cicomákról elég rosszmájúan vélekedő költők beszámolója miatt – gyakran színesítik az ókori élet mindennapjainak leírásait. Irodalmi kuriózumnak számít a 20. századi magyar irodalom egyik legkiválóbb alkotójának, Szabó Magdának a római szépségápolásról szóló doktori disszertációja. Az avar kor régészeti emlékeinek kiemelkedő kutatója, Kovrig Ilona is dolgozott fiatalkorában egy ókori szépségápolással foglalkozó munkán. Az *Ókor* folyóirat közvetlenül megindulása után egy teljes számot szentelt az ókori kelet és a görög–római világ öltözködésének és testápolási kultúrájának, hiszen a témakör feldolgozói nemcsak a tudományos kutatók érdeklődésére, de a szélesebb olvasóközönség figyelmére is számíthattak.

R. Facsády Annamária munkája a terület szinte minden aspektusát igyekszik a források adta lehetőségek függvényében feltárni. Szabó Magdához képest, aki mint klasszika-filológus elsősorban a korabeli auktorokra támaszkodott, Facsády a költők, tudósok és az egyházatyák művei mellé beemeli az epigráfiai forrásokat és az ide vonatkozatható régészeti leleteket is. A ránk maradt, még restaurálatlan tárolóedényekben fellelhető *unguenta* (azaz kenőcsök) meghatározásánál pedig szerepet kap a természettudomány. A temetőkben és főként a fürdők területén előkerült tárgyak vizsgálatánál napjainkra különösen fontos lett a leleteken megőrződött illatszerek, kenőcsök nyomainak anyagvizsgálata. Egy 2003-ban egy londoni ásatáson előkerült téglában nemcsak a mai hidratáló krémek elődjének tekinthető kenőcs maradt meg, de egykori használójának ujjlenyomata is kivehető (28–29 o.). A római férfiak és nők testkultúrájáról, szépségkultuszáról szóló összegzéshez ismerni kellett az ókori szerzők ide vonatkozó munkáit, a korabeli művészeti ábrázolásokat és a több évszázad alatt felgyűlt régészeti tárgyak sokaságát is. A könyv egyik érdeme, hogy a szerző a retrospektív összefoglalások ismertetése, kritikája mellett követi és felhasználja a legfrissebb szak-

irodalmat, ásatási jelentéseket. A kortársak által is inkább kárhoztatott, mint dicsért szépségápolási, kozmetikai eljárások minősítésénél tárgyilagosan foglal állást, mikor hangoztatja, hogy a Római Birodalomban társadalmi elvárás volt az ápoltság, de ezzel együtt a túlzásba vitt szépitkezés elutasítása is (7. o.).

A szerző külön tárgyalja a Róma városára és Itáliára vonatkozó adatokat, illetve a Pannoniából, a Birodalom egyik katonailag ugyan jelentős, de mégis csak perifériális provinciájából ránk maradt ábrázolásokat és régészeti leleteket. A kötetben tárgyalt témakörök mindegyikénél láthatjuk a pannoniai kitekintést, hiszen a gazdag helyi régészeti anyag mind itthon, mind külföldön kiemelt érdeklődésre számíthat. A provincia leleteinek külön fejezetekben való tárgyalása didaktikailag igen helyes választás volt, eltérően a nemzetközi szakirodalom hasonló feldolgozásaitól, ahol az érdeklődő a közismert pompeii, herculaneumi leletek tömegéből kénytelen „kibányászni” a helyi sajátosságokat.

A szerző először a témája szempontjából vizsgálható írott forrásokat ismerteti. Az általa felhasznált auktorok közül válogatva korabeli irodalmi források, szerelmes versek, maró szatírák helyett inkább a természetrajzi leírásokra helyezi a hangsúlyt. A súlypont a természet-tudományi, orvosi munkákon van: id. Plinius *Naturalis historiájából* merít, vagy a katonaeorvos Pedanius Dioscorides kozmetikumainak és orvosságainak receptjeit elemzi, hangsúlyozva, hogy fennmaradt korabeli források – műfajuktól függetlenül – a Kr. u. 1–2. században íródtak. A későbbi korokra, sőt Pannonia mindennapi életére vonatkozólag is csak a művészeti alkotásokra és a régészeti leletekre tudunk támaszkodni.

A Birodalom egészére nézve is, sajnos, minimális számban maradtak fenn színes és az apró részletekre kiterjedő ábrázolások, ahol akár a fülbevalók vagy a hajtűk, nyakláncok stb. jól kivehetőek. Az aprólékos részletek élethű ábrázolása kapcsán a fayumi, színes, fényképeket idéző részletességű múmiaportrék mellett még a syria-palmyrai reliefeket tudjuk megemlíteni, bár sajnos színviláguk nem rekonstruálható. A provinciális ábrázolásokon a viseleti tárgyak azonosítása nehéz és sokszor vitatható, ami az erősen megrongálódott pannoniai köemlékekre még fokozottabban igaz.

A régészeknek a haj- és ékszerviselettel, ruházattal kapcsolatos megállapításait nagyon komoly kutatómunka előzi meg, a sírköveken egy viselet részleteinek meghatározása nem kisebb munka, mint egy sérült felirat szövegének kiegészítése. Facsády ezen a területen is több, igen fontos megfigyelést tesz, ilyen például a hajválasztékdísz azonosítása (47. o.) A sírsztélék ábrázolásai mellett a könyv érinti a numizmatikai anyagban, az érmeiken látható ábrázolásokat is.

A régészeti leletek ismertetésénél a szerző elveti a múzeumi tárgykatalogusok leírásának gyakorlatát, magát a test- és arcápolás folyamatát igyekszik követni. Először beszél a kozmetikai módszerekről, a római nők által használt kenőcsökről, illatszerekről, festékekről, majd ezután kerül sor a tényleges régészeti leletek bemutatására, az ezeket a tárgyakat tartalmazó téglék, ládikák leírására, és végül azoknak az eszközöknek a részletezésére, melyeket a *make up*-hoz használtak.

A szépségápolás szempontjából a rómaiak számára is a tisztaság, a rendszeres fürdés volt a legfontosabb. A római fürdőkultúra rövid taglalása után belépünk a római asszonyok szobájába, és követhetjük az arc kikészítésének különböző fázisait, a frizura elkészítését, és megismerkedhetünk az általuk kedvelt illatszerekkel. Végül a ruha felvételére és a különböző ékszerek kiválasztására is kitér a szerző. A monográfia mind-eközben bepillantást enged azoknak az arcápolóknak, arc- és hajfestékeknek a kémiai összetevőibe, melyek nyilvánvaló egészségkárosító hatásuk miatt sok esetben joggal borzasztják el a mai olvasót.

A különböző témakörök sorrendjének a megválasztásánál talán szerencsésebb lett volna közvetlenül az arcápoló kozmetikumok után tárgyalni a parfümök és festékek összetevőit, mivel a rájuk vonatkozó források és a korszak, melyből adataink származnak (Kr. u. 1–2. század), nagy vonalakban azonosak.

A római nők festői hajviselete, amely időnként szinte hajszobrászati alkotásnak hat, kiemelt fejezete a könyvnek. A hajviselet és a frizurák változása pontosan követhető egészen a Birodalom összeomlásáig, előbbinek (a császárnők által diktált divat szolgálja miatt) fontos datáló szerepe is van. Ennél a fejezetnél sokat segítené az olvasókat, ha

a szerző által felsorolt uralkodónok vagy családtagjaik keltező értékű hajviselet-változásait egy rajzos táblán is követni lehetne.

Amint említettem, a kötet fontos érdeme a legújabb kutatások, elméletek követése, és ha szükséges, kritikája is. Ilyen Janet Stephens úgynevezett hajvarrás-elméletének hipotézise. Ezt az elképzelést a magam részéről, a szerzővel egyetértésben, a korabeli források hiányában igen megkérdőjelezhetőnek vélem. A varrótűk Stephens által speciálisnak vélt típusai nem jelentenek meggyőző bizonyítékot, és a kutató nem veszi figyelembe a mediterrán térség lakóinak sajátos hajtípusait sem. A kiegészítő hajdúsítás ötlete inkább a mai fodrászgyakorlat spekulatív kivetítésének tűnik.

A Római Birodalom előkelő asszonyai sminkjének, frizurájának és a hajviseletük kiegészítőinek jellemzésénél a szerző kiemeli a színek szerepét. Ma már az ókori épületek szobrainak vizsgálata a Winckelmann által csodált, a hófehér márvány hideg eleganciáját sugalló világot egyértelműen megcáfolta. Az ókori görög-római szobrok színesek voltak, s mint Facsády rámutat, a római előkelő nők is ezeket a szobrokat utánozták világítóan fehérre festett arcbőrükkel és az erősen kihúzott szem- és szájkontúrokkal. (Itt jegyezném meg, hogy a monográfia régészeti illusztrációi közül a britanniai kelta bronztárgyak szemkihúzó eszközként való, R. Jackson-féle rekonstrukcióját nem tartom meggyőzőnek, lásd 35–36. o.).

A kirívó színek kedvelése jellemezte a római nők ruházódását is. Ruházatuk kevés darabból állt, ezek szabása igen egyhangú volt, így a nők különböző élénk színekkel és változatos ékszerekkel tették dekoratívvá megjelenésüket. A régi Róma asszonyainak a világát idéző filmek, ismeretterjesztő könyvek mögött leggyakrabban Lawrence Alma-Tadema festményei húzódnak, ő volt az a modern művész, aki először fel merte és fel tudta idézni a római öltözködés színpompáját, még olyan vallásos témában is, mint Paula és Szent Jeromos beszélgetését ábrázoló festményén (1898).

A ruházat mellett a könyv egyik legterjedelmesebb fejezte az ékszerek leírása, ami a szerző pannóniai kutatásainak fő vonulata, és az illusztrációkon látható tárgyak többsége is az Aquincumi Múzeum gyűjteményének darabja.

Az ékszerekre minden korban igaz, hogy a sminknél, a frizuránál és a színes ruháknál még inkább kiemelik viselőjük különleges megjelenését, ugyanakkor lényeges szerepük van a vagyoni megőrzésében, felhalmozásában. Ennek fényében fontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy az ékszerek értékét a római korban a felhasznált anyagok minősége és mennyisége adta, kisebb jelentőségű volt a ráfordított munka és az ékszer egyedisége (99. o.). A művészettörténeteseket és régészeket pedig éppen a technikák érdeklik, amelyekről részletesen olvashatunk a könyvben. A szerző követi a nyersanyag beszerzésének útját egészen az ékszerek értékesítéséig. Nagyon találó címet kapott a „Fejtől a lábbig diszítványok” című alfejezet, melyben Facsády a hajtűktől kezdve a cipőket borító díszekig összefoglalja azokat a régészeti leleteket, amelyekről a korabeli források is beszélnek. Vajon miben örözték a nők kincseiket, voltak-e „széfjeik”? Erről idézi a szerző Martialis anekdotáját egy bizonyos Cleriusról, akinek minden ujján hat gyűrű volt, mivel gyűrűtartó doboz hiányában nem veheti le azokat (115. o.).

A kötet végén a férfiak testápolásáról, haj- és szakállviseletéről, valamint ruhadarabjaikról is találunk egy rövid fejezetet.

A könyv egyik nagy erényének tartom, hogy a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan feltünteti a szépségápoláshoz kötődő tárgyak latin elnevezéseit, amennyiben azok hitelesen megállapíthatók. Sajnos voltak olyan évtizedek, amikor ezek használatát az elavult, régiségtani iskolás szemlélet tudománytalan, idejétmúlt maradványának tekintették. Pedig a latin megnevezések – különösen a magyar nyelvű publikációk esetében – a különböző nyelvek néha mesterségesen kiöltött terminus technicusaival szemben sok esetben egyértelműbben utalnak az egykori tárgy funkciójára.

A kötet kivitelezése, a gazdag képanyag kiváló minősége az Archaeolingua Kiadó érdeme.

T. Bíró Mária

Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. november 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. Szerk. Déri Balázs. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013, 316 oldal.¹

Az étkezés nem csupán létfeltétel, de rituális tevékenység is. Minden vallásban fontos és megkülönböztető szerepe van az ételekhez és azok elfogyasztásához kötődő szabályoknak, annak, hogy mikor, hol, mit, hogyan ehethet az adott hitrendszer követője. Az étkezés mint univerzális vallási jelenség tehát joggal lett témája az ELTE BTK-n működő Vallástudományi Központ 2012 novemberében megrendezett konferenciájának. A vallástudományi konferenciák sorában a harmadik volt a *Convivium*: az immár hagyományos sorozat első rendezvénye – amelyet 2010-ben rendeztek – *A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában* címet viselte. Egy évvel később következett a *Conversio*, amely a megtérés, betérés, áttérés, térítés jelenségét vizsgáló előadásokat vonultatott fel. (Az e konferencia anyagából készült kötetről lásd jelen számban Herner Máté recenzióját. A szerk.) Az étkezési előírásokat bemutató-elemző konferencia 2012. november 6–7-én zajlott. 2013. november 19–20-án került sor a negyedik konferenciára, *Religio(nes)* címmel.

A *Convivium* – Déri Balázs bevezetőjét követő – hat fejezete, amelyekbe a tanulmányokat csoportosították, nagyjából a konferencia szekcióbeosztását tükrözi. Az első fejezet nem más, mint Kalla Gábor, Raczky Pál és V. Szabó Gábor közös tanulmánya, „Ünnep és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján” címmel. Kalla Gábor elméleti bevezetője a lakoma mint társadalmi és rituális jelenség régészeti vizsgálatának különböző szempontjait, módszereit és nehézségeit ismerteti, vázolja a lakoma tipológiáját, végül egy táblázatban mutatja be, milyen nyomai, „anyagi lenyomatái” jelenhetnek meg az étkezéseknek a régészeti feltárások során. A teoretikus felvezetést három esettanulmány követi. Raczky Pál Polgár-Csőszhalom neolitikus lelőhelyét ismerteti, majd a feltárás során előkerült, lakomára utaló jeleket. V. Szabó Gábor tanulmánya a

késő-bronzkori (Kr. e. 13–12. századi) deponált edénykészletekkel foglalkozik, azok típusaival, funkcióival, földbe kerülésük okaival, majd mindezekből az edények használóira és a társadalomra nézve is fontos következtetéseket von le. Végül egy nagyszabású új-asszír politikai lakomával ismerkedhetünk meg: a II. Aššur-nāšir-apli kalhui palotájának felavatása alkalmából rendezett tíznapos ünnepségsorozatról a „bankett-sztélén” fennmaradt százötven soros leírásnak köszönhetően alkothat képet a tudomány, és Kalla Gábor jóvoltából e kötet olvasója is.

A második fejezet címének megfelelően (*Étekezési tilalmak az ókori görögök-nél, a zsidó vallásban és az iszlám-ban*) három tanulmányt tartalmaz. Gaál Balázs „A dietetikától az etikáig” című írásában antik görög étkezési tabuk irodalmi nyomait tárja elénk, valamint a forrásokban fellelhető ókori magyarázatokat, amelyek a bab-, a hal- és a hústilalom esetében is szerteágazóak, és valóban az egészségügyi megokolástól a morális érvekig terjednek. A zsidó vallás szigorú étkezési szabályrendszerét Vincze Kata Zsófia tanulmánya, „A kórság társadalompolitikája” a kórságot mint rítust és mint társadalmi jelenséget, zsidó és nem-zsidó megkülönböztetésének fontos eszközét is elemzi. „Ügyszólván tudományos közhely, hogy az étkezési szabályok az egyik legfontosabb szimbolikus választóvonalat képezik »mi« és »ők« között” – fogalmazza meg Szombathy Zoltán is (76. o.). A zsidó vallás mellett az iszlám-ban is hangsúlyos ezen előírások megkülönböztető szerepe, „Miért nem ehetnek emberhúst a muszlimok?” című tanulmányában azonban nem ez az elválasztó funkció kerül középpontba. A középkori muszlim vallástudósok válaszait vizsgálja meg a címben feltett provokatív kérdés-re: ti. a Koránban nem szerepel *expressis verbis* az emberevítés tilalma, mégis tabu, s ez a bemutatott példák tanúsága szerint komoly fejtörést okozott a muszlim tudósoknak.

Az „...amit én megtisztítottam...” (*Act 10, 9–23*) című fejezet négy tanulmányt vonultat fel, és ebből kettő témája az *Apostolok cselekedeteinek* a fejezet címét adó részlete. Barta Zsolt az „Őljed és egyél». Éhség és evés Péter történetében” címet viselő munkájában rámutat: a pogányok megtérését elbeszélő más-

fél fejezet (*Act 10, 1 – 11, 18*) központi eleme az éhség és evés, illetve hiány és beteljesülés közti párhuzam, sőt ez adja a történet ívét is. Ezt az állítást a bibliai szakasz motívumainak mélyreható vizsgálatával támasztja alá. Ugyanennek az újszövetségi részletnek a recepciótörténetével, pontosabban Péter látomásának a zsidó–keresztény–pogány érintkezés szemszögéből történő értelmezésével foglalkozik Hanula Gergely a „Péter látomása a görög patrisztikában” című írásában. Hét egyházatyá – Órigenész, Chrysostomos, Alexandriai és Jeruzsálemi Kyrillos, Didymos, Maximus Confessor, valamint Nyssai Gergely – fejtegetéseit ismerteti a témában. Rajki Zoltán „Bibliai étkezési tilalmak. Hetednap adventista értelmezés” című tanulmányából megtudhatjuk, hogy „az egészséges életmód a hetednap adventistáknak vallási kérdés” (97. o.). Bemutatja a felekezet történetét, fejlődési irányait, a megfelelő táplálkozás jelentőségét. A fejezetet Déri Balázs írása zárja. Az „Egy bugaci baptista família étkezései” bensőséges hangvételű esettanulmány. A szerző saját családjának történetébe avatja be az olvasót, leírja, dédszülei milyen állhatatosan követték a vallásos előírásokat: az étkezések során is a mértékletesség és a bibliai törvények voltak az irányadók az alapvetően baptista (valójában – mint a tanulmányból kiderül – „keveredett” vallási szabályokat követő) háztartásban.

Lakoma: liturgia és paraliturgia a címe a negyedik fejezetnek, amelyet Voigt Vilmos tanulmánya nyit: „Der Mensch ist, was er ißt”.² A táplálkozás inkorporációs jellegét a kereszténységen belül a szentségek mutatják, amelyek Krisztus testét és vérének jelképezik, így tehát a hívő „magába fogadja” az istenit, egyesül vele, ugyanakkor az is „birtokba veszi” az embert. A szív megkülönböztetett szerepét – amelyet több történettel is alátámaszt a szerző – keresztény kultúrkörben is megfigyelhetjük, s erre Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje* (1642) a példa. Alácsi Ervin János tanulmánya az „*O sacrum convivium!* Teológiai kommentár Aquinói Szent Tamás *Adoro te devote* kezdetű himnuszához” címet viseli. Miután röviden bemutatja a történelmi, egyháztörténeti hátteret, versszakról versszakra elemzi a művet, és vizsgálja teológiai alapjait. „A pászkavacsora emlékezete a kereszténységben és a húsvéti ételszentelés” című

írás Földváry Miklós István munkája. Három részből áll: először megtudjuk, a latin liturgiában legalább három megfelelője lehet a pászkavacsorának, de hivatalos szinten sehol sem jelenik meg. A tanulmány második része a húsvétkor megszentelendő ételeket és a hozzájuk fűződő áldásszövegeket mutatja be, míg a harmadik a haláladás jellegzetesen közép-európai hagyományát és a nagy-csütörtöki halvacsorának az *Esztergomi ordinárius* könyvben megjelenő szokását ismerteti, amelyek párhuzamai azt sejtetik, a hal helyettesítette a bárányt a „keresztény pászkavacsorán”. Népi valóság és liturgia kapcsolatát vizsgálja Báth Dániel „Ételek és italok megáldása. Népi igények és egyházi kínálat a kora újkortól napjainkig” című írása. Rámutat, hogy a népi hitéletnek akkor is részei voltak a középkori babonás, mágikus elemek, amikor azok lassan, fokozatosan kiszorultak a szertartásrendből, és különösen nagy szerepe volt a „népi szentelményeknek”. Az étel- és italáldásokat a „népi igények” szempontjából mutatja be és elemzi a szerző.

Az ötödik és hatodik fejezet a Távol-Kelet vallásainak étkezési szabályrendszereiből ad ízelítőt az olvasónak. Az *Étekezési tilalmak az indiai vallási hagyományokban* című rész első tanulmánya Kiss Csabáé: „A tantrikus étlap: Manu menüje helyett”. A *Brahmāyāmala* legrégebbi fennmaradt szövege alapján mutatja be és vizsgálja a tantra szélsőségeit, különös tekintettel a táplálkozással kapcsolatos előírásokra. Kiderül, a végtelenen tiszta vagy épp ellenkezőleg, az extrém módon tisztátalan gyakorlatok és ételek végső célja éppen a határok elmosása, illetve az istennel való egyesülés. A személyesebb tantrikus hagyomány után a szikh vallás kollektív jellegét mutató sajátos intézménnyel ismerkedhetünk meg Radnóti Alice „Közösségi étkezés a szikh vallásban. A *langar* doktrinális és társadalmi vonatkozásai” című írásában. A *langar* „a szikh templomhoz csatolt konyha”, ahol bárkit ingyen vendégül látnak, sőt a hívőknek kötelességük is itt étkezni, ezzel is bizonyítva, hogy elutasítják a kaszt-rendszert – a *langar* tehát egyenlőséget hirdet és szimbolizál, miközben segíti a rászorulókat. E jellegzetes intézmény vallási és társadalmi funkcióját vizsgálja a tanulmány, s ezen keresztül mutatja be a szikh vallást is.

A hatodik fejezet a *Rituális étkezés és étkezési előírások Kínában* címet viseli. Kezdetül nagy szerepet játszott a kínai kultúrában a rituális lakoma: „az étel elkészítése, elfogyasztása, megosztása a közösség tagjaival és a (...) szellemvilágnak történő felajánlása nagy horderejű szakrális gesztus volt”. (177. o.) Pap Melinda e különleges étkezések ókori forrásait tárja elénk: az írásos emlékeket és a régészeti leleteket egyaránt vizsgálja „Rituális étkezés az ókori Kínában” című tanulmányában. A Shang-kori jóslócsontok és bronzedények feliratait után a Nyugati Zhou-korban keletkezett *Dalok* könyvének 209. versének segítségével igyekszik képet alkotni a lakoma lényegi elemeiről és funkciójáról. „Gabona nélkül a hegyen. Egy sajátos étkezési előírás a vallásos taoizmusban” – ez a címe Kósa Gábor írásának, amely a tulajdonképpeni konferenciakötet utolsó darabja. Az ún. filozófiai és vallásos taoizmus számára is fontos a halhatatlanság kultusza, amelyet egy ókori szöveg a hegyekbe való elvonulással azonosít. A tanulmány a hegyek, a gabonafélék és a „három halálhozó” kapcsolatát boncolgatja, miközben nagy hangsúlyt fektet a taoista étkezési előírásokra, különös tekintettel a legsajátosabb tabura, a gabonafogyasztás tilalmára.

A *Convivium* „bónusztanulmánya” Gaál Balázs *Vegetarianizmus és nem-ártás az ókori Indiában. Keleti és nyugati perspektívák* című munkája. Eredendően a szerző indológia szakos szakdolgozata volt, azonban „kivételes alaposága” révén – amelyet a szerkesztői előszó is kiemel – méltó „ráadása” a kötetben felvonultatott tanulmányoknak. Miu-tán ismerteti az *ahimsāra* (nem-ártás) vonatkozó modernkori elméleteket, az indiai vegetarianizmus „nyugati megítélését” tükröző ókori görög szövegeket veszi sorra Hérodotosztól Onésikritoson és Megasthenésen át a tyanaí Apollónioszig. Ezt követően Ásoka ediktumainak a témához kapcsolódó passzusait elemzi, az eredeti, prákrit nyelvű feliratokat és azok Kandahār-óvárosban talált görög nyelvű fordításait is vizsgálva (a szövegeket magyarul is közli a függelékben). Az ediktumokat a keleti és nyugati kultúrák metszéspontjában létrejött szövegeként értelmezve rámutat: az antik görög és az indiai gondolkodás korántsem állt távol egymástól e tekintetben, amennyiben mindkét kultúrának fontos volt a

„nem-ártás”, az élőlények iránti tisztelet, amelyet csak felerősítettek a hellenisztikus korban megélénkülő kapcsolatok.

„Testünk és környezete között egyik legfontosabb kapocs minden bizonynyal az élelem.” Hogy Szent-Györgyi Albert szavai nemcsak praktikus, biológiai, de szakrális értelemben is igazak, jól példázza ez a kötet. A tanulmányok sokféle módon közelítik meg és mutatják be egy-egy vallás étkezési előírásait. A szerzők minden esetben az adott terület szakértői, amely a tudományos színvonalat is biztosítja. Minden tanulmány bőséges szakirodalmat vonultat fel, ami segíthet az olvasónak elmélyülni egy-egy témában – kár, hogy nem egy-séges a bibliográfia kialakítása (az első fejezet anyagát még külön irodalomjegyzék tartalmazza, a továbbiakban a lábjegyzetekben találunk pontos hivatkozásokat). A Hagion-sorozat darabjait tankönyvnek is szánják a készítőik. Nem tudom, diákként szívesen használnám-e, mivel annak az egységes szemléletnek, amelyet egy tankönyvtől várok, már csak műfaja miatt sem tud megfelelni. Az viszont tagadhatatlan, hogy „ajánlott olvasmányként” jócskán bővítette vallástudományi ismereteimet. Úgy hiszem, a felvonultatott témák és a különféle, gyakran a megszokottól eltérő megközelítési módok sokaknak szolgálhatnak érdekes és hasznos tanulságokkal. Jó étvágyat hozzá!

Peszlen Dóra

Jegyzetek

- 1 A kötet minden szövege elérhető az interneten, az ELTE BTK Vallástudományi Központ honlapján is: <http://vallastudomany.elte.hu/content/αγιογ-2---convivium>
- 2 „Az ember az, amit megeszik.”

Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai. Szerk. Déri Balázs. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013, 591 oldal.¹

Áttérés, megtérés, betérés, kitérés – sorolhatnánk tovább azokat a magyar kifejezéseket, amelyekkel a fordítók általában megkísérik lefedni a *conversio* jelentéstartamát. A fordítás interpretáció; ez ebben az esetben különösen igaz. A *conversio*-t lehetetlen magyarítani anélkül, hogy egyidejűleg elhelyeznénk egy földrajzi és gondolati térképen, illetve időszívon.² Az egyes íráskötetbeli elhelyezése nagyrészt a konferencia szekcióit követi, így részben tematikus (hittérítés, hitehagyás, vallási megújulás), részben vallások szerinti (iszlám, korai kereszténység). A *conversio* a vallás felvétele, annak elhagyása, vagy áttérés egy másik vallásra. Történhet vallások között, vagy valláson belül. Oka lehet doktrinális elköteleződés, vagy egy adott doktrínán belüli szemléletváltás. De mégis mi a vallás? Magánügy, vagy közérdek? Spirituális élmény, vagy politikai eszköz? Antropológiai tény, vagy helyi jellegzetesség? A továbbiakban a fenti kérdések segítségével a terjedelmes kötet ókori témájú előadásait emelem ki.

A *conversio* alanya

Előfordul, hogy csak egyetlen személy konverzál, és a *conversio* ennek ellenére nagy hatást gyakorol az adott vallásra. Ez a helyzet akkor, mikor a *conversio*ról szent szövegek számolnak be, narratív eszközként alkalmazva azt, és így állítva követendő példát az utókor elé. Egy ilyen esetet elemez Heidl György „Mária Magdolna megfordulása” című írásában (91–99. o.). Kiindulópontja az a probléma, hogy a feltámadt Krisztus első találkozását Mária Magdolnával János és Máté evangéliuma különböző, egymásnak részben ellentmondó módon beszéli el. A két narratíva eltérése leginkább Mária Magdolna viselkedésében érhető tetten, ami súlyos inkonzisztenciát mutat, amennyiben a hagyományos, János elbeszélését Máté folytatásaként értelmező hagyományt követjük. Az üdvörtörténet

szempontjából központi problémával számolt egyházatya foglalkozott. A szerző röviden bemutatja megoldási javaslataikat, majd ezekre alapozva vezeti elő saját értelmezését.

Különösen érdekes eset, mikor a *conversio* alanya a vallási képzetvilág egyik szereplője. Erre példa egyrészt Kortvélyesi Tibor „Mára megtérése” című tanulmánya (231–240. o.), másrészt Tatár György „Isten megtérése” című írása (575–582. o.). Kortvélyesi Tibor tanulmányának középpontjában a buddhizmus „kísértője”, a tiszta tudat ellenpólusa, Mára áll, akinek célja az, hogy akadályozza a gyakorlót a megvilágosodás felé vezető ösvényen. Fontosságát jelzi, hogy a páli kánon szerint, közvetlenül annak megvilágosodása előtt Buddhának is megjelent, hogy még egyszer, utoljára kísértésnek tegye ki. A szerző Mára alakját a feltehetőleg II. századi keletkezésű buddhista legendák egy híres szereplője, a szerzetes Upagupta felől közelíti meg, aki az elbeszélések szerint megtérítette a nagy Márát. A szerző a legenda szövegének a Mára megtérését leíró részét elemzi, majd szóbeli elemeit korabeli megtérés-formulákkal, rituális elemeit pedig korabeli megtérés-rituálékkal hasonlítja össze. A kettő közötti eltérésekre alapozva végül amellett érvel, hogy Mára megtérése szimbolikus, és voltaképpen nem is lehetne más, hiszen Mára szimbolikus alakja maga a buddhista tanítás legfőbb ellenpontja.

Tatár György a kötet egyetlen filozófiai írásában a töle megszokott módon, széles látókörrel és rendkívüli problémáérzékenységgel vezet bennünket végig fogalmi szindarabján, amelyben az Exodust járja körül. Az egyiptomi istenek, az állam és a társadalom egy „réstelen”, totális rendszer tökéletesen illeszkedő részeként jelennek meg, amelyek a kultuszon keresztül napról napra, jelen időben működnek együtt, és ezáltal működtetik a világot, az égitestek mozgásától az aratásig. Ezzel áll szemben a görög istenvilág „színpompás életöröme”, amely viszont kizárólag „az elbeszélő múltat határoló (...) roppant falon” túl létezik, a történettudomány idejében élő embertől örökké (és mindig is már) elhatároltan. Tatár az egyiptomi állam totalitását a hegeli rendszerrel állítja párhuzamba, majd ezekkel – Franz Rosenzweigot idézve – az elkülönült, homogén egységet állítja szembe. Hegel esetében ez az individuum, míg

Egyiptom számára Izrael népe és annak szabad, saját korlátatlanságát a nép kedvéért önszántából korlátozó Istene: ahogy Hegel számára tökéletesen rendszeridegen az egyszeri, ezáltal fogalmilag megragadhatatlan egyén, úgy a szabadító Isten sem megjeleníthető a „kultikus szerep kétdimenziós falfestményein.”

Pecsuk Ottó „A damaszkuszi út: megtérés vagy elhívás” című tanulmánya (69–76. o.) a kötet egyik legérdekesebb írása. A szerző arra keresi a választ, melyik fogalmunk lenne a legalkalmasabb a *conversio* talán leginkább közismert példájának a jelölésére, amely a majdani Pál apostollal történt a damaszkuszi úton. Történeti áttekintésében mutatja be, hogyan vezetett a 20. század közepének a korai kereszténységgel kapcsolatos szemléletváltása ahhoz, hogy homlokegyenest máshogy olvassuk ma ezt a helyet, mint akár csak száz éve. A hagyományos értelmezéssel szemben, mely szerint „pálfordulás”, megtérés történt a keresztény hitre, túlsúlyba került az a nézet, miszerint a damaszkuszi úton Pál elhivatott, hogy a pogányok apostola legyen. Ezt követően a szerző bemutatja, milyen pszichológiai, történettudományi, szociológiai és politikai koncepciók húzódnak a tradicionális értelmezés mögött, amely a megtérés egyéni jellegét hangsúlyozza, és mint elégedetlenségből fakadó belső vívódásra következő beérkezést, megnyugvást értelmezi. Példákkal szemlélteti, hogyan vezetett ezeknek a nézeteknek a revíziója az új, a megtérés közösségi jellegét kiemelő értelmezés megjelenéséhez és fokozatos megszilárdulásához. Az írás a *conversio* szempontjából azért különösen érdekes, mert, a lehetséges válaszokat körüljárva tulajdonképpen a fogalommal kapcsolatos nehézségeket mutatja be a korai kereszténység kontextusában.

A conversio okai

A *conversio* történhet külső befolyás, esetleg kényszer hatására, vagy lehet belső indítatású. A kötet számos írása foglalkozik a térítés problémájával. Kósa Gábor „A kaméleon-misszió. A manicheus térítés technikái” című tanulmányában (303–338. o.) a fennmaradt forrásokból vett idézetek segítségével mutatja be az időszámításunk kezdőpontja utáni harmadik évszázadban élt vallásalapító, Mānī és tanítványai aktív és kiterjedt térítési misz-

zióinak jellemzőit. A tanulmány elején a szerző felvázolja, hogyan sikerült Mānīnak és követőinek megtéríteniük elsőszámú célpontjaikat, a térség uralkodóit, köztük Bögü újgur kagánt, Wu Zetian kínai császárnőt, a szászánida I. Šābuhr és Turan buddhista királyát, Tūrān šāh-ot. Mānī tudatosan szervezett térítő misszióinak kezdettől fogva fontos része volt nem csak a szent szövegek fordítása, hanem a helyi hitvilág nyelvezetére való átültetésük is. Kósa megvilágítja a módszer doktrinális hátterét: Mānī saját vallását egyetemes érvényűnek tekintette, míg a többi vallásról (elsősorban a kereszténységgel, a buddhizmussal és a zoroasztrianizmussal került kapcsolatba) azt gondolta, azok eredetileg, a vallásalapító életében még ugyanazt tanították, mint ő. A probléma Mānī szerint abból származott, hogy a vallásalapítók halála után tanításaik eltorzultak, és így egymástól és Mānī tanításaitól egyaránt eltávolodtak. A tanulmány utolsó részében működés közben látjuk *kaméleon-missziót*: a szerző idézetek segítségével mutatja meg, hogyan bújik a manicheizmus más vallások bőrébe, és így hogyan válik az evangéliumok két fája a manicheus ontológiai dualizmus példájává, hogyan olvadnak össze a zoroasztrianus mitológiai alakok a manicheus hitvilág szereplőivel, és hogyan állhat elő a helyzet, amelyben „Isten fia, Jézus belépett a parinirvánába”.

Ruzsa Ferenc „Miért nem léphet be a sűdra a szentélybe?” című írásában (283–288. o.) a *conversio* európai fogalmát a más vallásokkal szemben híresen toleráns indiai vallások közegeiben értelmezi. Fő kérdése az, vajon minek köszönhető a hinduizmusnak az, a – külső szemlélő számára elsőre meghökkentő – jellemzője, hogy, míg kifelé toleráns, a valláshoz tartozók széles tömegeivel, a sűdrákkal szemben elutasító, lenéző és kirekesztő. A jelenség értelmezéséhez a kasztrendszert hívja segítségül, melynek elkülönítő elve – felfogása szerint – sem nem etnikai, sem nem foglalkozás-, vagy rangbéli, hanem egyedül vallási, a kasztok közötti valódi különbséget pedig a felső három rend, az árja rendek és a sűdrák között húzódó vonal jelenti. A sűdrák nem rendelkeznek az árja kasztok veleszületett rituális tisztaságával, tehát a vallás belső magjával nem érintkezhetnek, így például nem olvashatják és nem is hallhatják a Védák szövegeit. Ennek gyökerei a vallás társadalomtörténetében keresendők: a

hinduizmus öse, a bráhmánizmus az árja hódítók vallása volt, amelyet a hódítók nem kényszerítettek rá a meghódítottakra. A helyiek azáltal váltak az árja vallás kirekesztettjeivé, hogy olyan mértékben integrálódtak az árja civilizációba, hogy fokozatosan teljesen eltávolodtak saját hagyományuktól, és ezzel párhuzamosan tolerált *másokból* megtért, de be nem fogadott hindukká váltak. Később ezt a fogalmat terjesztették ki a többi, hasonló helyzetű népcsoportra. A szerző konklúziója szerint a tolerancia és a kirekesztés, amelyek a külső szemlélő számára ellentétesnek tűnnek, valójában ugyanannak a jelenségnek két aspektusát jelentik: az árja vallás csakis az árjáké. Ebből következik, hogy követői nem kényszerítik rá idegenekre, azok viszont, épp ezért, ha akarnak, sem válhatnak teljes jogú részeivé.

A conversio módjai és szabályai

Hidas Gergely „Buddhista megtéréstörténetek” című tanulmányában (221–229. o.) arra keresi a választ, hogyan működhetett a térítés és a megtérés a vallás megjelenését követő, korai időszakban, mikor a buddhizmus a hagyományos dél-ázsiai vallásokkal szembeni reformmozgalmak egyikeként lépett fel. A szerző nagy lépésekben végigvezeti az olvasót a korai buddhizmus térítéstörténeteinek: elsőként Brahmával találkozunk, aki közvetlenül annak megvilágosodását követően jelent meg Buddhának, és megkérte arra, hogy változtassa meg elhatározását: ne lépjen ki a világból, hanem maradjon és segítsen a többi embernek, hogy elérhessenek az ő felismeréseihez. A korai, sikertelen térítési kísérletektől a Tan Kerekének megforgatásán keresztül Buddha egyre sikeresebb térítéseig jutunk, amelyek során először kisebb csoportokat, majd más tanítókat és követőiket, végül exponenciálisan növekvő számú – a legendák szerint bizonyos esetekben többszázazres – csoportokat térített meg egyfelől a Tan bemutatásával, másfelől olyan csodatételekkel, mint a levitáció, a repülés és a démonűzés. A megtérők között találkozunk Buddha családjával és népével, kegyetlen bűnözőkkel és a dél-ázsiai mítoszok gyakori szereplőivel, a nágákkal. Abból, hogy a bizonyos földrajzi területekhez kötődő történetek az ottani térítést hogyan írják le, a szerző azt a következ-

tetést vonja le, hogy bizonyos területeken könnyebb, míg más területeken nehezebb volt a térítők munkája.

Dejcsics Konrád „A megtérés narratívái IV–V. századi szerzetes-elbeszélésekben” című tanulmányában (109–116. o.) az egyiptomi szerzetesek negyedik század végén, görög nyelven rögzített történeteit vizsgálja narratológiai szempontból. Az útbeszámoló formájú elbeszélések térszerkezete szorosan összefonódik az eseményszerkezettel: a történetek szerzője különböző irodalmi technikák alkalmazásával két, önmagában egységes szemantikai teret hoz létre. A „szentség terével”, melynek helyszíne a sivatag, lakói pedig szentéletű szerzetesek, a „gonosz tere” áll szemben, amely fizikailag és értekeiben is elkülönül tőle: a sivatagon kívül, a városban helyezkedik el, lakói pedig pogányok, bűnözők és világi keresztények, „akik mind szemben állnak a szent tér és lakói képviselte értékekkel” (112. o.). A két tér közötti határ éles, de nem áthághatatlan: a szerző a tanulmány második felében éppen a határátlépések egy különleges formáját, a megtérést vizsgálja. A szerző a megtérés-elbeszéléseket három típusba sorolja: az első, legnagyobb csoportban az alany pogány, akit párbeszéd során vagy csoda bemutatásával egy szerzetes bír rá a megtérésre. A második csoportban a főszereplők keresztények, akik egy szerzetessel találkozva maguk is szerzetesek lesznek. Ezekből a történetekből azt is megtudjuk, hogy a világi keresztények élete is tiszteletre méltó, ám az ideális állapothoz a legközelebb az jut, aki kivonul a világból, a *vita angelicát* választja, és szerzetes lesz. A történetek harmadik, legkisebb csoportjába azok a történetek tartoznak, amelyekben a megtérők a „gonosz teréből” átmenet nélkül lépnek át a „szentség terébe”, és pogányból szerzetessé válnak. A szerző részletesebben ismerteti egyet ezek közül: a rabló Mutios egy Istennek szentelt szűz házába próbál betörni, ám a betörés megghiúsul, a betörő álomba esik, és álmába látomás formájában betör a szent tér. A látomás hatására a rabló megkeresztelkedik, tanulmányozni kezdi a Szentírást és hosszú ideig vezekel. A megtérés az elbeszélések egyikében sem intellektuális élmény, vagy belső, folyamatszerű lélektani esemény, hanem isteni erő-megnyilvánulás, amelyet többnyire szerzetesek közvetítenek.

Hanula Gergely „A katekumenek kereszteleési előkészülete Jeruzsálemi Cirillnél” című írásában (101–107. o.) három szakaszra osztja az Egyházba való bebocsáttatás folyamatát: ezek a katekézis ideje, a keresztségre való felkészülés ideje és végül az újonnan megkeresztelték számára a misztériumok megértésének ideje. Az első két szakaszt a keresztségre való feliratkozás, a másodikat és a harmadikat maga a keresztség választja el egymástól. Jeruzsálemi Cirill vizsgált tanításai a keresztségre való felkészülés idejére esnek. Vázukat a hitvallás kifejtése adja, célja azonban nem az abban található információ átadása, hanem egyfajta látásmód közvetítése: hogy a keresztségre készülő a keresztséget annak teljes jelentőségében felfogja és átélje. A tanulmánynak a *conversio* témájának szempontjából legérdekesebb eleme az, hogy a tárgyalt homíliáknak egyértelmű céljuk, hogy elősegítsék a megtérést, tehát – a szerző értelmezése szerint – Cirillnek egyáltalán nem volt ellenére az, hogy a keresztségre való felkészítés időszaka egyben a megtérés időszaka legyen: a fő az volt, hogy a megtérés a keresztség előtt megtörténjen.

A kötet elején a szerkesztők jelzik, hogy azt többek között tankönyvnek szánták. Közérthető nyelvezetük és témáik sokszínűsége miatt a tanulmányok tematikus és bevezető egyetemi kurzusok számára egyaránt hasznosak lehetnek. Az oktató célja lehet az, hogy a kurzus során minél alaposabban körüljárja a *conversio* jelenségét: ebben az esetben akár a kötet teljes anyagát is feldolgozhatják. Amennyiben a cél az, hogy a hallgatók a vallással mint elméleti problémával, nehezen behatárolható fenoménnel ismerkedjenek, a fentiekhez hasonló módon, téma szerint is válogathatnak a szövegek között, és gondolatébresztőként, vitaindítóként használhatják őket.

Herner Máté

Jegyzetek

- 1 A kötet minden szövege elérhető az interneten, az ELTE BTK Vallástudományi Központ honlapján is: <http://vallastudomany.elte.hu/node/55/>.
- 2 A továbbiakban a *conversio*t nem fordítom, hanem műszóként használom, hogy megőrizsem eredeti, a magyar megfelelők mindegyikénél tágabb jelentéstartamát.